

F 102

NÉPI KULTÚRA— NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE
XVIII.

FOLKLÓRMŰVELTSÉG A 18. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON

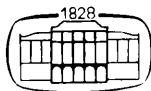
NÉPI KULTÚRA—NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE XVIII.

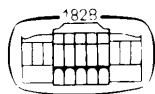
FŐSZERKESZTŐ
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

SZERKESZTŐ
SZILÁGYI MIKLÓS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

FOLKLÓRMŰVELTSÉG A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent
a Magyar Tudományos Akadémia
támogatásával

**MTA NÉPRAJZI
KUTATÓINTÉZETE
KÖNYVTÁRA**

ELTÁR: P-4136

ISBN 963 05 6886 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1995

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1995

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

PÓCS ÉVA: Maleficium-narratívok — konfliktusok — boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529—1768)	9
KRISTÓF ILDIKÓ: „Istenes könyvek — ördögös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkánype-rek alapján)	67
BENEDEK KATALIN: Milyen műfaj a mese a reformációban és a barokkban? Fabula? Mítosz? Találós?	105
KRÍZA ILDIKÓ: A Mátyás-hagyomány a 18. században	119
ZSUPOS ZOLTÁN: Rákóczi Rozsnyón, avagy egy pletyka életrajza a 18. század-ból	149
KÜLLÖS IMOLA: „Hej, mikor én huszár vótam Rákóczi vojnában...” (Egy 18. századi kéziratos énekszöveg elemzésének tanulságai).	167
BARNA GÁBOR: A barokk búcsújárás változásai	193
VEREBÉLYI KINCŐS: A szépírástól a képírásig (Jegyzetek a magyar népi grafika válfajairól)	205
TÁTRAI ZSUZSANNA: Adalékok a népszokások történetéhez a 18. századból (Az evangélikus egyház és a népszokások kapcsolatához)	237

SUMMARIES

ÉVA PÓCS: Maleficium-narratives—conflicts—witch types (Sopron county, 1529—1768)	9
ILDIKÓ KRISTÓF: “Books of the Divine—Books of the Devil” (Traces of reading culture in early modern Hungarian villages and country towns, based on witchcraft trials)	67
KATALIN BENEDEK: What sort of a genre is the tale in the Reformation and in the Baroque? Fable? Myth? Riddle?	105
ILDIKÓ KRÍZA: The Mátyás (or Matthias) tradition in the 18th century . . .	119
ZOLTÁN ZSUPOS: Rákóczi in Rozsnyó, or the biography of a piece of Gossip from the 18th century	149
IMOLA KÜLLÖS: „Hej, mikor én huszár vótam Rákóczi vojnában...” (Song lyric and social reality).	167
GÁBOR BARNA: Changes in the Baroque pilgrimage.	193
KINCŐ VEREBÉLYI: From fine penmanship to picture-writing (Notes on the types of Hungarian folk graphics)	205
ZSUZSANNA TÁTRAI: Supplementary data on the history of folk customs from the 18th century (Excerpts from the material of the Evangelical National Archives)	237

MALEFÍCIUM-NARRATÍVOK — KONFLIKTUSOK — BOSZORKÁNYTÍPUSOK (Sopron vármegye, 1529—1768)

Témám: a 16—18. századi magyarországi boszorkányperek tanúvallomásaiból megrajzolható boszorkányfogalom változatai és változásai, amelyek a népi világkép kora újkori átalakulásának függvényeként értékelhetők.

A boszorkányság fogalmát szociálintropológiai értelemben használom. Eszerint ez az embert ért csapásokat magyarázó, a közösségi konfliktusokat szabályozó intézmény, amely a kora újkori európai falusi társadalmakban a *rontó/sértett* — *boszorkányazonosító/gyógyító* kapcsolathálózatában működött. Az intézmény működése mögött kikövetkeztethető világkép értelmében a csapások *emberi* károkozótól, a „közösségen belüli ellenségtől” erednek, akiről feltételezik, hogy természetfeletti képességei révén ártani tud az embernek és gazdaságának, meg tudja őket „rontani”.¹

Vizsgálatoim történészekből és folkloristákból álló munkacsoportunk kutatásának része. Közös munkánk az eddig feltárt mintegy 2000, valamint a most feltárás, publikálás alatt álló további több száz boszorkányszer számítógépes feldolgozásán alapszik. Kutatásunk célja a történeti antropológia komplex megközelítésével feltárni a boszorkányüldözés társadalmi, gazdasági és ideológiai hátterét, jogrendszerbeli és mentalitástörténeti feltételeit, valamint a boszorkányság népi intézményét, a népi „boszorkányüldözést” — és a kettő: az intézményesített boszorkányüldözés és a népi boszorkányság összefüggéseit. Vizsgáljuk továbbá az üldözők és üldözöttek „boszorkányideológiáját”: az elit kultúra demonológiáját és a népi boszorkányhiedelmeket — és újra csak: a kettő kapcsolatait, egymásra hatását.²

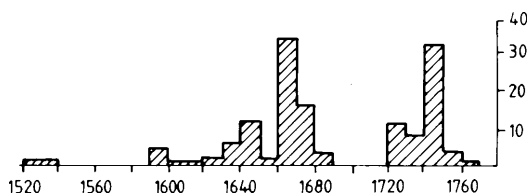
Saját kutatásaim ezen belül elsősorban a közép-délkelet-európai boszorkányság, mint falusi intézmény és mint hiedelemrendszer *eredetére* vonatkoznak. A szerencsétlenségek emberközpontú magyarázatát feltehetően a „falusi boszorkányság” intézményes elterjedése hozta magával: ennek hatására veszítették el szerepüket a természetfeletti csapásmagyarázó elvek, a természetfölötti világból támadó démo-

¹ A szociálintropológia boszorkányságfogalmáról lásd elsősorban: MACFARLANE 1970; THOMAS 1978. 599–637.

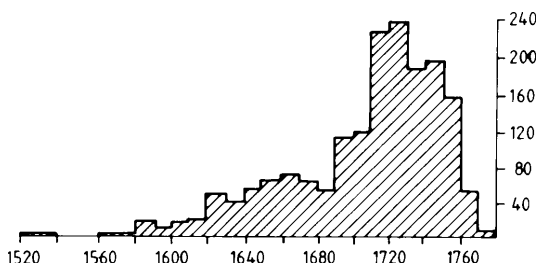
² Munkacsoportunk tagjai: BENEDEK Katalin, BESSENYEI József, IMRE Anna, KLANICZAY Gábor, KRISTÓF Ildikó, Pócs Éva, SANDOR Ildikó, SÁRAY-SZABÓ Katalin.

nikus lények.³ A váltás különösen világos Kelet-Közép-Európa egy részén, ahol úgy látszik, a népi intézményt a tömeges üldözés honosította meg. Ahol nem volt üldözés — mint például az ortodox Balkán nagy részén — a mai napig sem honosult meg igazán a „falusi boszorkányság” intézménye és hiedelemrendszere. Magyarország abba a zónába esik, ahol az „üldözés előtti” népi rendszer nyomai még jól felismerhetők.

A perек jegyzőkönyveiben fennmaradt boszorkányhiedelmekből rekonstruálható a folyamat, ahogy a „falusi boszorkányság” intézményének meghonosodása a „boszorkányság előtti” feltételezett archaikus világkép összeomlását, funkcióvesztését, a boszorkányság hiedelemrendszerébe integrálódását hozta magával.⁴ Abból, hogy hol, mikor, milyen boszorkányság előtti hiedelmek milyen mértékben olvadtak a boszorkányságba, következtetni tudunk az intézmény meghonosodásának körülményeire és a boszorkányság különböző — saját „előzményei” által is meghatározott — típusaira is; szinte keletkezésében látjuk a boszorkányság falusi intézményét. Így van ez még Nyugat-Magyarországon, így a jelen tanulmányban vizsgált Sopron megyében is, noha e térség a legkorábbi magyarországi üldözés zónájába esik (lásd erről az 1. ábra grafikonjait).

1. ábra. A perbe fogottak száma Sopron vármegyében

2. ábra. A perbe fogottak száma Magyarországon (IKLÓDY 1982 és KLANICZAY 1986 nyomán)

³ Az archaikus, „boszorkányság előtti” démonikus lényekről és a velük kapcsolatos integrációs folyamatokról lásd: GINZBURG 1966, 1989; ELIADE 1974; KLANICZAY 1983; HENNINGSSEN 1990; PÓCS 1983.

⁴ A népi mágia szerepéről a boszorkányságban és a boszorkányvadás keletkezésében lásd: THOMAS 1978. 599—637; DIENST 1986; BEHRINGER 1987. 71—96; LABOUIE 1991. 54—135.

Munkacsoportunk a magyarországi boszorkányperek feldolgozását vármegyék szerinti bontásban végzi. Ez lehetővé teszi, hogy még az összefoglaló vizsgálat előtt egy-egy megye vagy több megyényi régió elemzését külön is elvégezzük, mintegy próbaképpen, az összefoglaló vizsgálathoz egy-egy sajátos szempontú helyi mikroelemzést.⁵ Tanulmányom a Sopron vármegyében, a 16—18. század folyamán lefolytatott boszorkányperek jegyzőkönyvein alapszik. A magyarországi boszorkányüldözés feltárásának, a dokumentáció publikálásának tekintetében Sopron megye jól áll; összesen 76 jegyzőkönyv férhető hozzá a kutatás számára.⁶ Ezzel valószínűleg kezünkben van az itt lefolyt perek dokumentációjának a releváns-többsége.⁷ Ami a fennmaradt jegyzőkönyveket illeti, jó felük tartalmaz használható tanúvallomásokat, ahol a vád tanúi részletesen szólnak a boszorkánynak tulajdonított kártételekről. Ez a fő forrása a tanulmányomban bemutatott elemzésnek: ez az az anyag, amelyből összehasonlító vizsgálatok is végezhetők a Sopron megyei peranyagon belül. Kiegészítő forrásként természetesen felhasználok minden dokumentációt, de már a vádlottak *benignum examine*inek szórványos, és tortúrávallo-másaik még esetlegesebb adataiból csak igen viszonylagos következtetések vonha-tók le. Elemzésem a rontásesetek elbeszélésén alapul azért is, mert ezek tükrözik legközvetlenebbül a falusi közösségek boszorkányvádhoz vezető konfliktusait. Ezek a konfliktusok képezik az alapját a boszorkánytípusok elhatárolásának. A Sopron megyei boszorkánytipológia reményeim szerint egy olyan országos tipoló-gia felállításához vezethet, amelyet az egész adatbázis vizsgálatakor a jelenleginél komplexebb elemzés részeként — a boszorkány *társadalomban* elfoglalt helyével és a *hiedelemrendszerben* betöltött szerepeivel együtt — lokális variánsaiban és válto-zásaiban tudunk majd vizsgálni.

A perek statisztikai adatait az 1. és 3. ábra, a boszorkányként megvádolt személyek statisztikai adatait az 2. táblázat mutatja (lásd kötetünkben: 52—61. l.). Az üldözési hullámokat regisztráló grafikonból tüzetesebb vizsgálat nélkül is leol-vasható, hogy a német városi lakosság körében induló pereknek egy város—város terjedési vonala lehetett (40 évnyi szünet van a kezdő városi és a későbbi falusi perek között). Másrészt — már az országos grafikonnal (2. ábra) összehasonlítva — világos, hogy a Sopron megyei üldözés előbb tetőzik, mint az országos átlag, nyilván a nyugat—keleti terjedéssel összefüggésben. Ez a tetőzés megelőzi a *Praxis Criminalis* megjelenését,⁸ amely az eddigi feltételezések szerint a nagy országos üldözési hullám egyik indukálója volt. Sopron megyei statisztikánk arra vall, hogy ez a hullám a *Praxis Criminalis* hatását megelőzően indult és terjedt kelet felé. Ez

⁵ Mint erre KLANICZAY Gábor hívta fel a figyelmet a magyarországi üldözést összefoglaló tanulmá-nyában: 1986. 269.

⁶ A Sopron megyei perek publikációi: FARKAS 1987. 142—190; KOMÁROMY 1910. 615—630; HÁZI 1929; WINKLER 1924. 67—68; VARGA 1958. 437—454, 676, 691; SCHRAM 1970. 7—302, 1982. 253—265.

⁷ Sopron megye országosan első helyen áll a perek számát tekintve abszolút értelemben is, és még inkább lélekszámához és területéhez viszonyítva (IKLÓDY 1982. 293—295; KLANICZAY 1986. 267).

⁸ Benedict Carpov 1635-ben publikált munkája, amely Ausztriában 1656-ben lépett életbe, Magyar-országon 1697-ben — Nagyszombatban — jelent meg.

3. ábra. Boszorkányperek Sopron vármegyében. A vádlottak lakóhelye és nemzetisége. A számok a perek sorszámát jelentik; a bekarikázott számok ② a német vádlottak, a szaggatott vonallal bekarikázott számok ② a horvát vádlottak ellen folytatott perek

az irány térképünkéből világos: az első hullám nagyrészt a megye nyugati részén fekvő német, horvát és vegyes lakosságú falvakra terjed ki, a második (amely az első hullám keletebbre tolódásaként értékelhető) a megye keleti részének túlnyomóan magyar lakosságú falvaira. E kérdésekbe azonban itt ennél bővebben nem óhajtok belemenni, ezekre releváns választ valóban csak országos kontextusban lehet majd adni.

Még annyit röviden a perekről, hogy ezek nagy része valódi — maleficium-vád alapján indított — boszorkányper. Néhány per — köztük a legkorábbiak — varázslás, illetve fekete mágia ellen folyik, mellékesen boszorkányságra, rontásra utaló kérdésekkel. Vannak továbbá varázslópereink férfi vádlottak ellen, akik nem üznek fekete mágiát, de „tudósként”, gyógyítóként, állatorvosként vagy boszorkányazonosítóként gyanús személyekké lettek. Egyesek mindezekon kívül még *werwolf*ok is, vagyis a farkassá változás képességével vádolják őket. Mellékesen előfordul néhány rágalmozási, illetve tolvaj vagy gyújtogató elleni perben is a maleficium, vagyis a boszorkányság vádja. Ezeket a pereket is felhasználtam a vizsgálatban, amennyiben tartalmaztak tanúvallomásokat, és azokban rontás-elbeszéléseket, hiszen kritériumaink szerint ezek az alkalmi boszorkányok is boszorkányok, ha csak egyszer is rontással gyanúsítják őket. A vád alá kerülés adatai — amennyiben fennmaradtak a jegyzőkönyvekben — szintén megtalálhatók a táblázaton.

A vizsgált boszorkányok döntő többsége jobbágyfalvak lakója, az Esterházy-uradalom jobbágya. Két vádlott a Széchenyi-birtokon, 12 a Viczay-birtokon él. Néhány adatunk van uradalmi cselédekre (béres, kocsis). Sajnos a jegyzőkönyvek néhány „zseller” megjelölésén kívül nemigen szolgálnak további pontosítással a vádlottak státusára, gazdasági helyzetére nézve. Őt férfi vádlott a faluközösség pásztora. Számosan töltenek be szerepet a falu specialistájaként: bábák, gyógyítók, varázslók; van egy boszorkányazonosító is.

A vádlottak többsége magyar. Biztosan német 34 személy, de a vegyes lakosságú falvakban lefolytatott magyar nyelvű perek német nevei is majdnem biztosan német (noha, úgy látszik, kétnyelvű) vádlottakra vallanak. Hasonló bizonytalanság övezi a vegyes lakosságú falvakban magyarul lefolytatott perek horvát nevű boszorkányait: lehet, hogy ők horvátok, akik sokszor vegyes házasságban élnek vagy ilyenből születtek (és bizonyára kétnyelvűek). Mindezeket az adatokat feltüntetjük az 2. táblázaton.

Körültekintést igénylő vállalkozás a népi kultúra vizsgálatához az elit kultúra írásos gyakorlatából származó perjegyzőkönyveket használni forrásul.⁹ Azonban éppen a tanúk vallomásai szinte közvetlenül tükrözik a hivatalos események hátterében, azok előzményeként működő „falusi boszorkányságot”; e vallomások LARNER szavaival: „the historian’s second layer, the direct voice of the peasant”.¹⁰ Ellentétben a vádlottal, akit az elit demonológia elvárásai akár még hamis vallomásra is kényszeríthetnek, a tanúk a falujukbeli eseményeket rekonstruálják a

⁹ Mint KIECKHEFER ír erről: 1976. 2.

¹⁰ LARNER 1981. 21.

hagyományos boszorkányhiedelmek kontextusában: elmesélik a velük történt dolgok közül azokat, amelyek hiedelmeik megvilágításában boszorkány rontásaként értelmezhetők.

A magyarországi boszorkányüldözés lényegében maleficium-vádakon alapult, az ördögszövetség (és boszorkányszombat) vádja ehhez képest mellékes jelentőségű.¹¹ A boszorkány ellen valló tanúk elbeszélései a maleficium-vád alátámasztásai. Általában nemcsak a maleficium tényét regisztrálják; önmagában nem kellő bizonyíték, hogy például „X. Y. megrontotta a tehenemet”. A rontás tényének hitelesítésül elbeszélik a káreset előzményeit, valamint következményeit is. Az elbeszélés középpontjában általában a rontó személyének azonosítása és a kár helyrehozatala áll, mintegy a vádlott személyazonosságának megerősítésül.

Az előzmények lényege, hogy a boszorkány és áldozat között már lezajlott egy vagy több interakció, amelyet az utólagos elbeszélések kapcsolatba hoznak a káresettel. Maga a káreset, illetve a maleficium csak egyik lépés az oda-visszaható interakciók sorozatában. MACFARLANE széles körű essexi elemzése¹² óta központi jelentőségűnek tartjuk a kora újkori európai boszorkányságban a szomszédsági konfliktusokon alapuló rontáseseteket. A két személy közti szomszédsági konfliktus — amelynek alapja valamely kérés megtagadása, jószomszédi kötelezettség elmulasztása — mintegy logikai előzménye a rontásnak. LARNER ezt így fogalmazza meg: „the witch should feel malice towards an individual who has offended her”.¹³ A kis falusi közösségek tagjainak egymásrautaltságában gyökerező közösségi konfliktus az egyik rontásindukáló tényező a magyarországi (és a Sopron megyei) perek szerint is, azonban korántsem kizárólagos; másfajta interakciók is léteznek.

Elemzésemben a rontást megelőző, indukáló interakciók egyes fajtáit és ezek különböző kombinációit vizsgálom; ezeknek a szabályszerűségei és különbségei alapján lehetséges az egyes boszorkánytípusok elkülönítése. A narratívok elemzése az *elbeszélés logikáját* követi, amely nem azonos az *események logikájával*. A tanúk a rontáseseteket — saját tapasztalataikat és hiedelmeiket — közösségük hagyományos elbeszéléskultúrájának narratív sémái szerint mondják el: lényegében *memorat*-fokozatú *hiedelemmondákat* mesélnek. A narratív sztereotípiák szimbolikus kifejezési módja a valóság tükrözésének különböző szintjein van a konkrét és absztrakt, az egyes és általános között. Változó mértékben tükrözik tehát a konkrét valóságot: esetünkben a *ténylegesen* lezajlott interakciók mikéntjét, a rontást indukáló *valóságos* konfliktusokat.¹⁴ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint azok a tanúvallomások, amelyek egy-egy sztereotip interakciótypus azonos variánsait különböző vádló—vádlott kapcsolatokra alkalmazzák. Fő kérdésünk ezzel kap-

¹¹ KLANICZAY 1986. 282—285.

¹² MACFARLANE 1970.

¹³ LARNER 1981. 7.

¹⁴ Vö. J. FAVRET-SAADA bretagne-i kutatásait (1979), valamint KLANICZAY megjegyzéseit (1986. 275—276) arról, hogy a rontáselbeszélések a „konfliktusra” a narratív szabályszerűségek szerint felépülő szimbolikus kifejezési formákban utalnak.

csolatban — a „hogyan mondták el” kérdésből visszakövetkeztetve — az, hogy melyik elbeszéléstípus milyen valódi konfliktusnak, illetve interakciónak felel meg. Az elbeszélt interakció mögött milyen *valódi* problematika feszült a két személy között?

A bemutatott elemzés azon az előkódoláson alapszik, amelyet kollektív vizsgálatunkban a perszövegek számítógépre vitelét megelőzően végzünk el. Ennek során először megállapítottuk — nagy mennyiségű mintaszöveg alapján — a rontáselbeszélések lehetséges sémáit. Alapegységünk *egy rontásetet* elbeszélése, amit LARNER „an act of witchcraft”-nak nevez.¹⁵ Ez általában egy egyéni élményen alapuló memorat, amit az áldozat vagy egy közeli ismerőse, családtagja, szomszédja beszél el. Lehetséges szüszéváltozatai a bennük előforduló visszatérő szövegelemek kombinációi alapján különíthetők el. E szövegelemek különböző szekvenciákat alkothatnak, jellemző sorrendekkel, kihagyásokkal, ismétlésekkel. Az összes lehetséges szövegelem az előfordulás leggyakoribb sorrendjében és az ideális teljes esetben a következő:

K = konfliktus

F = fenyegetés, átok

V = valóságos megjelenés

T = természetfeletti megjelenés

R = rontás

A/D = azonosítás/diagnózis

G = gyógyítás

A különböző szekvenciatípusokból interakciótípusokra, azokból pedig boszorkánytípusokra lehet következtetni — amelyek tehát végső soron leírhatók a fenti betűjelek absztrakt sorozataival.

A narratívok vizsgálatánál nem hagyható el a „hogyan mondták el” mellett a „hol mondták el”, „kinek és miért mondták” kérdése sem; vagyis a kontextuális elemek esetleges szöveg- és jelentésmódosító hatását is figyelembe kell vennünk. Minden, perjegyzőkönyvben megörökített narratívra érvényes, hogy a bíróságon hangzik el. Még ha a szüzsé azonos is egy, az elmondó eredeti közösségében elbeszélt memorátéval, a beszédshituáció különbözősége nyomot hagyhatott az elbeszéléseken. A szöveget a perbe fogott boszorkány *elleni* (olykor *melletti*) állásfoglalás céljából mondják (mondatják) el, azt eldöntendő, hogy megfelel-e a vádlott a boszorkányság elfogadott kritériumainak: ismérvei, tettei illeszkednek-e a boszorkányság ismert kulturális modelljébe. Ezért a boszorkányság ismérvei nagyobb szerepet kapnak ezekben a narratívokban, mint egy eredeti közegben elhangzó memoratban, és igen alkalmasak a boszorkánytípusok elkülönítésére.

A tanúk motivációjának jelentésmódosító vagy akár a szöveg struktúráját is befolyásoló hatása könnyen lemérhető, ha megnézzük, hogy ugyanazt a rontástörténetet hányszor, hányan, milyen módosításokkal mondják el. A bíróság, illetve az

¹⁵ LARNER 1981. 7.

elit demonológia közvetlen befolyásoló hatása igazán a vádlott *benignum exameni*-ben és különösen tortúravallomásaiban lelhető fel. Teljesen figyelmen kívül hagyunk ezt a tényezőt azonban a tanúvallomások vizsgálatakor sem lehet. A mégoly személyes élményeket tükröző memoratokat is sokszor előzhetik meg olyan bírósági kérdések, amelyek az esetnek egy — kutatási célra létrehozott absztrakt szűzséinkhez hasonló — sztereotip vázát mondják el. Válaszul a tanú ezt a sablont ismétli meg vagy bővíti egyéni élményeivel. A tanúk — a bíróságon — természetesen egymás között is terjeszthetik ezt a „bírósági mondaszűzsét”. Másfelől a bíróságra juthattak a faluból (a feljelentők részéről) is ilyen, peres célra absztrahált szűzsék. Feltehető, hogy az egyéni boszorkányélményeken alapuló memoratok körbejártak — a folklórhagyományozódás törvényszerűségei szerint — a falusiak közt otthon, és a bíróságon a tanúk közt egyaránt, *emellett* a bíróság és parasztok közötti kommunikációs csatornákon is. Utóbbi során azonban a hagyományozódás normális menetét a peres eljárás sajátos céljai és elvárásai enyhén befolyásolták. Mindeme kontextuális tényezőket természetesen figyelembe kell vennünk bármiféle vizsgálatnál, ahol a narratívokból a „valóságra” következtetünk. Sajnos azonban az ehhez szükséges adatok ritkán állnak rendelkezésünkre.

A következőkben bemutatom a malefícium-narratívok — és ezzel összefüggésben a konfliktustípusok, illetve boszorkányok — különböző típusait. Nemcsak „tisztá” típusok léteznek, hanem több típus kombinációjának látszó „vegyesek” is. Első lépésünk azonban — a vegyes típusok világosabb meghatározása érdekében is — a tiszta típusok megállapítása kell hogy legyen.

A) A MEGRÖVIDÍTETT BOSZORKÁNY

A rá jellemző narratívok szerkezeti sémája:

K — F — R — (A/D) — G

A zárójelbe tett egység csak esetlegesen fordul elő, az aláhúzottak elmaradhatnak. Egy példa következik egy 1756/57-ben Nemeskéren lezajlott boszorkányperből,¹⁶ amelyet a valamikori Rácz Mihályné (a kihallgatás idején már Triber Györgyné) Vertics Erzsébet ellen folytattak le, malefícium-váddal. Kis Istvánné Szalay Katalin tanúvallomása:

„Tudja a fatens, hogy Hannibal István úrnak kocsisát, ugyan a fatensnek hűtőstársát nem egyéb, hanem azon Ráczné rontotta meg.

És azon okból vallja a fatens, hogy az elmúlt június havának 26-ik napján azon
K Ráczné az fatenshez menvén, tülle tejet kért, kinek kérésére, hogy a fatens nem adott,

¹⁶ 70. per a mellékelt per-, illetve boszorkánytáblázat (2. és 3. táblázat, lásd kötetünkben: 52—63. l.) szerint. A szöveg közti (sokszor zárójelbe tett) számok itt és a továbbiakban az e táblázatban adott sorszámot jelentik

F fenyegetődzött ekképpen: nó jó van, jó!

F Azután egy kis idő vártatva a fatens Hannibál István úrnak házában gabonát segítvén mosni és szárogatni, azon Ráczné is segített; egykor megállván, fölöttébb nézván fatensre, úgyannyira, hogy a fatens szemébe nem mert nézni, mindazonáltal vette észre, hogy haragosan nézván rá, fejét biczegetvén fenyegette.

R Ezek után elmenvén haza, azon Ráczné nem árthatván fatensnek, hanem azon éjszaka mindjárt, fönt irt Kis István, Hannibal uram kocsisának száját annyira bekucsulta, hogy semmit nem ehetett, hanem a fogai között, ha mi kis levet beeresztettek.

F Aztán azon Kis István kocsis nyavalyáját egyedül Rácznének tulajdonítván és fejszét fogván a kezébe, házára rá ment azon Rácznének és jóllehet szája be lévén kucsulva, mindazonáltal makogva, a fogain átál szólván, szidta azon Rácznét, mondván neki: eressz meg te csunya vén boszorkány, mert ha meg nem eresztessz, Kapuvárra küldetlek.

Erre azt felelte neki Ráczné: nó ha ez nem elég nyavalya rajtad, nagyobbat ad az Isten ráad.

M A minthogy aztán következő éjszakán annyira megromlott, lábait semmiképpen nem bírhatván és mind a darab fa, oly kemények lettek, úgy hogy egész testit, leginkább a fejét se bírta. Ezen romlásában, minthogy egyébiránt nem . . . ehetvén, meg kölle neki halni.¹⁷

Az ilyen típusú narratívok kisebb részben kizárólagosan jellemeznek egy-egy vádlottat, nagyobb részben más elbeszéléstípusokkal együtt. Nézzük, milyen *boszorkány—kárvallott* kettősök között zajlanak a szövegek tükrözte interakciók? Az A) narratívípussal kapcsolatban előforduló esetek:

1. *Azonos státusú, gazdasági helyzetű* boszorkány és kárvallott, vagy kis különbség van a két fél gazdasági helyzetében a sértett javára (tehát a boszorkány a szegényebb; sajnos a határok elmosódnak, mivel igen kevés adat áll rendelkezésünkre a gazdasági helyzet, társadalmi státus pontos meghatározásához). Emellett gyakran jellemző a szomszédsági, néha a családi kapcsolat is. Amennyire megállapítható, az azonos státusúak e csoportjára viszonylagos jómód, biztos egzisztencia: ház, telek birtoklása, önálló háztartás jellemző.

2. *Nagyon szegény* vagy teljesen *nincstelen* boszorkány áll szemben *tulajdonnal bíró* kárvallottal: a nagyon szegény rontja meg a valamivel vagy sokkal tehetősebbet.

3. Az *idegen* (vándor, koldus, menekült stb.) boszorkány és *falubeli* kárvallott szembenállását két eset képviseli.

4. A *családon belül előnyös* helyzetű boszorkánynak a *hátrányos* helyzetű kárvallottal szemben e csoportban egy esete van.

Nézzük meg most már magát az elbeszélést, mégpedig a rá jellemző szövegelemek sorrendjében.

¹⁷ KOMÁROMY 1910. 616—617.

Az elbeszélésekben tükröződő konfliktuskeltő tényező mindig a közösségi együttélés valamely normájának megszegése. Ezek a normák az azonos státusúak (1. viszonykategória) esetében egymás kölcsönös megsegítésére vonatkoznak pillanatnyilag hiányzó javakkal: terménnyel, felszerelési tárgyakkal, munkaeszközökkel (kölcsönként vagy viszonyosság alapján), és kiterjednek a közös munka, közös teherviselés, szolgáltatások közös vagy kölcsönös igénybevételére is. A magasabb státusú kárvallottak esetében (2. és 3. kategória) szó van egyoldalú segítségnyújtásról, adományokról, alamizsnáról is. A normaszegés az *adás* bármilyen — kölcsönös, egyoldalú vagy szimbolikus — formájának a megtagadása, a másik fél megkárosítása, megrövidítése a hagyományosan, szokás szerint elvárható — vagy esetleg csak alkalmilag, szükséghelyzetben kért — anyagi és erkölcsi javakkal. Ebbe a kategóriába tartozik az elvárt vagy kialkudott szolgáltatásoknak (vagy azok igénybevételének) a megtagadása, felmondása, visszautasítása. Jellemző konfliktustípus mind az 1., mind a 2. kategória esetében a terület- és birtokháborítás, továbbá az árak és bérek körüli viták. Tehát voltaképpen képviselve van a közösség mindennapi életének minden olyan területe, ahol egymás anyagi, szellemi vagy erkölcsi megkárosítása, megrövidítése előfordulhat. A 2—4. kategóriában — tehát szignifikáns társadalmi különbségek esetén — jellemzőek a társadalmi csoportokból való szimbolikus kizárás gesztusai is (*nem* meghívás, *nem* kínálás, „kinézés”, „lenézés”).

Mint már említettem, a **K**-szövegelemek lehetnek valóságghű elbeszélései egy végbement interakciónak éppúgy, mint csak szimbolikus kifejezései — egy sztereotíp fordulattal — bizonyos mélyen rejlő tartós feszültségeknek, amelyek boszorkánypádhoz, vagyis egy bizonyos személytől kiinduló maleficium feltételezéséhez vezetnek. Tartalmi kritériumaink általában nincsenek annak eldöntésére, hogy lejajlott-e egy ilyen interakció vagy sem. Döntő lehet azonban a szövegsztereotípiák és/vagy valóság kérdésében az állandó és változó szövegelemek vizsgálata, amennyiben vannak egyáltalán szövegvariánsok (amikor ugyanazt a rontásetetet több tanú beszéli el). Ha vannak, akkor tetten érhetjük, amint a különböző tanúk változó tartalmakkal töltik meg a „kért — nem adott” sztereotípiák kereteit: A 61. per egyik esete szerint pl. hol búzát, hol lencsét kér a visszautasított vádlott. A kérés és elutasítása a valóságban nem valamelyik variáns szerint zajlott le, hanem talán sehogyan sem. A „kért — nem adott” sablon konkrét tartalom nélkül is betölti szerepét: a tanúk olykor *csak ezzel* jelenítik meg a vádlottat: „ha kértek és valaki nem adott, azonnal megh károsodot vagy testibe, vagy marháiba...”¹⁸. Gyakori ez bírósági esetsztereotípiaként is. Például az itt idézett 51. perben (Erdős-né Székér Erzsébet ellen) a bíróság összes kérdése voltaképpen ilyen sablon. Ilyen — szövegsztereotípiákkal megtámogatott — bírósági elvárás esetén nem annyira az élményt hozza be az emlékezet (különösen, ha nem is volt élmény!), hanem inkább ugyanennek a sztereotípiának egy szövegvariánsát.

¹⁸ 51. per, SCHRAM 1970. 88. Hasonló nézeteket idézhetnénk a 60. és 61. perből is.

A „kért — nem adott” formula azonban támpontul szolgálhatott valós események utólagos felhasználásához is a rontás „előzményeinek” elbeszéléssé formálásában. Többféle fogódzónk is van a *lezajlott* interakciók kiszűréséhez. Mire emlékszük például maga a vádlott? A *benignum examen* is tartalmazhat *maleficium-narratívot*, amelyben a vádlott nyilván más szemszögből rekonstruálja a történetet és (ellentétben a tortúrával kicsikart vallomással) *nem* a róla gyártott sztereotípiát — a megkárosított boszorkány rá alkalmazott sémáját — tölti meg tartalommal. Vessük össze például a közölt nemeskéri perrészletet a boszorkány, Triberné vallomásával a rontásetetről.¹⁹ Triberné érdekes módon nemhogy rontásról, de még betegségről sem tud, arról azonban igen, hogy írórt kért a kocsisnétól. Az írókérés említése csak a tanúk részéről volna természetes, mint rontást indukáló előzmény. A vádlott szájából egyáltalán nem az — hacsak meg nem történt a valóságban; be kell tehát látnunk, hogy a tejkérés — vagy valami hasonló — valóban megtörténhetett.

A lezajlott mindennapi események szimbólum rangra emeléséről tanúskodnak azok a „befejezetlen esetekről” szóló elbeszélések, ahol a konfliktust nem követi rontás. Az 56. per egyik vallomása szerint azon tör ki egy óriási veszekedés, hogy a (potenciális) kárvallott disznói megették a boszorkány, Jurinkovicsné sárgarépáját. Az összecsapás után kölcsönösen leboszorkányozzák egymást, és ezzel elintéződik a dolog.²⁰ Ez a mindennapi életből vett pillanatkép ugyanazt a szerepet töltheti be, mint a szimbolikus sztereotípiák: alkalmas bizonyos — egyébként általában rontásgyanút indukáló — feszültségek érzékeltetésére. A „megtörtént események” közül különösen a „befogadás” szimbolikus gesztusai: az étellel, hellyel kínálás, kóstolóküldés lesznek gyakran a rontásindukáló feszültség szimbólumaivá a „megrövidített boszorkány” narratívjaiban. Nem véletlen, hogy a leg-szegényebb Sopron megyei boszorkányok rontáselbeszéléseinek legtöbbje ilyen szimbolikus mozzanatokkal indul — még a kutya is őket tépi meg (vö. a gazdag asszony kutyájától megugatott Triberné esetét a 70. perben²¹). — Egy valóban lezajlott lakodalomról van szó 44. perünkben. A nincstelen vádlottat, a hívatlanul beállító marhapásztort borral kínálják, de ő elutasítja, „nem köll nékem a te borod” szavakkal. Azután kötözködik, fenyegetődzik, és végül több vádaskodás, rontás, halálos kimenetelű betegség (utólagosan megtett) előzményévé lesz ez a lagzi. Mindegyik *maleficium-narratív K*-eleme utal a visszautasított borkínálásra, amely szemléletes szimbolikus kifejeződése a faluközösség és a belőle kirekesztett pásttor közti feszültségnek. Egy rontás nélküli „befejezetlen esetet” is elbeszélnek: az egyik tanú végignézte, hogyan utasítja vissza a kínálást a boszorkány. Ezzel mintegy „belépett az esetbe” — mint potenciális kárvallott —, de kiment a szobából, mert félt a rontástól: kivédte sorsának a narratív logikája szerinti beteljesülését.

¹⁹ KOMÁROMY 1910. 622—625.

²⁰ SCHRAM 1970. 139—140.

²¹ KOMÁROMY 1910. 617.

Mindezen esetekben — a rontás előzményeit utólag rekonstruálandó — valós eseményeket fűzött fel a tanú a sztereotípiák láncára. A „befejezetlen esetek” egyidejűleg vallanak a „szomszédsági konfliktusok” tényleges rontást (illetve rontásgyanút) indukáló szerepére is. De ugyancsak erre utal az a számos perből ismert vélekedés, amely szerint nem tanácsos a boszorkány hírű személyek kéréseit visszautasítani.²² Vagyis: a szövegsztereotípiá mellett él az a hit is, hogy a „kérő boszorkány” elutasítása rontást indukál. Bizonyára fordítva is működik a mechanizmus: amikor a malefícium-narratív „megszületik”, a hirtelen támadt baj magyarázatául egy emlékezetük szerint nem teljesített kérés, vagyis a „megrövidített boszorkánnyal” szembeni lelkiismeretfurdalás szolgál.

Nincs döntő mennyiségű elbeszélésvariáns birtokunkban egyik esetről sem. Talán mégis megkockáztatható az a következtetés, hogy a megrövidített boszorkány narratíváinak **K**-eleme elsősorban csak *mondai* motívum, szimbolikus kifejeződése a fent jelzett viszonylatokban szemben álló felek közti feszültségeknek, objektivációja a „nem adás” miatti lelkiismeretfurdalásnak. E szövegelem utalhat lezajlott eseményre, valódi élményre is; a mindennapi érintkezéseknek egy olyan interakciójára, amely elbeszélhető mint a „szomszédsági feszültségek” szimbolikus kifejeződése.

F = FENYEGETÉS, ÁTOK

Az A) típusú narratívok logikája szerint a fenti „szomszédsági konfliktusok” a malefícium előfeltételei, indukálói: a megrövidített boszorkány mintegy bosszúból rontja meg az őt megkárosítót. Az elbeszélések jó felében van azonban még egy közbeiktatott lépcső: az átkozódás, fenyegetés, amely a boszorkány részéről hangzik el. Ez a mozzanat a konfliktusból szükségszerűen következő rontás tudatosítása, mintegy az aktuálissá vált ellenfél hadüzenete: a boszorkány közli a kárvallottal, hogy a konfliktus következtében megrontja őt. Más szempontból ez a mozzanat maga a *rontás*: ez az elbeszéléstípus azt a boszorkányt állítja eléünk, akinek természetfeletti rontó képessége az átokban nyilvánul meg, és az átok — mint szómágia — teljesülésébe vetett hiten alapszik. Sok esetben mutatkozik az átkozódás a malefícium-esetek központi, legfontosabb mozzanatának. Tanúk sora vall az aktuális boszorkányok átkai keltette félelemről, amely egy-egy falu egész lakosságát eltölti. Ezek a nyilatkozatok sokszor fejeznek ki szilárd hitet az átok teljesülésében: „Akit megh fenegtetett és atkozott, rajta is szokot történni az nyomorúsagh.”²³ Van olyan boszorkányunk, akit azért fogtak el, mert az egész falut fenyegette; ilyen például Szabó Mihály és felesége az 59. perben. A pálmát Sopron megye legnagyobb átkozódója, Horváth Vida csordás (44. per, Frankó, 1730) viszi el, aki az egész falut fenyegeti mindenre és mindenre kiterjedő átkaival; máskor részegen dicsekszik, hogy átkozódásával mennyi embert küldött már a temetőbe;

²² Például a 38., 51., 53. és 61. perben.

²³ 60. per, SCHRAM 1970. 170. Hasonló nézetek a 44., 59., 70. és 73. perben.

vagy a lakodalmi seregnek kijelenti, hogy neki „senki se vétsen”, mert ha akarja, szerencsétlenné tesz mindenkit. Úgy tűnik fel ebben a lakodalomban, mint az egész vendégsereg sorsának irányítója, rettegett beteljesítője.

Az átok teljesülése nem feltétlenül kötődik boszorkányrontáshoz — ellenkezőleg: aktuális boszorkány és boszorkányhit hiányában is eleven lehetett már a perek korszakát megelőzően is.²⁴ A rontáselbeszélésekbe az adott közösségben ismert és használt átokformulák emelkednek be, azok legsztereotipabb elemeként. Ez köti össze egy logikai szállal a maleficiumot az előzményül szolgáló konfliktussal, amennyiben egyikre *előre*-, a másikra pedig *vissza*utal. Egy példa erre a 73. per egyik esetéből: „No Kiss Bíró ide hoztad a Dullót, de megh bánod.”

Ezt az esettípust a perek tanúi elsősorban az átok beteljesüléseként élték meg, tartották számon, beszélték el. Erre vall, amikor a boszorkány elleni vallomásban be nem teljesült fenyegetést idéznek vádként.²⁵ A 38. per egyik tanúja félt az átok beteljesülésétől, és ez vitte rá, hogy feleségül vegyen egy boszorkányt, aki egyszer elátkozta őt.

Némely elbeszélésben a mindennapi élet verekedésekkel, szitkozódásokkal tarkított természetes közegében jelenik meg a boszorkány fenyegetése (az 52. perben Czigáné esetei; a 70. perben a Tribénnét az utcán csúfoló kislány esete). Mégis, általában „pusztán” egy memorat sztereotip szövegeleme a szitkozódás, ami mögött nincs valós élmény, csak az átok rontásindukáló szerepébe vetett hit. Erre vallanak például azok az esetek, amikor ugyanazon rontás elbeszélésének variánsaiba különböző tanúk más-más sztereotip átkot építenek be. Szabó Mihályné (59/a per) egyik rontása kapcsán állítólag ezt mondta: „még az nyelvedért rosszul fogsz járni”, a másik tanú szerint azonban ezt: „no Balogh György ezt bizony megh bánnyátok.”²⁶

A fenyegetés említése bírósági mondaszüzséknek is állandó eleme lehet, a „fenyegető boszorkányra” vonatkozó sablonkérdésekben. A 47. perben például Faifer Helena esetére így kérdez a bíróság: „Látta-e, s tudgya-e... valakit fenegetett, és fenegetése után egységében, vagy jószágában akarkinek valami kárt tett volna...”²⁷ Az F-sztereotípiát általában — mint itt is — előremutat a következő szövegelemre, a maleficiumra. Tartalmazhat még egy sztereotip időpontot is, mégpedig a fenyegetésre következő rontás hagyományosan „várható” időpontját. A baj gyakran „azonnal”, máskor „harmadnap” tör ki. Például: „megh haragudván reája megh fenyegette, harmadnapjára verratta előtt...” (beteg lett).²⁸ A három - - mint hiedelemszám — alkalmazása a baj mágikus, „nem természetlő való” eredetét hangsúlyozza ki.

²⁴ Az átok szerepéről a középkori Európa szellemi életében, illetve a boszorkányvadás létrejöttében: THOMAS 1978. 599—611.

²⁵ 43. per, 55. per; utóbbiban Mátyas Marinka egyik esete csakis fenyegetésekből áll.

²⁶ SCHRAM 1970. 151, 161.

²⁷ SCHRAM 1970. 62. Hasonló kérdések az 56., 70., 73. perben is.

²⁸ SCHRAM 1970. 37. Hasonló eset a 73. perben is.

A boszorkány kérésének elutasítása hiányt okoz. Az ezáltal felborult egyensúlyt a megrövidített boszorkány a többlettel rendelkező fél „viszontkárosításával”: a kárvallott megrontásával állítja helyre. A rontás érheti magát a sértettet (akivel konfliktusa volt a sértőnek), továbbá gyermekeit, cselédeit, állatait, egyszóval háztartásának bármely élő tagját. A károk előfordulásában szabályszerűségeket nem tudunk megállapítani; e típussal inkább sajátos tünetek hozhatók kapcsolatba, amelyekből rontásra következtetnek; erről alább, az azonosítás kapcsán lesz szó.

E narratív típus feltűnő jellegzetessége, hogy a kéresemegtagadással okozott első, és az egyensúly-helyreállító második károkozás a mindennapi élet azonos területén okoz hiányt, más szóval a konfliktus és a rontás tartalmilag hasonló; a boszorkány azonos szimbolikus fegyverrel „vág vissza”.²⁹ Ez a szimmetriatörvény elsősorban — de nem kizárólagosan — állatokkal (igásállatokkal, munkaállatokkal) kapcsolatban érvényesül. Például Szabó Mihály (59/b) három esete tartalmaz ilyen kapcsolatot: *K* elkergeti *B* borját — *B* megrontja *K* borját;³⁰ *K* nem ad csikót *B*-nek — *B* megrontja *K* csikáját; *K* lovával dicsekszik — *B* megrontja *K* lovát. Vagy a 70. perben: *K* visszautasítja *B* fuvarkérését — *B* akadályozza *K* közlekedését.

Közvetlenebb a kapcsolat, amikor az a dolog romlik el, lesz beteg, ami a konfliktus tárgya vagy eszköze volt, vagyis: azt veszi el a boszorkány, amit elvettek tőle. Takács Gergelyné (55/b) egyik esete szerint például *K* kifogja borját *B* csordájából — *B* megrontja a kifogott borjút; ugyanott: *K* kéri *B*-től tartozását tehén vásárlására — *B* megrontja az e pénzen vett tehenet. Másutt: *B* lányát *K* kineveti — *B* „bekulcsolja” *K* száját (Tormáné, 62/a per); vagy: *K* nem segít *B*-nek lovával a kendermagvetésben — *B* megrontja *K* lovát (51).³¹ Lazább — de még létező — a kapcsolat olyankor, amikor valamilyen azonos tárgy, munkaeszköz, helyszín szerepel a két szövegelemben. Például *K* nem ad *B*-nek káposztát — *B* megrontja *K*-t, aki akkor esik össze, amikor saját magának káposztát hoz fel a pincéből.³²

Ez a törekvés a „konfliktus — rontás” szimmetriájára ugyan nem általános jellemzője a megkárosított boszorkány eseteinek, de csakis velük kapcsolatban fordul elő. Itt olyannyira sajátja az elbeszéléseknek, hogy létezik szimmetrikussá tett, az egyensúly irányába korrigált szövegvariáns; egyről legalábbis tudunk: A 67. per egyik vallomása disznóval kapcsolatos konfliktusról szól, aminek egy kisgyermek megrontása a következménye; egy másik tanú szerint ugyanezen konfliktus eredményeképpen disznót ront meg a boszorkány. Az „elvétele — visszavétele” eme

²⁹ Ilyen összefüggéseket MACFARLANE is megfigyelt essexi vizsgálatában, 1970.

³⁰ Itt és a továbbiakban: *K* = kárvallott, *B* = boszorkány.

³¹ További hasonló esetek: korszótörés — bénaság (62/a); fuvar — fuvarozó ökör (73); barázda elszántása — munkaökör (37); kóstoló disznóöléskor — disznó (67/b+c); tej — tehénhaszon (72); hús — tehén (51); szénalopás ökrösszekérrel — ökör (69); tej — borjú (70).

³² 51; hasonló az 52. és 59/a boszorkány eseteiben.

szimmetriái teljes egyensúly-helyreállításra, a konfliktus százszázalékos feloldására utalnak; ezáltal igen szemléletes szimbolikus kifejeződései egy olyan folyamatnak, amelyben a károkozás miatt működésbe lép a károkozó fél (vagyis a kárvallott) lelkiismeretfurdalása és kompenzációt — feloldást — követel a károsított (tehát ez esetben a boszorkány) részére.

A D = AZONOSÍTÁS, DIAGNÓZIS

Logikusan következik az eddigiekből, hogy a megrövidített boszorkány és kárvallottja kettősébe nem kapcsolódik be egy harmadik boszorkányazonosító személy. Az elbeszélés logikája szerint a károsult pontosan tudja, hogy ki rontotta meg, és azt is, hogy miért. Vagy ha mégis kétely merül fel, a tisztázandó kérdés: kit károsított meg a kárvallott? Például megtanácskozza a család, hogy ki ellen vétettek, mint Hegedűs Andrásné (60) egyik esetében, ahol egy apa faggatja megbetegedett lányát, hogy „nem vétett-e valakinek”. Vagy éppen a boszorkány közli a családdal, hogy a konfliktus miatt szenvednek; a 67. perben például megmondja nekik, hogy természetesen nem gyógyul a betegük, mert „fösvények”. A legáltalánosabb az, hogy az azonosítás közbeiktatott lépcsője nélkül megkérlik vagy megfenyegetik a boszorkányt, hogy a neki okozott kár megtérítése fejében vonja vissza a rontást.

Az eset elbeszélésében tehát általában megfogalmazódik, hogy az a rontó, akinek kérését megtagadták, vagy aki megfenyegette őket. Az „azonosítás” e szövegeleme — párhuzamosan a rontásra *előreutaló* fenyegetéssel — mintegy *visszaütal* a konfliktusra; ezzel az elbeszélés szimmetriáját is szolgálja. Szintén rontás és konfliktus számon tartott kapcsolatára vall a halál előtti „kikiabálás” (a beteg halála előtt megnevezi megrontóját). Ebben ugyanúgy egy mindennapi kommunikációs sztereotípiát kerül felhasználásra az elbeszélés *A/D*-elemeként, mint az átok esetében. Ez az elbeszélésnek olyannyira sztereotíp eleme, hogy teljesen illogikus kontextusban is részévé lehet: Takács János juhász (59/b) „halála órájáig Szabó Mihályra kiáltott” — pedig ezt a juhászt sikerült Szabó Mihálynénak úgy megrontania, hogy bénává és némává lett egész hátralévő életére, tehát kevésbé valószínű, hogy bárkire is „kiáltott” volna.

Előfordul kívülálló azonosító személy is, de oly ritkán, hogy megjelenését nem tekinthetjük e narratív-, illetve konfliktustípusra jellemző szabályszerűségnek. A csak néhány esetben előforduló azonosító módszereket mégis érdemes megfigyelni: mindig az derül ki, hogy az a személy okozta a kárt, aki az azonosító eljárás (például füstölés a beteg ruhájával) elvégzése után valamit *kérni* jön a házhoz (69/b több esete). Ez egyben szimbolikusán a konfliktus „kérő boszorkányára” utal vissza, és mint ilyen, szintén a szimmetriát szolgáló szövegsteretotípiát.

A konkrét személyt kijelölő azonosító eljárásoknál jellemzőbb a megkárosított boszorkány eseteire a *rontás tényének* diagnosztizálása. Adataink szerint a tünetek alapján leginkább akkor gyanakszanak rontásra, ha hirtelen támadt a baj (51., 67.,

73. per számos esete), illetve a váratlan betegséget „nem természetes” bajnak tartják, hanem „természetten kívül való nyavalá”-nak (60., 73. per esetei). Különösen állatok gyors, megmagyarázhatatlan elhullását magyarázzák rontással. A beteg testében (esetleg halála után) észlelt „csonthiba”, a csontok összezavarodása, elmozdulása (67. és 38. per), csonthiány (38. per), vagy éppen „idegen csont” (70. per) — tehát a csontok normálistól eltérő száma, helyzete — is rontásból eredő bajnak számít.

G = GYÓGYÍTÁS/KÁR HELYREHOZATALA

A mindkét oldalon fellépő hiányra a szemben álló felek konfliktusfeloldó, eredeti helyzetet visszaállító lépései következnek: a kárvallott helyrehozza a boszorkánynak okozott anyagi, erkölcsi kárt; ez a feltétele annak, hogy a boszorkány is helyrehozza a kárvallottnak a rontással — mágikus úton — okozott kárt. Ilyen kiegyenlítő, egyensúly-helyreállító folyamatra sok rontás-elbeszélés vall: elküldik a boszorkánynak a megtagadott kölcsönt, a kért élelmet, mire ő megszünteti a bajt, „megereszti” a rontást. Néhány példa erre: A konfliktust az jelezte, hogy nem adtak tejet a boszorkánynak — a rontás gyógyítását kérve tejet küldtek neki (69., 70. per); nem adtak neki répát a segítségért — terményt küldtek neki a várt gyógyulás fejében (69/a per). Vagy: a boszorkánynak felmondott a szállásadója a kárvallott javára, aki beköltözött a boszorkány lakásába. A rontás következtében az egész család addig betegeskedett, míg máshova nem költöztek (61. per). További hasonló esetek: gabonaörlés — gabona (67/a); liszt — liszt (67/b); széna — széna (38). Vagy egy példa az erkölcsi kár szimbolikus kompenzálására egy nagyon szegény — tolvaj és koldus — asszony, Hegedűs Andrásné 1742-es peréből (60): A konfliktus — az elbeszélésben — úgy fejeződik ki, hogy a kárvallott lánya „elkerüli” a boszorkányt, vagyis lenézi, a gyógyításra pedig azzal veszik rá, hogy vajat yisznek neki, mondván, hogy ez alamizsna „fogadalmából”. A boszorkány ezt „Isten tartsa meg a beteget” szavakkal köszöni meg (ami az alamizsna elfogadásának hagyományos rituáléjához tartozik), és mellesleg visszavonja a rontást. Erről egy szó sem esik közben, de — az elbeszélés szerint — pontosan tudja a boszorkány, hogy tulajdonképpen milyen célból kapja a látszólagos alamizsnát, ami igen szemléletes szimbolikus kifejeződése a szegény boszorkány és gazdag kárvallott közti feszültség feloldásának.

A megrövidített boszorkányra jellemző **K — F — R — A/D — G** szekvenciájú maleficium-narratívokhoz soroltuk azokat a rontáselbeszéléseket is, amelyekben az **F**-elem kimarad, ettől eltekintve azonban a fenti sorrendben, **K**-val kezdve követik egymást az elemek; ugyanígy azokat, amelyek — példaszövegünkhöz hasonlóan — a sorrendet megtartva ismétléseket tartalmaznak. Az utóbbi általában két rontást jelent egyazon konfliktus következményeként.

Ez a narratívátípus — majdnem mindig³³ más narratívátípusokkal együtt — elsősorban az 1. kategória kistulajdonos „szomszéd boszorkányára” jellemző.³⁴ Van ezenkívül még egy sor vádlott, akiknek rontáseseteit *majdnem kizárólag* ezzel a narratívátípussal beszélnek el, ők tehát majdnem tisztán „A) boszorkánynak” tekinthetők. Ők — ugyanúgy, mint a „tisztá” A) típusú vádlottak — mind az 1730—45 közötti években kerültek vád alá.³⁵

E narratívok tükrében a boszorkányságnak — mint falusi intézménynek — elsőrendű szerepe a közösségek társadalmi feszültségeinek levezetése, társadalmi és erkölcsi normarendszerének szankcionálása. Az 1. viszonykategória esetében az elbeszélések a szoros gazdasági és társadalmi egymásrautaltságból fakadó szomszédsági konfliktusokat tükrözik, és a boszorkányságot olyan csapásmagyarázó és konfliktusfeloldó gyakorlatként mutatják be, amely az anyagi és erkölcsi javak elosztásának normáival kapcsolatos, mintegy az elosztás zökkenőit van hivatva helyrehozni. Ez tükröződik a narratívok kérést—elutasítást—kompenzálást kifejező tartalmi elemeiben éppúgy, mint a szerkezeti szimmetriára törekvés jelzett tendenciáiban.

Egy másik fajta feszültség is tükröződik néhány — elsősorban a „szegény boszorkányt” jellemző — narratívban. Ezek a szövegek nem annyira a kétoldalú szomszédsági kapcsolatra, hanem inkább egyoldalú függőségre vallanak; két társadalmi réteg közti állandó feszültség tör ki időszakonként boszorkányság-konfliktusban. Jó példa erre az 51. per több esete. E per vádlottjai egy szegény, csak nőkből álló házatlan zsellércsalád tagjai. Majdnem koldusok, némileg deviáns életvitelűek, hol szállásért, hol pár fillér ételre valóért koldulnak. Szimbolikus kéréseik is alapélelmiszerekre (búza, liszt, kenyér, tej, bor, szalonna) vonatkoznak. Nemcsak gazdasági, hanem „erkölcsi szegények” is, ami az elbeszélt esetek szerint abban nyilvánul meg, hogy a falu férfi lakói bármilyen felmerülő probléma kapcsán azonnal és gátlás nélkül megverik őket. A feszültség szemmel láthatóan állandó köztük és a falu között, mint-hogy (vagy ennek következtében?) nem a falu életébe illeszkedő „ellátott” koldusok, hanem deviáns életvitelük miatt (és talán mert máshonnan betelepültek) kilógnak a falu kapcsolatrendszeréből.

Hasonló szembenállást példázhat a falu—pásztor kapcsolat. A 44. per csordásának rontáseseteiben is állandó feszültség forrása, hogy nem tartozik igazán a faluközösségbe, „nem veszik be”, „kinézik”; esetei a szegény kívülállónak a gazdagabb bennfentes iránti indulatait tükrözik. Ilyen a viszonya a faluhoz Csordós

³³ 33 vádlott 111 esete képviseli az A)-narratívátípust; *csak* ez fordul elő 3 vádlott elleni tanúvallomásban.

³⁴ A „tisztá” esetekből kettő tartozik a 2. kategóriába (51/b, 59/b), egy pedig (43) a 4. viszonykategória idegen boszorkánya.

³⁵ Ezek a boszorkányok: Székér Erzsébet (51/a), Mátyás Marinka, Takács Gergelyné (55/a—b) és Hegedűs Andrásné (61) a 2. viszonykategóriából; Kas Andrásné (61), Csákné Major Kata (69/b), Triberné Vertics Erzsébet (70/a), Horváthné Horváth Katalin (72) és Kiss Ferenc (73) az 1. viszonykategóriából; végül Horváth Vida (44) és Csordós Mihály (66) tehénpásztorok a 3-as viszonykategóriából.

Mihály pásztornak (66. per) is, és valószínűleg ez a helyzet a 43. per jövevény boszorkányával is. Utóbbi a kívülállókra jellemzően szállást kér, és ez lesz rontás-esetének indukálója. Őt azonban nem tudjuk igazán értékelni, mivel csak egyetlen rontásesetét ismerjük.

Az a tény, hogy e narratív típus többségében más típusokkal *együtt* fordul elő egy-egy vádlott rontáseseteivel kapcsolatban, arra vall, hogy ez elsősorban nem boszorkánytípusokat, hanem konfliktustípusokat ír le. Ezek önmagukban vagy más típusú konfliktusokkal együtt jellemzőek egy bizonyos társadalmi, gazdasági helyzetű vádlottra. Ilyen típusú boszorkány bárki lehet, aki egy szűkebb közösség anyagi és erkölcsi javakra vonatkozó cserehálózat-rendszerében és kommunikációs kapcsolathálózatában benne van. A boszorkányvád keletkezéséhez elég ez a gazdasági-társadalmi helyzet, a normák ellen bárki vétet, ehhez semmiféle természetfölötti tulajdonság, mágikus többlettudás nem volt előfeltétel. Ha megvizsgáljuk a csak, vagy túlnyomóan e narratívokkal jellemzett boszorkányok összes bírósági aktáját, azt látjuk, hogy alig-alig rendelkeznek bármely egyéb boszorkányismérvel (ide tartoznak a 43., 44., 51/a, 51/b, 55/b, 59. és 61. számú vádlottak). Kisebb részüknek (a 60., 66., 69/b, 72. és 73. számú boszorkánynak) tulajdonítanak bizonyos hiedelmeket, leginkább varázsló (werwolf, tündérvarázsló) tulajdonságokat vagy a gazdasági és gyógyító mágia sikeres üzését. E hiedelmekre még a boszorkányok C)-esetei kapcsán visszatérünk. Itt most csak annyit kell leszögeznünk, hogy az A)-esetek, illetőleg A)-narratívok semmiféle természetfölötti boszorkánytulajdonsággal nincsenek releváns kapcsolatban.

Egy racionális, teljesen a köznapi létben gyökerező boszorkányságról van itt szó tehát, minden hiedelemháttér — boszorkányideológia — nélkül? Igen, ez többé-kevésbé így van: e „mindennapi” boszorkányság létének alapkritériuma, a malefícium is „mindennapi”, amennyiben *átok* által valósul meg. Az átokhoz ugyanis szintén nem szükséges mágikus többlettudás; emellett az átok teljesülésébe vetett hit, mint említettem, bármiféle helyhez-időhöz kötött boszorkányideológiánál általánosabb és sokkal régebbi hiedelem. A vizsgált esetekből mindazonáltal arra lehet következtetni, hogy a minimális ideológiai, azaz hiedelemrendszerbeli feltétele annak, hogy bizonyos szociális, gazdasági feszültségek „boszorkányságként” robbanjanak ki, vezetődjenek le, mégiscsak az átok hatásába vetett hit volt; a „társadalmi boszorkányt” az ideológia felől megközelítve joggal nevezhetjük „átkozódó boszorkánynak”.

Ez a típus boszorkány hírv személylé, „állandó boszorkánnyá” is az átok révén lesz. Amikor már nem a kérés—visszautasítás indukálja a félelmet, hanem a közösség egy-egy tagjának tulajdonított átkozódó (= rontó) hatalom, akkor már a közösség állandó boszorkányáról beszélhetünk. A 70. perben például egyenesen fő vádponttá, a gyanúsítás alapindokává lépett elő a boszorkány átkozódása.

B) A TUDÓS BOSZORKÁNY

A rá jellemző narratívok szerkezeti sémája:

$$V - R - (A/D) - G$$

Az A/D előfordulása csak esetleges. Jellemző a V-vel, a boszorkány valóságos megjelenésével kezdődő eseménysor. Ez a „megjelenés” rontó szándékú; ott és akkor megy végbe a maleficium. A narratívok ezenkívül nem tartalmazzák konfliktus, vagy bármely — a rontást megelőző — interakció elbeszélését.

Ez az összesen 31-szer előforduló narratív típus elsősorban a boszorkány—kárvallott párosok 1. viszonykategóriájára jellemző, tehát azonos vagy hasonló gazdasági, társadalmi helyzetű boszorkánnyal van dolgunk, akik mindketten házzal-telekkel rendelkeznek, és sokszor közeli vagy éppen tőzsomszédok. „Gazda” és „gazdasszony” boszorkányról van tehát szó, aki mágikus úton is gyarapítja vagyonát, mégpedig a szomszéd háztartás rovására. A szomszéd elveszti gazdasági szerencsését, jöszága hasznát. Ez okozza a feszültséget, amely azonban az elbeszélésben nem nyilvánul meg „konfliktusként” meghatározható interakcióban. Nézzük tehát az egyes szövegelemeket:

V = VALÓSÁGOS MEGJELENÉS

A boszorkány valamely mágikus cselekményt végez, vagy megjelenése, viselkedése ennek gyanúját kelti: *K* istállójába megy hajnalban (69/b); *K* udvarán „téteményt” helyez el (69/b); reggel saját istállójába megy, és ott a tejjel csinál valamit (71/a); borjazáskor bemegy *K* istállójába (71/a); *K* figyeli *B*-t, amint az saját udvarán saját tehenét „varázsolja” (62/a); *B* megjelenik *K*-nál, mikor az köpül (72); *B*-t *K* istállójából látják hajnalban kimenni (55/a, 66/c), és végül: *B* a karácsonyi szemetet szomszédja udvarára szórja (59/a). A rontó mágia vagy annak gyanúja tehát elsősorban az istálló, tehén és baromfi körül forog. Idesorolható még két olyan eset is, amikor a szomszéd kertből vagy a szomszéd földről valamilyen rontó növényt szereznek meg: *B* *K* diófáját „lefaragja” (37/b), illetve *B* gyereke *K*-tól szegfűt lop (69/a). Két esetben (26 és 46) gabonát, fűvet, kékvetet szereznek a más földjéről. A kikövetkeztethető cél ezekben az esetekben is a haszonszerzés más megkárosításával.

A gazda boszorkány mellett szerepe van itt — kisebb mértékben — egy másik, szintén B)-narratívval jellemzett boszorkánytípusnak is: mégpedig a gyógyítás vagy bábaság révén konfliktusba keveredett személyeknek. A V-elem tartalma az ő esetükben: a gyógyító vagy baba valamely gyógyítással vagy szüléssel kapcsolatos cselekményt hajt végre, amely mögött egy sajátos konfliktustípus rejlik (45/b, 62/b és a 74. két esete): feszültséget, rontásesetekben kirobbanó konfliktust okozhatnak a félresikerült, rontásként értelmezhető gyógyítások, sikertelen szülések,

továbbá a gyógyítók és bábák közti konkurencia. Mindezek mögött az elsődleges feszültségokozó, rontásindukáló tényező a mágia, gyógyítás ambivalenciája. Három esetben (62/b, 69/a, 69/b) varázslók sajátos mágikus eljárásairól van szó.

R = RONTÁS (MALEFÍCIUM)

Elsősorban háziállatok megrontása, a tejhaszon, tojáshaszon „elvitele”: a tehén, ökör, disznó beteg lesz, a tehén nem ad tejet, nem sikerül vajat köpülni; a karácsonykor átszórt szemét a szomszéd baromfijának elhullását okozza; a tyúk és tehén döglök (attól kezdve, hogy *B*-t az istállóban rajtakapták); öt esetben (37/b, 45/b, 62/a, 69/a, 73) *K* lesz beteg.

A rontás néhány egyéb válfaja: *B* megszólítja *K*-t, mikor az ökreivel szántani megy (72); a boszorkány arra jár, elmegy a ház előtt, köp a tehén felé (45/b, 51/c). Két ízben fordul elő szemverés (44, 73), amit a rontó mágia egy sajátos fajtájaként tulajdonítanak a *V*-elemben színre lépő boszorkánynak. A három varázslókonfliktus következményeként egyedi rontásmódozatokkal találkozunk, a varázslók praxisának három különböző területéről.³⁶ Említettük az előbb a mágikus specialisták közti feszültség szerepét. Fő rontásindukáló tényező ezen a területen a rivalizáló gyógyítók vagy bábák közti konkurenciaharc: ha nem őket hívják a beteghez, hanem a riválist, megbetegítik (vagy a gyógyulásban akadályozzák) a másik gyógyító vagy bába pácienseit, de akkor is, ha őket hívják a rivális vélt rontását helyrehozni. Mindez praktikus utólagos magyarázatul szolgál a számtalan félresikerült gyógyításhoz, gyermekágyas halálesethez.

A/D = AZONOSÍTÁS, DIAGNÓZIS

Az előbbi eseményláncolat logikája, ha talán a rontás diagnózisát nem is, a boszorkány azonosítását mindenképpen feleslegessé teszi, hiszen a boszorkány „megjelent”; szerencsés esetben azt is „látták”, amint éppen rontó mágiáját végzi. Egy-egy esetben fordul csak elő boszorkányazonosító eljárás (istenátkozta tüskével verik a tejet: 62/a), illetve rontásdiagnózis (a levágott tehénben talált férgekből: 71/a).

G = GYÓGYÍTÁS

Eseteinkre általában az jellemző, hogy a boszorkány „visszacsinálja” a rontó mágiát, vagyis „megereszt”. Ez konkrét mágikus műveletekben is megnyilvánulhat (például: *B*, fenyegetésre, a kapufélfára öntözi az „elvitt” tejet — mire visszajön *K*

³⁶ Egyik esetben egy szerelmi varázsszer, másikkban a füvek „megszólaltatására” szolgáló szer lesz gyanússá; a harmadik varázslóesetben — állítólag — egy hitvány csikót kísérel meg a vádlott szóra bírni (69/b, 65, 69/a).

tehenének a teje: 69/b). Más esetekben legalább tanácsot ad ellenmágiára a boszorkány. Sajnos kevés az adatunk ahhoz, hogy leszögezhessük, hogy törvényszerűen tartoznak-e kárhelyrehozó módszerek ehhez a narratívítípushoz. A logikus helyük mindenesetre itt van. Másfajta kompenzáció is következhet e narratívítípus logikájából. A szomszédok közti mágikus rivalizálás jellemző a 72. per egyik esetének szereplőire: „mondotta is... említett Csereiné..., hogy Horváth Katával egy udvaron fognak lakni, nem sok hasznát veszi a Teheneinek...”. És valóban: Csereiné tehene állandóan „rontásban van”, és csak akkor zárul le a rivalizálás — akkor kezd újra tejelni a tehén —, mikor Horváth Kata meghal.

Narratíváinkban a rontás az ambivalens mágia egyik, negatív oldalaként jelenik meg: a másik háztartásnak okozott kár egyúttal a saját háztartás haszna. A 62. per egyik kárvallottja elbeszéli, hogy látva a boszorkány tejvarázsló mesterkedését, rászólt: most már tudja, miért nincs az ő tehenének teje (62/a). Máskor (72) nem sikerült a kárvallott köpülése, mire a boszorkány férje közölte vele, hogy vaja „náluk van otthon”: mintegy áttelepítette a kárvallott hasznát saját háztartásába. Az effajta, házihasznát gyarapító-csökkentő mágiára utal a mai napig közismert — és a Sopron megyei perekben is használt — kifejezés: „elvitték a tej-/tojás-/tehen-/baromfi-hasznát”. Mindez megfelel annak az archaikus hiedelemnek, hogy a közösség bizonyos javainak összmenyisége változatlan — ha egyik helyen elvesznek belőle, a másik helyen több lesz és viszont — és ebből következik: egymás rovására bizonyos háztartási „haszonmenyiség” megszerezhető. E hiedelem magyarázatul szolgálhat a háztartás sikertelenségére. Másrészt a sikeres háztartás okozta irigység is kelthet rontásgyanút a sikertelen háztartás tagjaiban. 55. perünk egyik esete kapcsán szóvá is teszi a tanú: Mátay Marinka boszorkány „irigyelte” a szomszéd új tehenét és kotlóját, ennekutána — az elbeszélés szerint — rajta is kapták az istállóban. A következmény: a szomszédnak döglik a tyúkjá, tehene.

Az elbeszélések mögötti valóságos feszültségek egyik indukálója a gazdaságok rivalizálása, a szomszéd háztartás sikeressége; erre a rivalizálásra utalnak a gazdasági mágia elbeszélt módszerei. Ezek a boszorkányok egyébként is híresek gazdasági mágiájukról. Tanúk sora hozza fel ellenük — az elbeszélt rontáseseteken kívül is — látott, megfigyelt mágikus eljárásaikat. Így például tehénnel, tejjel, köpüléssel kapcsolatos műveleteket említenek,³⁷ továbbá pünkösdi, karácsonyi termésvarázslást,³⁸ karácsonyi asztal terítését (69/a), nagypénteki tejvarázslást és karácsonyi szénalopást (59/b). Egyikük ellen az is elhangzott vádként, hogy tehenei, teje hasznával dicsekszik (62/a). Csákinénál (69/b) mágikus szereket — gyökereket, füveket — találnak.

³⁷ 69/b, 71/a, 72.

³⁸ 37, 71/a. A 37. per tanúvallomásai szerint például Padisnénak már pünkösöd előtt van friss gyümölcs, zöltsége.

A „tudós boszorkányokat” jellemző terminológia is mágiában való jártasságukra, sikerességükre vall: *bűbájos, tudákos, tudományos*. Rontásaikat — jellemző módon — gyakran nevezik *mesterségnek, téteménynek*, ami valamilyen ténylegesen *megtett dologra* utal.³⁹

A narratív eseménylancolatának az elején jelentkező hiányt a „tudós boszorkány” elbeszéléseiben — szemben az A)-elbeszéléstípussal — az ellenfélnek tulajdonított negatív, rosszindulatú mágia okozza, és a visszaszerzés ellenmágiája állítja helyre. A konfliktust itt a *saját* gazdaságot az *idegen* rovására gyarapító mágikus tevékenység indukálja. Ezt az A)-típus *társadalmi konfliktusával* szemben joggal nevezhetjük *mágikus konfliktusnak*.

Mint mondtuk, ezek az esetek többnyire az A)-narratívval együtt jellemzik a 2. viszonykategória gazda/gazdaasszony boszorkányát.⁴⁰ Ez azt jelenti, hogy az azonos/hasonló gazdasági-társadalmi helyzetű párosok közti feszültségek kétféleképpen indukálhatnak rontásgyanút; illetve: kétfajta feszültség lehet köztük, ami rontásgyanút indukál, és ez két *külön síkon* nyer kifejezést. Egyik: a *saját—idegen* ellentét mindennapi élet síkján megnyilvánuló konfliktusa (vö. az A)-típus birtokháborítással, közös munkával, határkérdéssel kapcsolatos interakciói). A másik: a gazdasági gyarapítás/csökkentés szimbolikus kifejeződése a mágia ambivalens műveleteivel. E boszorkánytípusnak — vagy inkább a boszorkányság ezen aspektusának — a létehez alapfeltétel a gazdasági mágia módszereinek ismerete, gyakorlása, és a mágia hatásosságába vetett hit. Ami gyógyító- és bábaeseteinket illeti, azok mögött úgyszintén mágikus konfliktus rejlik. A sikertelen gyógyítás, az ambivalens mágia negatív irányba fordulása a pozitív—negatív mágia egyensúlyát billenti ki (ahogy az A)-narratívok konfliktusai — egy másik síkon — a társadalmi egyensúlyt). Erre azután újabb akció következik az egyensúly helyreállítása céljából.

Ez a fajta boszorkány feltételezett mágikus képességei révén válhat a faluközösség állandó boszorkányává. A mágikus többlettudás visszatérő felemlegetése a tanúk részéről megállapodott boszorkányreputációra vall. A vizsgált „sikeres boszorkányoknak” az ellenük vallók szerint boszorkányhíre van 6, 10, 20 éve (71/a, 72); leginkább tehénrontó boszorkányként tartották őket számon. Ezekben az esetekben a *saját* gazdaságot gyarapító mágia a másik, az *idegen* háztartás felől várható rontás állandó gyanújává lett. Míg az előző csoport „megkárosított boszorkányának” boszorkányhírét a fenyegetéstől, átoktól való félelem táplálja, a

³⁹ 62/a, 62/b, 69/b, 71/a. — Az előbb mondtak alapján vontuk a „jó gazda”-boszorkány eseteinek körébe azokat az állatok megrontásáról szóló elbeszéléseket, amelyekben csak R-elem van, a V-elem hiányzik — amennyiben ezek a jó gazdák egyéb ismérveivel is rendelkező boszorkánynak voltak tulajdonítva, akire tehát közismert mágikus praxisa miatt terelődött a gyanú. Ilyen az előbb említett Padisné három rontása a 37. perben, amelyek eredményeképpen vizes tejet fejnek, nincs szerencse a marhához.

⁴⁰ Néhány „vegyes” esetről is tudunk, ahol egy A)-narratívra jellemző konfliktust egy B)-narratívra jellemző V-elem követ. Major Katalin boszorkány (69/b) esetében például a lakást a kárvallottnak adja bérbe az uraság a boszorkány helyett; majd: a boszorkány a kárvallott istállójában a tejjel csinál valamit. Hasonló esetek az 51/c, 67/c, 73. perben.

„tudós boszorkányét” a félelem a rontó mágiától, helyesebben azoktól, akik mágikus, boszorkányos többlettudás birtokában vannak. A mágikus tudás fontos ismérve a *segítőszellem* birtoklása. A 37. per egyik vádlottjának, Padisnének *van* segítőszelleme, mégpedig békája, amelyet (hasonlóan egy másik Sopron megyei vádlotthoz, Somogyi Jánoshoz a 63. perből) zsírban sütöget.

A mágikus többlettudás — ambivalenciája révén — könnyen „gonosz tudássá”, ördögivé lesz (nemcsak a boszorkányüldözők szemében, hanem) a népi rendszerben is. Horváth Jánosné (72) például „gonosz tudománnyal élő személy” a falujabeli tanúk elbeszéléseiben. Ez az ördögi reputáció a családtagokra is kiterjedhet. Így a hathatós tejvarázsló mágiájáról híres Vörös Péterné (62/b) gyermekei is gyanúsak: egyik fiát gyerekkorában — a tanúk visszaemlékezései szerint — „csak az ördögök zászlótartójának hívták”.

C), A + C) ÉS B + C), A TERMÉSZETFÖLÖTTI BOSZORKÁNY

E csoportba a narratívok három egymással rokon, de nem egészen azonos csoportját soroltuk. Lássuk először a legegyszerűbb, a „tisztá” típust:

C) A rá jellemző narratívok sémája:

T — (R) — (A/D) — (G)

E szövegek fő jellemzője, kulcsponthoz szerkezeti egysége a kezdő **T** = *természetfölötti megjelenés* elem, amely a boszorkány mint természetfeletti — illetve természetfeletti alakot öltött — lény megjelenését beszéli el. E narratívok tehát az emberi és természetfölötti világ találkozásáról, összeütközéséről szóló memoratok, illetve hiedelemmondák. A **T**-elemben elbeszélte találkozás a kárvallott és a „természetfölötti” boszorkány közt egyfajta, a maleficiumot megelőző, azt indukáló interakció. Másrészt ugyanez a **T**-elem sokszor magáról a rontásról is szól. Ugyanis a „jelenés”-ben látott boszorkány bántalmazza a kárvallottat, vagyis: egy hirtelen fájdalmat, váratlan rosszullétet a megjelent démonikus boszorkány bántásaként értelmeznek (például a kárvallottra ráül a boszorkány ló vagy bika alakban és „megnyomja”), vagy utólag ahhoz kapcsolják. Ha ennek nincs folytatása, maga a pillanatnyi rosszullét a károkozás, a maleficium. Ilyenkor nincs *külön*, a rontás tényére utaló, például a betegség tüneteit részletező **R**-szövegelem. Úgyszintén ritka az **A/D** egység ezekben a narratívokban, hiszen a boszorkányt „felismerik” a jelenésben: a boszorkány „látása” és a bántalmazás egyidejű, legalábbis az elbeszélés logikája szerint. (Más kérdés, hogy egy látomásnarratívba milyen logikai következtetés vagy milyen valós eseményláncolat alapján kerül egy bizonyos konkrét boszorkány személye.) Esetleges e szövegekben a gyógyításra utaló **G**-elem is, lévén többnyire kezelést nem igénylő pillanatnyi rosszullétről szó.

Alábbi példaszövegünk Kovács József 17 éves szolgálégény tanúvallomásából való, egy 1745-ben lezajlott ebergőci perből (69). Takács Andrásné (alias Vissiné) és Csáki Istvánné Major Katalin boszorkányok ellen. E példa azokat a szövegeket képviseli, amelyek csak **T**-elemet tartalmaznak. Itt a **T**-elemek sorozatából az utolsó mintegy magában foglalja az **R**-elemet.

T ... „tavali 1745dik esztendőben Husshagyo ked előtt mind egy s két héttel a Gazdájának istálójában hogj fekünni ment volna a Fatens, imádságát akarván végezni, mégh ell sem alutt, az ajtót reája bé taszitották és ki hitták, mondván Jósi jere ki; ezen hívásra föll kellvén feküvő helibül, ki ment, és látta, hogy Börgöczön lakozó, de már érdeme szerint expedíaltatott, Vissiné Leanyostúl legyenek azok, kik hijják; erre a Fatens nem sokat mulatván, bé ment a Gazdája szobájába.

T Következett második étszakán, hasonlóképpen megh jelentek az emlétett istáló ajtajánál, és szolították előbbeni mod szerént, Jósi jer ki, akkoris ki menvén, azoknak ismérte lenni.

T Harmadik étszakára ujjulagh infestálták, és reá nyitván az ajtót ki hitták a Fatenst, és egj kiss Gyermekkel (:kinek rivássát halotta, de nem látta annak lenni:) kinálták; már akkor hárman voltak, és az harmadikát Major Katának Czákis István Feleséginek nézte lenni, mind azon által jól mégh nem ismérhette mert úgy tettzett mint ha szítán által látta volna őket, kiket pirongatván, és megh szídván, mit keresenek, s alkalmatlankodnak étszakának idejin, legh inkább Vissinének a Leányát megh hurogatta ezen szókkal, hiszen magtalan vagy te, hol vetted e gyermeket. Vesz ell, takarodgyál, maga pedigh bé menvén ismét Gazdájának szobájába, mik történtek véle, megh beszélvén.

T Annak utána két, vagj három nappal széntén hogj vacsorához készült volna Gazdája, ell nyomattattván az álomtul, megh ragattatott, és mégh kedvek tartotta, kinzották, csipkették, rugdalták, taszigálták, melyekre tandem föll tenészvén, valamint annak előtte, úgy akkor is csak homálosan ismérte mind a hármat, Vissinét tudni illik Leányostúl, és a Major Katát.”⁴¹

Ez a szövegtípus csak néhány kivételes esetben jellemez önmagában egy-egy boszorkányt.⁴² Az az általános, hogy egyazon vádlott elleni tanúvallomásokban más narratív típusokkal együtt fordul elő, mégpedig az A)-val, ritkábban B)-vel, B + C)-vel vagy az alábbi A + C)-vel:

A + C) Ez az A)-val jellemzett *megrövidített boszorkány* **K**-elemével és az előbbi típus **T**-elemével együttesen rendelkező „vegyes” narratív típus. Szerkezeti sémája:

K — (F) — T — (R) — (A/D) — (G)

Noha a **K**-elem az A)-narratívokkal közös, ennek itt sokszor sajátos, csak e narratív-, illetve boszorkánytípusra jellemző tartalma van. A **T**-elem meglétén kívül van még egy fontos eltérés az A)-narratívoktól, ez pedig az **F**-elem majdnem teljes hiánya.

⁴¹ SCHRAM 1970. II. 226.

⁴² 29, 34, 35, 36.

Lássunk erre is egy példát, mégpedig két változatban. Az első elbeszélés nem is az A + C)-kategóriába tartozik, hanem a kárvallott szabályos A + C)-elbeszélésének egy, a kárvallott apja által (ugyanerről a rontásetről) elmondott A)-típusú variánsa. Mindkét szöveg az 52. perből származik, amely Czigán Mártonné Tóth Ilona ellen folyt, Szilsárkányon 1737-ben. Az első szöveg tehát a 45 éves Czigán Mihály vallomásából (aki egyben a boszorkány sógora):

- „Törtint egykor hógy az Fatensnek Eörse nevü Leanya Tott Ilona házához men-
vén, s ott az cöregh ablakját le vette, és a mint a Leánya az Fatensnek mondotta
K ésmit helyére tette, az alatt a szél be csapta az ablakot, s két karika övegh ki törött
belöle, melynek az árát a Fatenstulis kérte, hógy adgya megh de a Fatens nem adta
megh,
- (F)** azért megh haragudván Tott Ilona,
és az említett Eörse nevü leányát ugy megh rontotta, hógy egy egész hétigh az
nyavala törte bele de reliquo et hunc nihil, mivel a Fatens mezei dologban ki járt
R continuo oda haza nem volt.”⁴³

És mit mond a 19 éves fiatalasszony, Farkasné Czigán Erzsébet?

- „A Fatensel pedig ennelötte cir. hat Esztendővel történt, hogy hajadon le-
an korában sokszor nevezett Tott Ilona Aszon házához ment mint Attyafiá-
hoz, és ott az cöregh ablakját le vivin nizegette ésmet aszerint helyre tette, de
valami formán le eset, és két darab karikájo ki töröt azért megh haragudván a
K Fatensre kívánta hógy megh csináltossa az ablakját a fatens ugyan mentegette
magát, hógy eő jol föl tette az ablakot, hanem valami forgo szél érte, és az
vetette le, annak hitelt nem adván Tott Ilona az attyához Czigán Mihálhoz
ment, és ottis kérte, hogy az ablak árát adna megh, akit az Eörse Leánya el
tört, de az sem adta megh az árát.
- Azért haraggyában csak maga lévén az házban éczaka üdön, és az Ablakján egy
papiros zászlott be gyukván, sokan be mentek a szobában, és ugy hitták hógy
T menyen el velek egyebet nem ésmerhetett megh közölök Tott Ilonán kívül, azt
valósággal látta, és ésmerte az Dunyhát is le huszták rula, magához ugyan nem
nyultak, hanem csak hitták hógy menyen el velek, de hogy el nem ment nagy
Csörgissel tüle el mentek,
- R** s azon látásban úgy annyira megh icedet hogy sokaigh roszul volt bele.
- Más nap az edes Anyya a Fatensnek kérdezte tüle hogy mit látna hógy ugy
T rettegh, s akkor egyebet nem látott hanem az Angyát Tott Ilonát látta hógy a
szoba ajtoban állot egy könyv livin a keziben, hitta a Fatenst hógy menyen el
vele.”⁴⁴

⁴³ SCHRAM 1970. II. 106—107.

⁴⁴ SCHRAM 1970. II. 106.

A két szöveg közti különbségekre (ki hogyan részese a látomás élményének) még visszatérünk; lássuk azonban előbb a narratívok általánosabb vonásait. Amit a szövegek és boszorkányok viszonyáról a C)-típus kapcsán mondtunk, azt jelenti, hogy a természetfölötti boszorkányt jellemző narratívok egyrészt az A)-nál taglalt viszonykategóriákban jelennek meg, tehát elsősorban az 1. és 2. boszorkány—kárvallott párosra (és a 3. kategóriájú pásztor boszorkányokra) jellemzőek. Másrészt fontos szerepet kapnak itt a gyógyítók, bábák, varázslók (vagyis a 7. és 9. viszonykategória), és megjelenik néhány esetben a községi feljebbvalókkal szemben álló boszorkányok 5. viszonykategóriája, ami a D)-csoport „üldözött boszorkányával” közös jellemző. Ezekben a vonatkozásokban nincs különbség a „tisztá” C)- és a C + A)-típusú szövegek között.

B + C) A B)-vel jelzett „tudós boszorkány” V-elemével és a két utóbbi típus T-elemével együttesen rendelkező egyes narratív típus. Szerkezeti sémája:

V — T — (R) — (A/D) — G

A V-elem e típusban gyógyítók, bábák színrelépését jelenti, akik valamilyen mágikus cselekményt hajtanak végre, és egyidejűleg a C)-típus T-ben kifejeződő természetfölötti karakterével rendelkeznek.

Nézzük meg most részletesen az egyes szövegelemek tartalmát.

T = TERMÉSZETFELETTI MEGJELENÉS (C, A + C ÉS B + C)

Mind a tiszta C)-, mind a vegyes A + C)- és B + C)-típusok legfontosabb tagja. Más-más kontextusban szerepel a három narratív típusban, de tartalmilag mindháromban azonos, ezért összevontan is tárgyalhatjuk (hasonlóan a többi, mindhárom narratívformában közös szövegelemhez). Tartalma az, hogy a kárvallottnak látomásban, jelenésben vagy álomban⁴⁵ természetfeletti lény vagy lények jelennek meg; vagy: a kárvallott bizonyos fizikai jelenségekkel (zaj, fény, mozgás, fájdalomérzet) szembesül, amelyeket a „természetfeletti” jelenléteként értelmez.⁴⁶ A jelenések, látomások „lényei” a boszorkány természetfeletti alakváltozataiként öltönek testet, emellett többnyire világosan hordozzák olyan démonikus lények vonásait is, amelyek az emberi boszorkány magába olvasztott démonikus őseire vallanak. A narratívok legtöbbje szerint a kárvallott a látomásban megjelenő személyek között előbb-utóbb felismeri, azonosítja a boszorkányt vagy boszorkányokat.

⁴⁵ Tehát a normálistól eltérő tudatállapotok (altered states of consciousness) valamely fokán a mély transztól az álom és ébrenlét határán észlelt jelenésekig. A „látás”, illetve látomás technikájáról, a transz és a víziók etnopszichiátriai vonatkozásairól lásd: ARBMAN 1963. 573—631; HOLM 1982.

⁴⁶ A szellemvilággal való találkozás kazuális (víziószerű) és rituális módjáról, illetőleg a természetfeletti észlelésének mondai megfogalmazásáról: HONKO 1962. 110—112.

Noha e szövegelem lehet „csak” irodalmi toposz, mondai motívum, sok a feltehetően közvetlen élményt tükröző elbeszélés, amelyet sokszor éppen „látás”-nak, „látomás”-nak neveznek.⁴⁷ Takácsné és Major Katalin jelenésekor (69 a + b) a kárvallott „elragadtatott”,⁴⁸ (csakúgy, mint közölt példánkban), és mintha „szitán át látná őket”; Szobor Juditra „álmot ereszt” a szíve kiszakítására készülő boszorkányok egyike (56); máskor „az első álom idején” jön be az udvarra a (jelenésben látott) asszonycsapat (24). Paradox módon ugyancsak álom-/látomás-élményre utalnak azok a megfogalmazások, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a jelenés „valóságos, nem álom” (55).⁴⁹ Katona Éva 19 éves szolgálólány színes elbeszélése (51) elcsábítatásáról egy hosszú eseményfűzérből álló boszorkánymulatságra, híven ecseteli azt a testi-lelki állapotot, amely látomásélmény alapja lehet: a leány viszontagságos lelki kalandjai nagypénteken este (tehát egésznapos böjt után), egy virrasztóban (tehát kialvatlanul), és egy kiterített holttest jelenlétében kezdődnek. Lehet összefüggés a gyermekágyasok gyakori „látásai” és szülés utáni gyengeségük között is. „Látomáskész” állapotukhoz bizonyára a szorongás is hozzájárul a „veszélyes” időszakban (amikor az újszülött „elváltható”). Szubjektív látomásélményekre utalhatnak azok az esetek is, amikor ugyanazt a rontást különböző — T-elemmel rendelkező, vagy T-elem nélküli — változatokban (tehát A)-vagy A + C)-narratívként) mesélik el az egyes tanúk, mint egyik közölt példánkban is (amikor csak a kárvallott látta a boszorkányt megjelenni, vagy például csak a női családtagok tudnak róla.)⁵⁰

Másrészről sokszor bizonyíthatóan sztereotip mondai motívumként ékelődik a narratívba a T-elem: a mondának egy konkrét személyre aktualizált változatát beszélük el. Akár élményt tükröz azonban, akár „csak” elbeszélés a maleficiumnarratív, T-elemeiben — közvetlenül vagy közvetve — mindenképpen a természetfelettil való találkozást jeleníti meg. Egy részükben csak valamilyen jelenség utal, személytelenül, a természetfelettre: szél (36), forgószél (52), meleg szél (67/a), fény (68), zörej a padláson (50/a + b), zajgás a keresztúton (37/a), a gyertyát leveri „valami” (37/a) és így tovább. E jelenségek közül legfontosabb a *nyomás*. Ez hol személytelen, hol pedig valamely boszorkány-alakváltozat „ül” rá az alvóra. Különböző éjszakai rosszulléteket, nyomásérzettel, fulladozással járó szív- és gyomorpanaszokat, magömlést, szexuális fantáziákat magyaráznak így. Testet ölthet a „nyomás” Mahr/Alp-szerű „nyomó” démonban,⁵¹ amely ember- vagy állatalak-

⁴⁷ Lásd: 36., 45., 50/a, 51., 52., 60., 69/a per. Vö. a természetfelettil való találkozás szerepét a mondák keletkezésében: HONKO 1962. 88—110. Erre a mondakincsre jelentős mértékben hathatott a *vízírodalom* is.

⁴⁸ Az „elragadtatás” terminus eredetileg a transzállapotot jelenti.

⁴⁹ Hasonló: 1676, Oszlop.

⁵⁰ 52. per. — A 30. per vízkereszti jelenéseit még egy tanú „látja”: ő is a szobában van és őt is el akarják ragadni(!). De már az 53. perben csak a kárvallott meséli el, hogy „hallott valami hegede szót magában azt gondolta hogy nász népe legyen. . .” — ugyanazt a rontásetet elbeszélvén ezt már egyik tanú sem említi. Ugyanebben a perben, egy másik „kisértetes” rontásetet is hasonlóan, kétféle elmondásban ismerünk. Hegedűsné (60) eseteinek T-elemeit csak a szűkebb család, illetve a női családtagok beszélük el, akiknek a kárvallott közvetlenül átadhatta élményeit.

⁵¹ Vö. JONES 1912; RANKE 1927, 1933; SZENDREY 1955.

ban — vagy láthatatlanul — ül az emberre. Ez igen gyakori, mégpedig nem annyira C)-szöveggént, mint A + C)-narratívokban.⁵² A jelenések legtöbbszörében határozatlan, *kísértetszerű* lények mutatkoznak: tüzes, láthatatlan, fehérleplek alakokként vagy ködös emberfiguraként, árnyékként.⁵³ Az állatok — béka, kutya, egér, disznó, ló, bika⁵⁴ — egy része szintén a néphit hagyományos kísértet alakváltozatoként értékelhető.

A természetfeletti lények leghatározottabb csoportja a *tündéreké*. A jelenések zenélő, olykor táncoló csapatai sokszor idézik a Közép-Délkelet-Európa néphitében mai napig élő démonikus nőalakok egy-egy vonását. Nevük is utalhat tündér voltukra: *cifra asszonyok*, *szépasszony*.⁵⁵ Másik karakteres csoport a szüléskor megjelenő *sorsasszonyok* (*moirák*) jellegzetességeivel rendelkező boszorkányoké. Ezek — nem véletlenül — a szülő nők körül a valóságban is forgolódo bába-boszorkányok rontásairól szóló narratívokban bukkannak fel (45, 61). Az eredeti sorsasszony-hiedelmek szerint a szülő nő ágyát veszik körül, és ítéletet mondanak az anya (eredetileg az újszülött) sorsa felett. Háromféle rontási módozatra szóló ítéletük közül mindig a harmadik az érvényes.⁵⁶ Kasné Horváth Judit bába perében (61) például ő és két társa megtanácskozza a szülés előtt álló anya feje felett megrontását: kettőjük most rögtön akarja őt bántalmazni, harmadikuk szülés után (aminthogy így is lesz: az asszony — a tanúvallomás szerint — meghal szülésben).

Még egy sajátos természetfölötti boszorkány-alakváltozatot kell megemlítenünk, amely *werwolf* képességű pásztorokhoz kapcsolódik. Ez az első Sopron megyei perben (1) 1529-ben megvádolt soproni tehénpásztor, Bernhart „küldött farkasa”. A farkast a boszorkány — két rontáresetének elbeszélése szerint — bosszúból küldi a nyájra, hogy szétépje a marhákat.

Összemosódnak, egymásba is átváltoznak ezek a mitikus lények; sokszor még a bírósági elbeszélésben is álomszerűen kavarognak. Termőné Forgó Ilona perében (53) a tanúk elbeszélései meghatározatlan kísértet—lidérc—tündérszerű alakok váltakozásában jelenítik meg a vádlottat. Egyik tanú fehérlepedős kísértetről, a másik tüzes alakról beszél ugyanazon malefícium kapcsán. Az egyik alakból a másikba változás (ez is kísértetsajátosság!) jó példája az 52. per közölt részletének zászlós társasága. Vagy, ugyancsak Forgó Ilona (53) egyik esetében, láthatatlan mozgások nesze után bontakozik ki lassan a homályból a felismerhető boszorkány. A 45. perben Pirka Kata bába és társai: „... mindenkor változtatták ábrázattyo-

⁵² 38, 42 (több eset), 45 (több eset), 51, 61, 72 (három eset).

⁵³ 36, 38, 53, 71/a.

⁵⁴ 45, 50/a, 51/a—c, 55, 68, 70/a.

⁵⁵ Vö. a 45/c, 52, 56/a—b, 60. és 69/a per boszorkányainak A) és A + C) eseteit. A tündérek mind a különböző dél- és nyugati szláv népek, mind a románok hiedelmvilágában fontos szerepet játszottak; a magyar néphit is sok nyomukat őrizte meg az újkorig. Itt (hasonlóan a horvát és a szlovén néphithez) nagymértékben magába integrálta a tündérek démonikus alakját a boszorkányság „új” hiedelemrendszere. A különböző tündérhiedelmekről, valamint kapcsolataikról a boszorkánysággal, az archaikus tündérkultusz boszorkányságba integrálódásáról lásd: ELIADE 1974; HENNINGSEN 1990; PÖCS 1986 (utóbbiban sok példa a magyarországi boszorkányperekből).

⁵⁶ A közép-délkelet-európai sorsasszony-hiedelmek, illetve -mondák legátfogóbb összefoglalása: BREDNICH 1964.

kat, néha a maga Feleséghe, néha a gyermeke, néha a maga megh holt édes Attya, más holtak képekben is jártak . . .” Visszajáró halottra egyébként a leglátványosabb példa a 38. perben az „árnyékok” nagy karácsonyi gyülekezése a kárvallott udvarán.

A csapatosan megjelenő boszorkányok, tündérek, kísértetek jelenései, „mulatságai” voltaképpen a boszorkányszombat egy „népies” fajtáját képviselik, ezen belül pedig a kárvallott sajátos nézőpontjából felépített boszorkánygyűlés-elbeszélést. A károsult mint kívülálló szemtanú figyeli a vonuló, mulató társaságot, amelynek tagjai egyszer csak az ő kínzásába kezdenek, és ezzel megvalósul a malefícium. Ekkorra már többnyire fel is ismeri, azonosítja a boszorkányt.

A mulatságok legfontosabb motívumai: Egy csapat ember, asszony vagy az előbb említett démonikus alakok, többnyire éjszaka, bejönnek a házba, esetleg az ablakon vagy zárt ajtón át. Lehet ennek határozott időpontja is, mint például két esetben (45, 55/a) vízkereszt (ami egyébként a halottak télközépi látogatásának zárónapja). Esetleg be sem jön a csapat, csak váratlanul ott terem: „so war die Veith Stiffterin Ochßen halterin ganzer stueber voll mit solchen Leüth erschinen” (50 b). Máskor zenélő tündércsapat jön: „síp-pal-dob-bal mulatnak”.⁵⁷ Előfordul sütés-főzés, lakoma is, gyertyagyújtás, fürdés.⁵⁸ Vagy zászlós csapat vonul be (mint közölt példánkban is).⁵⁹ Általánosan jellemző, hogy a mulatozás egyszer csak eldurvul, bántalmazza a kárvallottat; olykor az egész jelenés az ő válogatott kínzásaiából áll: ráülnek, „nyomják”, tapossák, rúgják, ütik, szorongatják, gyömszőlik, csípi, lerángatják az ágyról, a csecsemőt kiragadják bölcsőjéből.⁶⁰ Az 51. per egyik jelenésében először muzsikaszóra fecskék raja lepi el a szobát, majd láthatatlan lények a kárvallott fejét rángatják. A bántásnak sokszor van szexuális jellege, mégpedig a női boszorkány részéről saját neme felé is. Egy fiatal lány például a kútról jövet — látomásában — sikítozni kezd, hogy a láthatatlan boszorkány a ló alfélébe akarja dugni (51b+c).

Az udvar (45), vagy utca (51a+c) is lehet a gyülekezés helye, útközben is találkozhat a kárvallott a boszorkányjelenéssel, boszorkányok vonuló társaságával (52, 53). Czigánné Tóth Ilona és „cifra asszony” társai például „fényes délben” csipkedik meg egyik áldozatukat (52). Szimbolikus túlvilági helyeken — mint híd, keresztút (56, 51) — szintén zajlanak jelenések. Éjszakai multság helyszíne lesz az udvar is, amikor is az ablakon át nézi őket a kárvallott; időnként bekiabálnak neki vagy próbálják kirángatni őt magukhoz. A durvaságokat szűrő-vágó szerszámok fokozzák: a boszorkánytársaság tagjai tüzes vassal, nyárssal, késsel fenyegetnek, szurkálnak.⁶¹ A 74. per egyik kárvallottját majdnem halálra rémíti az ágya mellett késsel a kezében felbukkanó boszorkány, Kurupné. Az 50. per kárvallottja úgy érzi, mintha három nyárssal szúrnának belé; a 38. per jelenésében alabárdal a

⁵⁷ 45. per. Hasonló zenés jelenetek az 53., 56. és 60. perben.

⁵⁸ 36, 45.

⁵⁹ Hasonló a 45. perben.

⁶⁰ 23, 29, 35, 38, 50 b, 51, 56, 68, 72, 73.

⁶¹ 31, 38, 47, 50/a.

kezében áll az udvaron nyüzsgő „árnyékok” között Bánné, a boszorkány. A 36. perben van egy példa a magyarországi perekben egyébként ritka csecsemőkannibalizmusra is: a kárvallottnak nyársra szúrt csecsemőt nyújtanak, hogy süsse meg.

Megjelennek az élményekbe ágyazva — azok szilárd magjaként — olyan irodalmi toposzok és mondai motívumok, mint a *szívkiszedés* (56, 71) vagy a bába-moirák már említett *hármasság-ítélete*, de tulajdonképpen már önmagában a bábák hármasság-csapatokban megjelenése is toposzként fogható fel.⁶²

E népies boszorkányszombatok legfontosabb eseménye a kínszásokon — a maleficium végrehajtásán — kívül a kárvallott maguk közé csábítása, elhurcolása, lelki terrorral vagy fizikai erőszakkal. Helena Faiffer (47) és társai véres seprővel hívják maguk közé áldozatukat. A Dobranich-rokonság népes csapata (36) halállal fenyegeti a kárvallottat, ha nem áll közéjük (meg is hal szülésben). Az 50. per egyik károsultját lepedőben készülnek a Kolostor-hegyre vinni, de lyukas a lepedő, amelybe bele akarják csavarni, kiesnek belőle; így aztán lemondanak elhurcolásáról. Katona Éva fent említett színes látomása háromszoros próbatétellel is kiegészül (egyebek mellett tüzes kemencébe vetik). Az a mondai motívum, hogy a kárvallott a jelenés után felébredve egy hegyen találja magát (37), a „lélekben elragadás” képzetében gyökeredzik. Az elhívás, elhurcolás motívumainak ideológiai gyökerei is itt: a látomást látók „lélekben elragadásában”, a transzba esők „túlvilági utazásaiban” keresendők.⁶³

E boszorkánygyűlés- és boszorkánymulatság-képzetek eredetét archaikus, boszorkányság előtti hiedelmekben és nem az üldözők demonológiájában kell keresnünk; a tarka, sokféle eredőjű motívumok nem a sztereotipizált egyházi boszorkányszombat-elképzelést visszhangozzák. Ezekről a jelenésekről akkor meséltek a tanúk, amikor őket a *maleficiumra*, tehát *nem a sabbathra* vonatkozóan kérdezték. Ellentétben a boszorkánnyal (akit néha — Magyarországon is — vallattak a sabbathról), a tanúk nem a boszorkányszombat, hanem csakis a boszorkányrontás, a maleficium vádjait voltak hivatva megerősíteni. Amiről a bírák nem faggatództak, arról nem is sugallhatták a vallomást tevőknek saját „hivatalos” meggyőződésüket.⁶⁴

A rontás, mint láthatjuk a C)-típusú narratívokból, végbemehet egy természetfeletti jelenés- vagy látomásélmény kereteiben, és e jelenések elbeszélése olykor közelít bizonyos sztereotip boszorkányszombat-narratívákhoz. E kérdésbe most nem feladatom részletesebben belemenni, csak a következőket szeretném leszögez-

⁶² Bizonyos látomástípusokban mindig hármassággal jelennek meg a boszorkányok; így például a 45., 47., 55., 56., 61., 67. és 69. per jelenéseiben három bába (sorsasszony) lép fel (többnyire a boszorkány és két családtagja) akkor is, ha a kárvallottnak csak egyikükkel volt személyes konfliktusa. Erős tendenciát jelez a látomásboszorkányok háromszemélyes fellépésére az például, hogy a Jurinkovics család jelenéseiben az anyával és lányával együtt ott látható többször a már meghalt nagymama is.

⁶³ Az élők lelkének a holtak általi elragadását legszemléletesebben a 38. per karácsonyi víziója jeleníti meg. Az említett esetek mellett a 45. perben is megjelenik a lélekben elragadás motívuma.

⁶⁴ A boszorkányszombat, illetve általában a hivatalos demonológia szerepéről a vallatásban: KLANICZAY 1986; KRISTÓF Ildikó sajtó alatt lévő tanulmánya — új adatai fényében — kissé módosítja a KLANICZAY által képviselt véleményt.

ni: Jelenlegi ismereteim birtokában úgy látom, hogy noha egyes toposzok, motívumok különböző csatornákon át a boszorkányjelenés-, illetve boszorkánygyűlés-narratívókba juthattak az elit kultúrából is,⁶⁵ magyar — vagy általában közép-délkelet-európai — vonatkozásban igen kevés olyan vonás mutatható ki, amely közvetlenül és bizonyíthatóan a boszorkányüldöző demonológia boszorkányszombat-tanaiból származott.⁶⁶ Ezek a képzetek alapvetően a hagyományos népi hiedelemvilágban gyökereznek. Legárulkodóbbak e tekintetben — a néphit mitikus lényének jelenlétén kívül — a „lélekben elragadás” motívumai. Mint az előbb említettem, sokszor „még” a malefícium-narratívókból is megfejthető — a boszorkány démoni, halotti őseinek köszönhetően — az élők holtak általi elragadásának, ideiglenes halálának gondolata, a lélekben tett túlvilági utazások élménye, illetve elbeszélése.

Az *ördög*gel hasonló a helyzet: nem faggatták a tanúkat az ördögszövegségre vonatkozó nézeteikről, így azután ritkán jelenik meg a Sátán alakja ezekben a boszorkánygyűlés-látomásokban. Ha olykor mégis felbukkan, inkább a néphit ördögének egyik alakváltozata, mintsem a demonológia ördög-sztereotípiája (bár utóbbi is előfordul nagy ritkán, például ehhez közelít az 51. per szövegségre csábító ördög, Katona Éva látomásában).⁶⁷

A hétköznapi élet eseményei is tarkítják a jelenések, látomások képsorait. Vonul a boszorkányok csapata az országúton vagy a piacon; tehenet, kutyát hordoznak (51), cseresznyét szednek (55), vagy éppen a falusi ünnepek — lakodalom (53), farsang (45) — motívumai kerülnek az elbeszélésekbe.

Mindeme motívumokat tágabb irodalmi, folklór és demonológiai kontextusukban kellene külön-külön elemeznünk, országos összehasonlításban, aminek itt most nincs tere. Most, csak utalva a fő tendenciákra, összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a jelenésekben, látomásokban megjelenő természetfeletti boszorkány sok tekintetben viseli démonikus elődei (visszajáró halottak, kísértetek, tündér, sorsasszonyok, Alp/Mahr, Werwolf stb.) vonásait. Ennek alapja a tanulmány elején említett integrációs folyamat, amelynek során a boszorkányság „új” hiedelemrendszere magába olvasztotta funkciót veszített elődjait (amikor és ahol a falusi társadalmak alapvető csapásmagyarázó ideológiájává lett). A félig-meddig boszorkánnyá alakult változatokat élénk táró jelenésekben, sokszor — jelképesen felgyorsítva — mintegy a szemünk láttára zajlik le a boszorkányosodási—emberiesülési folyamat: a halotti/tündéri jelenség egyszer csak felismerhető, azonosítható emberi — falubeli ismerős — boszorkánnyá változik.

⁶⁵ KLANICZAY Gábor most sajtó alatt lévő tanulmányában („Expérience visionnaire et narration populaire du Sabbat”) foglalkozik ezzel a témával, amely igen fontos a boszorkányszombat-képzetek eredete szempontjából.

⁶⁶ E kérdésről! Pócs 1992.

⁶⁷ Lásd például a 38., 63. és 69/b per boszorkányainak ördögét.

$$R = \text{RONTÁS (MALEFÍCIUM)} (C, A + C \text{ ÉS } B + C)$$

Mint láttuk, a **T**-elem gyakran magában foglalja a rontást: ez 100 esetünknek pontosan a felében így van. A rontás pillanatnyi bajt, átmeneti rosszulletet eredményez, illetve rövid, de heves fájdalmak magyarázatául szolgál az utólagos elbeszélésekben. Ha mégis van külön **R**-eleme a szövegnek, akkor az egy tartósabb betegségre vagy későbbi megbetegedésre vonatkozik, amelyet a boszorkány a „jelenésben” okozott. Ami az **R**-elemekben megjelölt betegségek összességét illeti, vegyes külső és belső, emberi és állati bajokról van szó. Ezen belül létezik egy jellegzetes betegség-, illetve tünetegyüttes: a sajátos „tündérbetegségek” csoportja. Ezek idegrendszeri eredetű bajok („eszitül megfosztatott”, megháborodás, ijedtség, zavarodottság, hirtelen megvakulás), mozgásszervi betegségek (bénaság, inak összehúzódása, száj „félrehúzása”), valamint sebek, fekélyek a lábon.⁶⁸ Eme betegségek aránya **C**-eseteinkben messze magasabb a valós arányoknál. A tündérek — archaikus hiedelemrendszerük szerint — a hely- és időtabukat megsértőket sújtották velük. A moira-bábákhoz — gyermekágyas-démon sajátásaiknak megfelelően — az újszülött és gyermekágyas betegség, halála kapcsolódik.

$$A/D = \text{AZONOSÍTÁS/DIAGNÓZIS} (C, A + C, B + C)$$

Ezt az egységet az elbeszélés logikája szerint „feleslegessé” teszi a jelenésekben felismert boszorkány, ennek megfelelően azonosító eljárás csak az esetek mintegy egyharmadában fordul elő. Ezek egyeznek az **A**)-narratív kapcsán említett módszerekkel (házhoz idéző füstölés, a halál előtti „kikiabálás” és a tünetek vizsgálata⁶⁹), de egyik sem fordul elő szignifikáns mennyiségben; jellemzőbb e narratívokra az „azonosítás a jelenésből”. Ez természetesen csak akkor önálló szövegelem, ha az elbeszélők kimondják, hogy a „látásból” tudják, hogy ki okozta a bajt, vagy a jelenésben fel is ismerték a boszorkányt.⁷⁰ A tiszta **C**)-csoportban nagyobb az aránya ennek (6 a 32 esetből), mint a másik kettőben (itt 9 az 57-ből). Az **A + C**)-típusú narratívokban — logikusan, **A**)-jellegüknek megfelelően — valamivel többször (10 esetben) fordul elő a „konfliktusból tudják, ki volt a rontó” típusú azonosítás.⁷¹

⁶⁸ Vö. 50., 51., 52., 53., 54., 67., 69., 70., 71. per. A „tündérbetegségekről” lásd ELIADE 1974.

⁶⁹ Rontásra utal a beteg testéből eltávolított idegen tárgy. Egy adat szerint ez „boszorkánylövés” tünete (Tormáné, 62): a borbély rongyokat és szénát szed ki a beteg testéből (és nem vállalja a gyógyítást, mert a betegséget „boszorkánylövés” okozta).

⁷⁰ 37/a, 38, 42, 45/a, 45a + b + c, 53, 59/a, 60, 62/a, 67/a, 69/a, 69/a + b, 73.

⁷¹ 38, 42, 52, 53 (3 eset), 61.

G = GYÓGYÍTÁS

Mivel a rontás többnyire hirtelen, rövid lejáratú bajokat okozott, a gyógyítást elbeszélő szövegelem szerepe is kicsi. Különösen így van ez a tiszta C)-narratívokban, ahol összesen hétszer, tehát az eseteknek csak hatodrésszében fordul elő (háromszor más faluból származó gyógyító hozza helyre a bajt,⁷² négyszer maga a boszorkány,⁷³ többnyire csak fenyegetés hatására). A vegyes narratívok már bőségesen (21-szer) tartalmaznak G-elemet: háromszor falubeli,⁷⁴ háromszor idegen gyógyító,⁷⁵ egyszer (51. per) a plébános gyógyít, az esetek döntő többségében azonban maga a boszorkány oldja fel a rontást (sokszor a család vagy a falubeli előljárók fenyegetésére). Ez összefügg a gyógyító- és bába-konfliktusok nagy számával (amiről még alább lesz szó), a gyógyítók rontó boszorkányként való felléptével; ők voltak ugyanis saját rontásuk helyrehozói is.

Jellemző itt a konfliktus és gyógyítás sajátos egyensúlya, ami egy más — az itteni konfliktusokkal releváns — szinten az A)-szövegek *konfliktus*—*gyógyítás* szimmetriájának felel meg. Másrészt előfordul az A)-típusból ismert szimmetria pontos megfelelője is öt esetben: fejsze és pénz kérésének elutasítása, tartozás megadásának *megtagadása* mint konfliktus — ugyanezek *adása* mint gyógyítás; vagy: nem segít a kárvallott a boszorkánynak a tűzvészből búzáját kimenteni — majd a rontás visszavonására búza adományozásával próbálja rákényszeríteni.⁷⁶ Ez az öt narratív formailag egybeesik az A + C)-szövegekkel, tulajdonképpen azonban az A)- és C)-típus kontaminációja.

Nézzük meg ezután — kényszerű fordított sorrendben — a *csak* az A + C)- és B + C)-szövegekre jellemző két szövegelemet:

K = KONFLIKTUS (A + C)

A C)-szövegekhez képest jellemző többletelem. A K-elemek egy része a „megrövidített boszorkány” interakcióját beszéli el, tehát az A)-boszorkányra jellemző társadalmi konfliktusra utal. Ez a narratív vegyesen fordul elő az egy-egy boszorkányhoz tartozó narratívokon belül a C)-narratívokkal, valamint a más típusú konfliktust elbeszélő B + C)-szövegekkel. Eszerint tehát *egyazon* boszorkány kétféle aspektusáról van szó. Általános a 2., ritkább az 1. viszonykategória; előbbibe sokszor bekerülnek az — egyébként elsősorban a B) és B + C) másfajta konfliktusaival jellemzett — gyógyítók, bábák, pásztorok is, mint „szegények”. Az A)-csoportból ismert interakciótipusok ismétlődnek itt is: élelem, liszt, hús, gyümölcs, gabona

⁷² 67/a, 69 a (2 eset).

⁷³ 45/a (2 eset), 69/a (2 eset).

⁷⁴ 51, 62, 71.

⁷⁵ 56, 59/a, 72.

⁷⁶ 51 c, 53, 65, 72, 60.

kérésének visszautasítása, szállás felmondása, fuvarlemondás, zálogüggyek a 2. viszonykategóriában, területsértés, veszekedés az 1. kategóriában, legeltetésügy a 3. kategóriában; zálogfölddel kapcsolatos vita okán bíró megrontása az 5. kategóriában.

V = VALÓSÁGOS MEGJELENÉS (B + C)

A B + C)-szövegek jellemző többleteleme a C)-szövegekhez képest. A „megjelenés” a gyógyítók, bábák színre lépését jelenti, amikor is ténylegesen véghezvisznek valamely mágikus, gyógyító műveletet, vagy legalábbis ezt tulajdonítják nekik utólag — a B)-típus V-eleméhez hasonlóan. A V-elem a B)-típusnál jelzett sajátos gyógyító-⁷⁷ és baba⁷⁸-konfliktusra utal: sikertelen, rontásba forduló gyógyításra, bábák, gyógyítók konkurenciaharcára, a másik baba pácienseinek megrontására és így tovább. Itt is a mágikus egyensúly borult fel egy *mágikus konfliktus* révén, amit a V-elem fejez ki. Ez a mágikus konfliktus rokon a B)-típus mágikus konfliktusával, sajátossága ahhoz képest társulása teszi a T-elemben kifejeződő természetfeletti konfliktussal. Egy rövid példa erre a fajta „gyógyító-konfliktusra”: A 72. perben Horváth Jánosné (gyógyító) egyik rontását egy másik gyógyítóasszony kezeli, de sikertelenül, mert Horváthné éppen akkor megy oda, amikor gyógyítják a beteget és kijelenti: „hiába fürdetitek, nem gyógyul meg!” — így is lesz, ez az interakció újabb rontásba torkollik. Ezenközben a két gyógyító — a két boszorkány — még össze is vész: „Te szajha gyógyító boszorkány” szidalomra a másik „Te szajha rontó boszorkány” szitokkal felel.

Az egyensúly megbomlását újabb, egyensúly-helyreállító akciónak kell követnie. Ennek — elbeszéléseink szerint — legáltalánosabb módja az, hogy a rontást annak okozója hozza helyre (ez perdokumentumaink szerint hiedelemként is általános volt). „Valamint megh rontották, úgy Bubájos mesterségekkkel megh is gyógytot-tak” — mondják a tanúk a 64. per boszorkányairól.⁷⁹

F = FENYEGETÉS, ÁTOK (A + C)

Az A + C)-elbeszélések K-elemére logikusan következnek — az A)-narratívokhoz hasonlóan — az F-elem, ez azonban lényegében hiányzik, mert, mint mondtuk, szerepét a T-elem tölti be a narratív szekvenciában. A T-elem ugyancsak — az F-hez hasonlóan — a rontásra (előre vagy közvetlenül) utaló kommunikációs megerősítés. Ez azonban nem a közösség kommunikációs hálózatán érkező, hanem a természetfeletti világból származó üzenet: híradás a rontásról, amely sokszor közvetlen következménye e híradásnak. Szövegszerűen is utalhat a T-elem a male-

⁷⁷ 37, 38 (2 eset), 42, 50/a + b, 51/b + c, 69/b, 72.

⁷⁸ 45 (4 eset), 47 (2 eset), 74.

⁷⁹ Hasonló nézetek a 35., 38., 42. és 72. perben. A gyógyítás diabolizálásáról és a népi „mágikus univerzum” összeomlásáról lásd KLANICZAY 1986. 287—289; MUCHEMBLED 1990. 159.

ficiumra. Nézzük meg például Kasné (61) egyik esetét: ő a gyermekágyas feje fölött megbeszéli társaival, hogy az asszonyt majd szülés után rontják meg. Ugyancsak a bába-boszorkányok hívnak társaságukba egy gyermekágyast a 36. per jelenésében, és halállal fenyegetik, ha nem követi őket (ez be is teljesül: ikerszülésben hal meg a kárvallott asszony, gyermekeivel együtt). Vissza is utalhat a (társadalmi) konfliktusra a T-elem — ebben is betölti az F-elem szerepét, így mintegy adaptálódik a mindennapi kommunikációs rendszerhez. Forgó Ilona boszorkány például „kiszól” egyik jelenéséből: „... kértem tőled mézet, de nem adtál...”; majd végre is hajtja (még a „jelenésben”) a büntetést: földhöz csapja őt (53). — Mégis előfordul 12 esetben⁸⁰ az F-elem: ezekben a narratívokban kivételes és fölösleges módon párhuzamosan két kommunikációs csatornán érkezik az üzenet a maleficium bekövetkezéséről.

K = KONFLIKTUS (C)

A C)-típusú narratívokban nincs személyes, rontásindukáló interakciót elbeszélő szövegelem. Milyen konfliktus volt akkor a C)-típusban a rontás előzménye, és az miben fejeződik ki?

A T-elem jelenései és látomásai az emberi és természetfölötti világ közti összeüt-közést példázzák, amely egy sajátos „természetfölötti konfliktus”: a „két világ” közti egyensúly felborulása. Mi lehet ebben a kontextusban a rontásindukáló tényező, ami megfelel az A)- és B)-típusok K-elemében kifejeződő konfliktusnak? Ez a *félelem* a természetfelettitől, ami a kora újkori falusi társadalmakban még része volt a mentális klímának. A csapások a természetfölötti világból jöttek, a tabusértőket büntető démonikus lények úgyszintén, mégpedig a rájuk jellemző sajátos helyeken, időpontokban, alkalmakkor.

Nézzük meg egy fiktív példán, hogyan működik ez a rendszer: A tündérek megbüntetik azt, aki pünkösdkor éjszaka az úton jár — tehát pünkösdkor félek az úton menni — ha megszegem és odalépek, várható a szankció, tehát félek. Vagy visszafelé, mint csapásmagyarázat: ha valami baj ér, arra gondolok, hogy megszegtem egy előírást, ami a két világ közti érintkezésre vonatkozott. Vagy: a halottak szokásos visszajárási idejében félek a halottaktól, még akkor is, ha tudomásom szerint semmilyen előírást nem szegtem meg; és így tovább. Ez az archaikus félelem a szankcióktól és/vagy a természetfölötti helyeken, időpontokban, tetten érhető számos „természetfeletti boszorkány”-esetünk hátterében is. Különösen az időpontokhoz kötődő félelem a jellemző, így előfordul Szent György, karácsony, vízkereszt, pünkösd, valamint a szülés és gyermekágy veszélyes ideje, amikor természetfeletti lények megjelenésére lehet számítani.⁸¹ A természetfölötti időben megnyilvánuló félelem rontásindukáló szerepére vallanak olyan „befejezetlen”

⁸⁰ 51 (3 eset), 52 (2 eset), 53 (3 eset), 56/a, 62/b, 66, 69/a.

⁸¹ 30, 45/a, 51, 55/a. Az újkori néphitben is közismertek a gyermekágyasok szülés utáni kába állapotukban látott víziói — illetőleg az ezekről szóló elbeszélések — a gyermeküket elrabló démonikus lényekről.

esetek, amikor az „időpont-félelmet” nem követi rontás. Például Tóth Györgyné (71/a) egy kárvallottja Szent Ivánkor fél a gulya közt — és pusztán ezt a tényt emlegetik fel, mint boszorkányvadászt.⁸² A megvalósult rontásokat elbeszélő narratívok T-clemeiből is számtalan utalást idézhetnénk a félelemre, rettegésre, amely a lények megjelenését övezi: „megijesztette”, „megijedt”, „ijedséget eresztett rá”, „... úgy rémült meg az Szive” (36), és így tovább.

Felelnünk kell azonban még arra a kérdésre, hogy *ki* kerül bele a jelenésbe, ki a félelem szülte és félelmet keltő látomások boszorkány szereplője? Ez az *állandó boszorkány*: a közösség vagy a szűkebb szomszédság „boszorkány hí-rű” személye. Majd mindegyik vádlottat, akinek C)-esete van, boszorkányhír övezi, és ez jóval megelőzheti a bíróságra kerülését. Ezt a tanúk vallomásai tanúsítják, akik a rontásesetek elsorolásán túl beszélnek a boszorkányokat övező hiedelmekről, a nekik tulajdonított vagy tényleges gyakorlatból ismert, gyanús mágikus tevékenységükről is. Természetfeletti képességeivel, tulajdonságaival tartotta rettegésben környezetét Székér Erzsébet és Székér Kata (51), Helena Faiffer (47), Jurinkovicsné és leánya (56), Horváthné (72), de kisebb mértékben a többi C)-narratívokkal jellemzett boszorkány is. Köztük vannak a gyógyítók, bábák is, akik szintén „természetfeletti boszorkány” hírébe jutottak előbb-utóbb — ide juttatta őket a gyógyítás, illetve általában a mágia ambivalenciája, „elboszorkányosodása”. A B)-csoport mágiában jártas, sikeres gazdáihoz, gazdasszonyaihoz hasonlóan, mágikus tudásukat olykor ők is az egész faluközösség számára kamatoztatták, ezáltal váltak boszorkány hí-rű személyé, a falu állandó boszorkányává. A B)-típus kapcsán említett *bűbájos, tudós*, valamint *mesterség, ördögi mesterség* terminológia itt is jellemző. E boszorkányoknak éppúgy felróják természetfeletti — és ezáltal „ördögi” — gyógyító tevékenységüket, mint a hozzájuk asszociált tündér- vagy kísértethiedelmeket. Itt vannak az állatgyógyító pásztorok és családtagjaik is, akiknek alakját szintén sok archaikus hiedelem övezi. Némelyikük, határozott „tündéri” tulajdonságai mellett, a tündérekkel rituális kapcsolatot tartó, hajdan volt tündérvarázslókat is idézi. Ilyen Czigánné Tóth Ilona, Mátay Marinka, a Dobranich család tagjai, Bán Györgyné, Tóth Györgyné Varga Katalin, Letenyeiné, valamint Csordós Mihály marhapásztor. Tóthné Varga Katalin mint pásztor hozzátartozó a tündérek tehen- és tejügyleteiben is jártas és „tündérbetegségeket” is gyógyít különleges gyógynövényekkel; csakúgy, mint Letenyeiné és Czigánné Tóth Ilona. Nincs terünk itt az összes előforduló tündérhiedelmet részletezni, csupán a madár, forgószel és fekete ló alakváltozatokat⁸³ említjük még meg. Például Horváth Jánosnét (72) éjfél-tájban madárként látták egyes tanúk felrepülni; őt egyébként „szépasszonyként” is emlegették, a legelterjedtebb magyar tündér-terminussal.

⁸² Hasonló eset a 72. perben.

⁸³ 52, 71/a, 72.

Tehát: a boszorkány hírű személyektől a tartósan hozzájuk asszociált hiedelmek miatt félnek: ezek révén e varázslók, gyógyítók a félelmetes „másik világban” is otthonosak, az odatartozás is állandó tulajdonságukká lett. Így a természetfeletti-től való félelem személy szerint őrájuk irányulhat bármilyen adandó alkalommal és helyen, időpontban, amikor effajta támadástól tartani lehet.

A boszorkányhír indukálta természetfölötti konfliktusoknak tehát egyenlő szerepe lehet az A)-esetek társadalmi konfliktusával és a B)-, valamint B + C)-esetek mágikus konfliktusával a maleficium megvalósulásában. Ebből viszont az következik, hogy az A + C)- és B + C)-esetek elbeszélései *kettős konfliktusra* is utalhatnak: egy mindannapi, társadalmi, illetve mágikus konfliktusra, valamint egy természetfeletti-re. A K-, illetve V-elemekben és T-elemben egyidejűleg kifejeződő „kettős konfliktus” egymást feltételező, törvényszerű összetartozása leginkább a gyógyítók és bábák B + C)-eseteiben figyelhető meg. Ezekben ők a falusi társadalom kapcsolathálózatának két síkján lépnek egyidejűleg akcióba: mint társadalmi lények a mágikus kapcsolatokra jellemző B)-jellegű konfliktusba kerülnek, természetfeletti képességeik révén pedig a „két világ” közti, C)-jellegű „természetfeletti” konfliktusba.

Az A)-ra és C)-re jellemző konfliktus egyidejű meglétét példázza Helena Faiffer egyik esete. Itt a társadalmi konfliktusra kerül a hangsúly, olyannyira, hogy még a T-elem is utal erre, a benne foglalt látomás kapcsán: Az asszony felpanaszolja a tisztartónak, hogy a kárvallott látomásában — egy A + C)-eset során — azért ismerte fel éppen őt boszorkányként, mert ő szegény: „ördög bujék beléd — csak én magam voltam é ott akkor? csak azért mondsz megh engem, hogy én szegín vagyok!” (47).

Végül röviden szólnunk kell a hatóságilag üldözött, esetleg már bíróságra is került boszorkány rontáseseteiről, a népi boszorkányság rendszeréből kiszakított vádlott sajátos narratív típusairól:

D) AZ ÜLDÖZÖTT BOSZORKÁNY

A narratívok képletére egy sajátos hiány jellemző, mégpedig a C)-narratívokhoz hasonlóan a K- vagy V-elemé, amennyiben ez a két képlet fordul elő:

$$\begin{array}{c} \underline{\mathbf{R}} - (\mathbf{A/D}) - (\mathbf{G}) \\ (\mathbf{K}) - \mathbf{T} - \underline{\mathbf{R}} \end{array}$$

A konfliktust — ha esetlegesen ki is fejeződik valamiféle interakció a K-elemben — nem a saját közösségen belüli feszültségek hozzák létre, hanem a boszorkányüldöző hatáság és a saját közösség szembenállása. Ez például Kiss Ferenc (73) esetében az, hogy a bíró házkutatást tartat nála. A két tábor közti feszültség az üldöző közegek „megtámadásában” vagy a perbe fogott boszorkányok egymás közti rontásaiban tör ki. Sok maleficium-esete után Termő Mihályné Forgó Ilona

(53) végül a törvényszék hatósági embereinek (akik az ő ügyének kivizsgálására jönnek a faluba) a megérkeztét próbálja megakadályozni: lovaikat mozgásképtelenné teszi. A narratív képlete itt egyszerűen **R**. Hasonló eset — az üldöző hatóság megrontása — még két vádlott kapcsán fordul elő, és ezeket is ilyen **R**-típusú narratív dokumentálja (az egyik nem releváns **A/D**- és **G**-elemekkel is kiegészül). Arról is *csak* **R**-elemet tartalmazó elbeszélésekből értesülünk, hogy Fricz Magdáék perbe fogott társasága (26) a vizsgálati fogságban kölcsönösen „körberontja” egymást is. Ami a második narratívtypust illeti, a darázsfalusi asszonyok népes csapata (köztük Bariliczné, és a fő vádlott, Fricz Magda) végigrontja a börtönszemélyzetet; a kapus, a kapusné, a porkoláb és a viceporkoláb egyaránt „nyomásra” panaszskodik tanúvallomásaiban (26), a fenti második képlet szerint. Egy elbeszélés ezek közül **A**-típusú konfliktusra is utal: itt a jelenésből mintegy „kiszól” a nyomó boszorkány: „most kezemben vagy, mert nem adtál, amit kértem, tút és cérnát”, ez azonban nyilván csak szimbolikus kifejeződése a börtönőrök és börtönlakók, vagyis a hatóság és az üldözöttek közti mélyebb konfliktusnak. Ettől eltekintve ezekből az elbeszélésekből hiányzik a **K**-elem; nem azért, mert nincs konfliktus, hanem azért, mert a konfliktushelyzet nem ábrázolható a falu személyes kommunikációs hálózatán belül, annak ismert konfliktusleíró sztereotípiáival.

* * *

Végére érvin a Sopron megyei perek maleficium-narratívjaiból megrajzolható konfliktus- és boszorkánytypusok bemutatásának, először is a levonható tanulságok korlátozott érvényére kell felhívnom a figyelmet. A pereknek csak jó fele volt szempontunkból értékelhető, mivel elsősorban a tanúvallomásokra támaszkodtunk. A hiányos, tanúvallomások nem tartalmazó jegyzőkönyveknek nem vettük hasznát, de nem mondtak sokat a kontextusuk nélkül emlegetett rontásesetek sem. A források egy igen szűk csoportját vizsgáltam tehát; emellett vizsgálati szempontjaimat is leszűkítettem. Elmaradt a falusi boszorkányság társadalmi kontextusa, és nem figyeltem egy-egy konkrét vád létrejöttének folyamatára, a „vád szociológiájára” sem. Nem vizsgáltam az üldözést, mint jogi folyamatot, és az üldözőket, mint a hivatalos demonológia közvetítőit a népi boszorkányhiedelmek felé. Egyetlen kérdésre sarkítottam: a *boszorkányság fogalmának* Sopron megyei variációira. Ehhez a perek maleficium-narratívjait, mint hiedelemtartalmakat hordozó és mint a közösség mindennapi életét közvetlenül is tükröző folklórszövegeket vizsgáltam. A tanúvallomásokban megjelenő maleficium-narratívok öt típusa a falusi közösségek boszorkányságvádakba torkolló konfliktusainak öt fajtáját takarja (a csak félig idetartozó **D**-típussal együtt hatot),⁸⁴ az alábbiak szerint (*1. táblázat*):

⁸⁴ Három „tisztá” típusunk megfelel a LARNER által meghatározott három tényezőnek, amelyek a „processing a witch” folyamatát meghatározzák: *cursing and quarrels* = a mi **A**-típusunk; *sorcery, healing, fortune-telling* = **B**-típusunk; *association with a reputed witch* = **C**-típusunk: LARNER 1981. 114.

1. táblázat. Narratív-, boszorkány- és konfliktustípusok

	Narratívtypus	Kiből lesz boszorkány	A konfliktus jellege
A)	K—F—R—(A/D)—G	bárki (aki átkozódik)	társadalmi (szomszédsági, „szegény—gazdag” stb.)
B)	V—R—(A/D)—G	bárki, aki mágiát űz, gyógyít	mágikus („saját—idegen”)
C)	T—(R)—(A/D)—G	bárki; vagy: varázsló, gyógyító, akinek tartósan természetfölötti képességeket tulajdonítanak	természetfölötti (félelem a természetfölöttitől)
A + C)	K—(F)—T—(R)—(A/D)—G	bármely C)	kettős: társadalmi + természetfölötti
B + C)	V—T—R—(A/D)—G	C)-ből: gyógyító, varázsló	kettős: mágikus + természetfölötti
D)	(K)—(T)—R—(A/D)—(G)	bárki, akit maleficium-váddal perbe fognak	társadalmi (közösségen kívül)

Ha az öt eltérő narratívtypusra és azok rendkívül változatos formai-tartalmi variánsaira gondolunk, akkor a boszorkányok számához (140, ebből értékelhető 73) képest feltűnő ez a nagymértékű variabilitás. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a 140 perbe fogott személy csak a jéghegy csúcsa: a boszorkányüldözés 250 éve alatt bizonyára élt és virult Sopron megye minden falusi közösségében a boszorkányság népi intézménye. Akárhogyan is, a boszorkánytípusok sokfélesége egy, az üldözés kezdetekor már megállapodott, otthonossá vált rendszerre vall.

Újra fel kell itt vetnünk a kérdést: mit tükröznek a narratívtypusok: boszorkánytípusokat vagy pedig a boszorkányság különböző aspektusait? Az utóbbira vall a különböző narratívtypusok kapcsolódása egyazon boszorkány alakjához, az azonos rontásesetek elbeszélése különböző narratív struktúrák alkalmazásával, továbbá a struktúrák összevonása, a „kettős konfliktusok” az elbeszélésekben. Az összekötő szál az — és ebben volt a boszorkányság egységes —, hogy az embert ért csapások magyarázata mindig rontással, mégpedig a *saját* közösségen belüli *emberi* károkozó rontásával kapcsolatos. A különböző interpretációk a rontásgyanút indukáló konfliktusok különbözőségében gyökereznek: a boszorkányság különböző — és időben változó — társadalmi és ideológiai feltételeiben.

Mit mondhatunk a megállapított fő konfliktustípusok időrendjéről? A konfliktustípusok egymásmellettisége arra enged következtetni, hogy az A)-típusú narra-

tív tükrözi a par excellence boszorkányságkonfliktust. A társadalmi konfliktus kirobbanásának és feloldásának ez a módja csak mint boszorkányság létezik, mégpedig egy bizonyos társadalmi-gazdasági formációhoz, az önellátó jobbágyfalvak közösségeinek egymásra utalt tagjaihoz kapcsolódva. Feltételezésünk szerint ez volt tehát a boszorkányság. Ennek társadalmi keretei közé illeszkedtek a vizsgálatunkban B) és C)-típusúnak nevezett — a mágia ambivalenciáján, valamint az emberi és természetfeletti világ szembenállásán alapuló — konfliktusfeloldó rendszerek. A szerencsétlenségek emberközpontú magyarázatát feltehetően a boszorkányság intézménye hozta magával — és vice versa. Ennek hatására veszítették el szerepüket a természetfeletti csapásmagyarázó elvek, adták át helyüket a természetfeletti világból támadó démonok az emberi boszorkánynak, váltotta fel a pozitív-negatív mágia egyensúlyát az egyoldalú rontás, a jóindulatú vagy ambivalens varázslót a boszorkány. A C)-, az A+C)-, B+C)-narratívátípusok régebbi fokozatokra utaló szövegelemei jelzik ezeket a folyamatokat, mintegy a narratívok saját „történelmét”. A vegyes (A+C és B+C)-típusok kettős konfliktusai önmagukban is a természetfeletti és mágikus konfliktus társadalmi konfliktussá „változásáról” tanúskodnak. A folyamat nem egyoldalú: a hagyományos hiedelemrendszer is adaptálta a „társadalmi boszorkányt”: természetfeletti ismérveket kölcsönzött a konfliktusok kijelölte aktuális, „pillanatnyi” boszorkánynak. Ilyen módon a hiedelemrendszer lesz a „társadalmi boszorkány” állandó boszorkánnyá válásának eszköze vagy inkább közege: az emberi boszorkány a hiedelemrendszer (boszorkányság mellett még működő) hagyományos szankciórendszerének részévé lesz, a fiktív „szankciólények” sorába illeszkedő hiedelemként.

Hogyan, hol, mikor zajlott le ez a változási folyamat? Mit állapíthatunk meg a falusi boszorkányság intézményének esetleges térbeli terjedéséről? Tudunk-e e kérdésekre a perek nyújtotta források alapján felelni, adnak-e a perek dokumentumai valamelyes fogódzót egy, az üldözéstől függetlenül zajlott folyamatra nézve?

Ami az egyes típusokat illeti: az első értékelhető 16. századi (német) per „vegyes” narratívjai egy sokoldalú, egyidejűleg „társadalmi” és „természetfölötti” boszorkányfogalomra vallanak. Egyetlen per két esete azonban kevés ahhoz, hogy a kezdetekről bármit is mondhassunk. Első igazán értékelhető pereink — amelyek bő számban tartalmaznak malefícium-narratívákat — a 16. század végéről, 17. század elejéről származnak; ekkor dominálnak a német és horvát perek és a „természetfölötti boszorkányok”. Egy századdal később — 1730—45 között — van a legnagyobb tömegű rontásetünk, már magyar perekből. Ez időben egybeesik a második Sopron megyei — és egyben az első Sopron megyei magyar — üldözési hullámmal vagy legalábbis a perbefogások csúcspontjával. Ez korrelációban van a magyar falvakban az A)-esetek nagy számával. Ez a 15 év az, ami A)-típusú eseteink virágkorának tekinthető. A perek aktáiból (már) nem fogható meg a boszorkányság népi intézményének Ny-ról K-re — tehát Ausztria, Morvaország felől Magyarországra — terjedése, noha az a tény, hogy Magyarországtól keletre sok helyen hiányzik a boszorkányság népi intézménye, Magyarországtól nyugatra pedig mindenütt ismert, valószínűsíti a Ny—K irányú hatásokat, válto-

zásokat. Talán az üldözés terjedési irányából (Ny-ról K-re, német nemzetiségűektől horvátokhoz, magyarokhoz, városról falura) is következtethetünk az intézmény meghonosodásának hasonló irányára, legalábbis azokat az összetevőit illetően, amelyeket sejtethően az üldözés honosított meg. Ilyen azonban jelen tudásunk szerint igen kevés volt. Még ha a magyarság egyes keleti csoportjaihoz az üldözés hozta is feltehetően a boszorkányságot, itt a nyugati végeken ez már jóval a dokumentált üldözés előtt meg kellett hogy honosodjék, mint falusi konfliktusfeloldó és csapásmagyarázó intézmény. A fent mondottak alapján azonban azt a kijelentést talán megkockáztathatjuk, hogy az A)-típusú, társadalmi konfliktuson alapuló „szomszédsági” boszorkányságot az üldözés is gerjesztette, ha talán nem is az terjesztette el. Végső soron az sem kizárt, hogy a magyarság körében, itt Sopron vármegyében, eleve az üldözés honosította meg, telepítette rá az archaikusabb B) és C) típusokra.

A perekben a boszorkányság társadalmi rendszeréhez adaptált hiedelemrendszer meglepően egységes képet mutat. Még nemzetiségi különbségek is (három nemzeti-ség találkozásának határán és egy provizórikus országhatáron) csak egy-egy motívum tekintetében állapíthatók meg (egy-egy varázslótípus esetében is, ezek azonban éppen a *nem* boszorkánnyá vált varázslók). A változások fokmérője lehetne annak a vizsgálata is, hogy a mágia gyakorlata, a varázslók működése, a természetfeletti lények hiedelmei mennyiben *nem* integrálódtak a boszorkányságba, mely vonások — vagy tevékenység — maradt fenn boszorkányságmentesen. Sajnos erre nézve is csak a perek adataival rendelkezünk, mégpedig azon varázslók, gyógyítók vonatkozásában, akik „megmaradtak” (a végsőkig tagadtak minden boszorkányságot, még tortúrával sem vallottak be boszorkányszombatot) — és ami még lényegesebb: a tanúk sem tudtak rájuk bizonyítani egyetlen rontás esetet sem. Ezek a mágiáért, varázslásért perbe fogott személyek végigkísérik a vizsgált korszak ügyiratait. Az autonóm, boszorkányságmentes népi mágia és a pozitív, nem korumpálódott varázslói gyakorlat fennmaradásának tényleges arányára természetesen nem tudunk e személyek számából következtetni, azt azonban mégis tanulságos megállapítani, hogy számuk a dokumentációkban a perek két és fél százada folyamán nem csökken. A boszorkányság mint népi intézményrendszer ezen adatok tükrében nem látszik egyre expanzívabb, az archaikusabb rendszereket egyre inkább elnyomó-magábafojtó rendszernek. Csak megismételhetem, hogy ez az expanzió — egy bizonyos mértékig — úgy látszik, már a dokumentált 16—18. századi perek *előtt* lezajlott.

Más kérdés a boszorkányság népi rendszerének diabolizálása: a népi boszorkány „üldözött boszorkánnyá” változtatása, amelyet D)-típusunk képviselt. Ezt az utolsó — és valóban csakis a boszorkányüldözéshez kötődő — fázist jelen dolgozatban nem vizsgáltam; a *vádoltak* bírósági narratívái (a demonologizált boszorkányszombatok elbeszélésével, az ördögszövetség bevallatásával) szintén kimaradtak vizsgálatomból. Ez önálló tanulmány témája kell hogy legyen, az üldözési mechanizmus, a vád alá kerülés rendszerének globális vizsgálatába ágyazva.

Ezt voltaképpen a dolgozat egészéről elmondhatjuk: a záradékul érintett folyamatok pontosabb dokumentálása, feltérképezése, időrendjének megrajzolása is majd egy országos vizsgálatban lesz igazán lehetséges, az állandó és változó, helyi és országos vonások pontos mérlegelésével, összehasonlításával. Most mindössze egy tipológiát kíséreltem meg fölvázolni: egy olyan helyi tipológiát, amely reményeim szerint majdan az országos vizsgálat sikeres elvégzésének is alapjává lehet.

IRODALOM

- ARBMAN, E.
1963 *Ecstasy or religious trance* 2. Uppsala
- BEHRINGER, Wolfgang
1987 *Hexenverfolgung in Bayern*. München
- BREDNICH, Rolf R.
1964 *Volkserzählungen und Volksglaube von den Schicksalfrauen*. FF Communications No. 193. Helsinki
- DIENST, Heide
1986 *Magische Vorstellungen und Hexenverfolgungen in den österreichischen Ländern (15. und 18. Jahrhundert)*. In: E. ZÖLLNER (ed.): *Wellen der Verfolgung in der österreichischen Geschichte*, 70—94. Wien
- ELIADE, Mircea
1974 *Some Observations on European Witchcraft*. *History of Religions* 14. 149—172
- FARKAS Sándor
1887 *Csepreg mezőváros története*. Budapest
- FAVRET-SAADA, Jeanne
1979 *Les mots, la mort, les sorts. La sorcellerie dans le Bocage*. Paris
- GINZBURG, Carlo
1966 *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra cinquecento e seicento*. Torino
1989 *Storia notturna. Una decifrazione del Sabba*. Torino
- HÁZI Jenő
1929 *Sopron szabad királyi város története I. rész. 7. Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig*. Sopron
- HENNINGSEN, Gustav
1990 *The Ladies from Outside: Fairies, Witches and Poverty in Early Modern Sicily. Archaic Patterns of European Witchcraft*. In: B. ANKARLOO és G. HENNINGSEN (eds.): *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, 191—215. Oxford
- HOLM, Nils G.
1982 *Ecstasy Research in the 20th Century — An Introduction*. In: N. G. Holm (ed.): *Religious Ecstasy. Based on papers read at the Symposium on Religious Ecstasy held at Åbo. Finland, in the 26th-28th of August 1982*, 15. Stockholm
- HONKO, Lauri
1962 *Geisterglaube in Ingermanland*. FF Communications No. 185. Helsinki
- IKLÓDY András
1982 *A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása*. *Ethnographia* XCIII. 292—298
- JONES, E.
1912 *Der Alptraum in seiner Beziehung zu gewissen Formen des mittelalterlichen Aberglaubens*. *Schriften zur angewandten Seelenkunde* 14. Leipzig und Wien

- KIECKHEFER, Richard
1976 *European Witch Trials. Their Foundation in Popular and Learned Culture, 1300—1500*. London: Henley
- KLANICZAY Gábor
1983 *Benandante — kresnik — zduhač — táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában*. Ethnographia XCIV. 116—134.
1986 *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI—XVIII. században*. Ethnographia XCVII. 275—295
- KLANICZAY Gábor · KRISTÓF Ildikó—PÓCS Éva (szerk.)
1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye 2*. Budapest
- KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest
- KRISTÓF Ildikó
s. a. *Boszorkányüldözés Debrecenben és Bihar vármegyében a 16—18. században*
- LABOUVIE, Eva
1991 *Zauberei und Hexenwerk. Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*. Frankfurt/Main
- LARNER, Christina
1981 *Enemies of God. The Witch-hunt in Scotland*. Baltimore, Maryland
- MACFARLANE, Alan
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. London
- MUCHEMBLED, Robert
1990 *Satanic Myths and Cultural Reality*. In: B. ANKARLOO—G. HENNINGSEN (eds.): *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, 139—160. Oxford
- PÓCS Éva
1983 *Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán*. Ethnographia XCVII. 177—256
1992 *A boszorkányszombat és ördögsvévetség népi alapjai Közép-Kelet-Európában*. Ethnographia 103. 28—88
- RANKE, Friedrich
1927 *Alp*. In: E. HOFFMANN-KRAYER—H. BÄCHTOLD-STÄUBLI (eds.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I. 281—305. Berlin—Leipzig
1933 *Mahr und Mahrt*. In: i. m. V. 1508—1511
- SCHRAM Ferenc
1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. II*. Budapest
1982 *Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. III*. Budapest
- SZENDREY Ákos
1955 *Hexe, Hexendruck*. Acta Ethnographica IV. 129—169
- THOMAS, Keith
1978 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London (1. kiadás: 1971)
- VARGA Endre ed.
1958 *Úriszék. XVI—XVII. századi pereszközvegek*. Budapest
- WINKLER Elemér
1924 *Bűnök és büntetések a régi Sopronban (XVI—XVIII. század)*. Sopron

A per, ill. a vád- lott sor- száma	Vádlottak ¹	A vádlott			
		neme ²	nem- zeti- sége ³	lakóhelye ⁴	urada- lom ⁵
1	... Bernhart	F	N	Sopron	
2	Pöschl Marg	F	N	Sopron	
3	...	N	N	Kópháza	
4	Türckenhalter Hans	F	N	Sopron	
5/a	...	N	N	} Sopron	
/b	...	N	N		
/c	...	N	N		
6	...	N	N	Sopron	
7	Ziegen István	F	N?	Sopron	
8/a	Szidor Mártonné ... Anna	N		Vemach	} E
/b	Prindelmayer Tamásné ... Margit	N			
9	Sántha György	F		Lozs	V
10/a	Balogh Tamás	F		} Lozs	V
/b	Takács Benedekné Szabó Erzsébet	N			
/c	Szekér Mihályné Tót Borbála	N			
11	Fülöp Andrásné ... Dorottya	N		Csepreg	
12	Nagy Katalin	N		Lozs	V
13	Szalay Pálné Margit	N		Lozs	V
14	Gorup János	F		Lakompak	E
15	Rábay Katalin	N		Csepreg	
17/a	Csitke György	F		} Nagyhöflány	E
/b	Csitke Györgyné ... Margit	N			
18/a	Szalay Pálné ... Margit	N		} Lozs	V
/b	Szalay Ilona	N			
/c	Benedekné Szalay Zsuzsanna	N			
/d	Cigány Balázsne ... Ágota	N			
/e	Bosoki Gergelyné ... Dorottya	N			

fogott boszorkányai

A vádlott	Vád ⁷	A per			Ítélet ⁹	A publikáció helye ¹⁰	Sor- szám a publi- káció- ban
foglalkozása, ⁶ közösségi funkciója mágikus szerepe		ideje	helye	nyel- ve ⁸			
marhapásztor	V	1529	Sopron	N	H	H 363—65 KKP 630—32	
{ werwolf, varázsló	V, M, T	1531	Sopron	N	H	H 428—31 KKP 634—37	
	V	1591	Sopron		FM	W 67 KKP 638	
varázsló	V	1597	Sopron		H	W 67 KKP 638	
	V	1597	Sopron		P	W 67 KKP 638	
	V	1601	Sopron		F	W 67 KKP 638	
	V	1618	Sopron		SZ	W 67—68 KKP 638	
	M	1628	Kismarton, Lozs		T	S/2 8	233
	V	1633	Lozs			S/3 233	516
	V	1633	Lozs	ML	TE	S/3 254—55	517
	M	1637	Csepreg		TE	F 147 –53 KKP 640—46	
	V	1639—1643	Lozs		T	S/3 255—57, 259—60	518
	V	1642—1643	Lozs		V	S/3 257—58	519
	T, V	1642	Lakompak		TE	V 676 KKP 661	
	V	1643	Csepreg		FM	F 153—54 KKP 646—47	
	M, V	1643	Csepreg, Sárvár		R	F 177—84 KKP 647—54	
	MG, V	1650	Lozs		TE	V 437, 450—51, KKP 656—58	

A per, ill. a vád- lott sor- száma	Vádlottak ¹	A vádlott			
		neme ²	nem- zeti- sége ³	lakóhelye ⁴	urada- lom ⁵
19	Pintér Jörigné	N		Medgyes	
20	Szalay Balázsné	N		Lozs	V
21	... Magdolna	N		Nyék	E
22/a	Ulsinka Ilona	N	H	} Füles	E
/b	Brezinka Orsolya	N	H		
23/a	Thulicz Catharina	N	N	} ...	E
/b	Madrenicz Anna	N	N		
/c	Frau Madrenicz Paul	N	N		
/d	Frau Stukhzent Fik	N	N		
/e	Frau Thombsicz Lorencz	N	N		
/f	Frau Thomkhonicz Thomas	N	N		
24/a	Barus ...né	N		} Darázsfalva	E
/b	Ladosch ... né	N			
/c	... Ferencné	N			
/d	... Pálné ... Katalin	N			
26/a	Maczkovics Istvánné Fricz Magda	N	H?	} Darázsfalva	E
/b	Sandusicz Györgyné ... Ilona	N	H?		
/c	Barilicz Stanóné ... Ilona	N	H?		
/d	Pallonczich Gergelyné ... Margit	N	H?		
/e	Wlasicz Mátyásné Fedicz Margit	N	H?		
/f	Gusich ...né ... Kata	N	H?		
/g	Dunaricz ...né ... Magda	N	H?		
/h	Fedicz Miklósné ... Margit	N	H?		
27/a	Swadlsek Mátyásné Kotzlin Mária	N	N	Nagyhöflány	E
/b	Dubricz Andrásné ... Dorottya	N	N?	Pordány	
28/a	Rokk Mátyásné ... Borbála	N	N?	Szentmargita	E
/b	Rokk Erzsébet ¹¹	N	N?	} Lakompak	
/c	Eny György	F			
/d	Eny Györgyné ... Gertrud	N		} Cinfalva	E
29/a	Modrovicz Györgyné ... Anna	N			
/b	Tomsicz Lőrinczné Bognotitz Orsolya	N		} Pordány	E
30/a	Rusicz Katalin	N			
/b	Khe ... Ilona	N		} Pordány	E
31	Busincz Andrásné ... Dorottya	N			
32	Keczl ...né ... Mária	N		Nagyhöflány	E
33/a	Soleticz Jakab	F		} Cinfalva	E
/b	Kureticz György	F			

A vádlott foglalkozása, ⁶ közösségi funkciója, mágikus szerepe	Vád ⁷	A per			Ítélet ⁹	A publikáció helye ¹⁰	Sor- szám a publi- káció- ban
		ideje	helye	nyel- ve ⁸			
	V, MG	1650	Sopron		SZ	W 68 KKP 639	
	M	1653	Lozs		TE	V 454	
	M	1659	Lakompak		H	S/2 10	242
	M	1661	...			S/2 10—11	243
	M	1662?		N		S/2 11	244
	M	1663	Darázsfalva	L	H	S/3 260—65	522— 25
	M	1665	Darázsfalva		H FM H TE	} S/2 12—15, 20	245— 53
	M, R M	1665 1665	Nagyhöflány		TE	S/2 15—16	246
			Szentmargita Lakompak		V	S/2 14,17	245, 247
	M	1665	Lakompak		P	S/2 17	248
	M	1665	Lakompak			S/2 18	249
	M	1665	Lakompak		P	S/2 18—19	250
	M	1665	Lakompak		PR	S/2 19—20	251
	V	1665	Lakompak		P	V 691 KKP 662	

A per, ill. a vád- lott sor- száma	Vádlottak ¹	A vádlott			
		neme ²	nem- zeti- sége ³	lakóhelye ⁴	urada- lom ⁵
34/a	Lapicz Andrásné ... Stanna	N	H?	Cinfalva	E
b	Jaksicz Andrásné ... Borbála	N	H?		
/c	Lapicz Lőrinczné ... Katalin	N	H?		
/d	Josicz Mihályné ... Orsolya	N	H?		
35	Stobel Mátyásné ... Katalin	N	N?	Récény	E
36/a	Dobranich Mátyásné	F	H?	Oszlop	E
/b	Dobranich Magda ¹²	N	H?		
/c	Sumich Dorottya	N	H?		
/d	Dobranich Margit	N	H?		
/e	Modvenich Anna	N	H?		
/f	Dobranich Kata	N	H?		
/g	Braszkovich Margit	N	H?		
/h	Bassich Ilona	N	H?		
/i	Krupich Margit	N	H?		
/j	Dobranich Borbála	N	H?		
/k	Braszkovich Magda	N	H?		
/l	Zgolyan Margit	N	H?		
37/a	Padis Mátyásné	N	H?	Nyék	E
/b	Fenovicz Györgyné	N	H?		
/c	Lágh Ádámné	N	N?		
/d	Snurgh Mártonné	N	N?		
38	Bán Györgyné Németh Erzsébet	N		Lédec	E
39/a	Pelinger Matthias	F		...	E
/b	Pelinger Matthiasné Komunczki Magdalena	N			
40/a	Kámán György	F		Jobaháza	E
/b	Kovács Ferenc	F			
41	Stammer Sebestyenné Fezl Elisabeth	N	N	Frankó	E
42	Komunczki Mártonné ... Ilona	N		Horvátgirót	E
43	Schmidt Joanna	N	N	Léka	E
44	Horváth Vida	F		Frankó	E
45/a	Grósz Mátyásné Pirka Kata	N		Alsóbük	E
/b	Varga Györgyné Kulcsár Dorottya	N		Középbük	
/c	Fejér Mihályné ¹³	N		Középbük	
46	Frau Haindl ... Katalin	N	N	Doborján	E
47	Faiffer Helena	N	N	Nagybarom	E
48	Frau Kerschbaumer ... Catharina	N	N	Császárfalva	E
49	... Hánzl „Tudós”	F	N	Fertőszentmiklós	E

A vádlott foglalkozása, ⁶ közösségi funkciója, mágikus szerepe	Vád ⁷	A per			Ítélet ⁹	A publikáció helye ¹⁰	Sor- szám a publi- káció- ban
		ideje	helye	nyel- ve ⁸			
	M	1671	Lakompak		FM	S/2 20—21	255
	M	1671	Lakompak		FM	S/2 21—22	256
	M	1676	Oszlop			S/2 22—26	257
	M	1686	Nyék			S/2 26—29	258
gyógyító	M	1722	Lédec			S/2 30—36	259
		1728	---			S/2 36	260
kocsis, gyógyító	V	1729	Tamási		V	S/2 36—39	261
	M	1729	Locsmánd		FM	S/2 39—40	262
gyógyító	M	1729	Locsmánd			S/2 40—44	263
	M	1729	Léka			S/2 44—45	264
marhapásztor	M	1730	Frankó			S/2 45—50	265
bába, gyógyító	M	1730	Fölsőbük			S/2 50—59	266
	M	1730	Nagybarom	N		S/2 59—61	267
gyógyító	M	1731	Nagybarom	MN		S/2 61—69	268
jós, „pénznéző”	V	1731	Lakompak	N		S/2 69—71	269
{marhapásztor gyógyító	M, V	1732	Fertőszent- miklós			S/2 71—76	270

A per, ill. a vád- lott sor- száma	Vádlottak ¹	A vádlott			
		neme ²	nem- zeti- sége ³	lakóhelye ⁴	urada- lom ⁵
50/a	Stifter Veit	F	N	Alsólászló	E
/b	Frau Stifter Veit	N	N		
51/a	Erdősi Ignácné Szekér Erzsébet	N		} Csorna	E
/b	Szekér Katalin	N			
/c	...	N			
/d	Szekér Ferenc ¹⁴	F			
52	Czigán Mártonné Tóth Ilona	N		Szilsárkány	E
53	Termő Mihályné Forgó Ilona	N		Barbacs	E
55/a	Francsics Vidáné Mátyas Marinka	N		} Babót	E
/b	Takács Gergelyné	N			
/c	Takács Kata ¹⁵	N			
/d	Takács Örzse	N			
56/a	Jurinkovics Istvánné Horváth Luca	N		} Homok	S
/b	Jurinkovics Dóra ¹⁶	N			
57	Zax Andreas	F	N	Léka	E
59/a	Szabó Mihály	F		} Babót	E
/b	Szabó Mihályné Szarka Katalin	N			
60	Hegedűs Andrásné	N		Barbacs	E
61	Kas Andrásné Horváth Judit	N		Csorna	E
62/a	Torma Katalin	N		} Csorna	E
/b	Vörös Péterné Tót Krisztina	N			
63	Somogyi János	F		Peresznye	E
66	Csordós Mihály	F		Gyalóka	E
67/a	Letenyei Péterné Edvi Judit	N		} Edve	E
/b	Viczay Andorné Letenyei Éva	N			
/c	Aranyos Péterné Letenyei Klára ¹⁷	N			
68	Vizközy Mihályné	N		Vadosfalva	

A vádlott	Vád ⁷	A per			Ítélet ⁹	A publikáció helye ¹⁰	Sor-szám a publikáció-ban	
foglalkozása, ⁶ közösségi funkciója, mágikus szerepe		ideje	helye	nyel-ve ⁸				
{marhapásztor, gyógyító	V	1733	Alsólászló	ML	HE H	S/2 76—79	271	
gyógyító	M	1733—1734	Csorna, Tótkeresztúr			}	S/2 80—100	272
gyógyító	M	1737	Szilsárkány				S/2 100—109	273
	M	1740—1741	Tótkeresztúr				S/2 109—25	274—76
marhapásztorné								
bába	M	1741	Babót			S/2 125—38	277	
	M	1742—1743	Homok, Egervár		H H	}	S/2 138—44,	278,
	V	1742	Léka				194—95	287
	M	1742	Babót, Szilsárkány, Kapuvár				S/2 145—46	279
	M	1742	Jobaháza, Kapuvár			S/2 149—62	282	
	M	1742	Csorna, Szilsárkány			S/2 163—72, 147	283, 280	
	M	1742	Csorna, Kapuvár		ML	S/2 172—81	284	
	M	1742	Csorna, Kapuvár			S/2 182—88, 195—96, 147—48	288, 281, 285	
{varázsló, gyógyító, jós, boszorkány-felismerő	M, R	1743	Peresznye, Tótkeresztúr			S/2 188—94	286	
{marhapásztor, gyógyító, werwolf-felismerő	M	1743—1744	Gyalóka, Kapuvár			S/2 196—206		
gyógyító	M	1744—1745	Páli, Kapuvár		S/2 206—18	290		
lelkészné	M, R	1745	Vadosfalva, Pápa		KKP 663—65			

A per. ill. a vád- lott sor- száma	Vádlottak ¹	A vádlott			
		neme ²	nem- zeti- sége ³	lakóhelye ⁴	urada- lom ⁵
69/a	Takács Andrásné	N		} Ebergőc	E
/b	Csáki Istvánné Major Katalin	N			
70/a	Triber ...né Rác Erzsébet	N		Csorna, Farád	E
/b	Mészáros Éva	N		} Csorna	E
/c	Rozs Katalin	N			
/d	Szabó Jánosné	N		} Röjtök	E
71/a	Verő Jánosné Varga Katalin	N			
/b	Lőrincz Györgyné Márász Orsolya	N			
72	Horváth Jánosné Horváth Katalin	N		Nemeskér	E
73	Kiss Ferenc	F		Kapuvár	E
74	Kurupp ...né ... Elisabeth	N		Középpulya	E
75	Kosnyák Ilona	N		...	

¹ A nevek helyesírását nem változtattuk meg, a német nevek esetleges magyar helyesírását is meghagytuk. Több írásmód esetén a leggyakoribb, illetve a helyi kritériumok szerint leghelyesebbnek látszó formát tartottuk meg. Német nemzetiségű vádlottak esetén az asszonynevek németes írásmódját használtuk.

² F = férfi, N = nő.

³ Ha nem magyar; N = német, H = horvát.

⁴ A magyar községneveket közöljük német falvak esetén is, kivéve két nem Sopron megyei, ausztriai helynevet.

⁵ E = Esterházy, S = Széchenyi, V = Viczay.

⁶ A jobbágy, zsellér kategóriákat nem tüntetjük fel (ez minden másképp meg nem jelölt személyre érvényes).

⁷ M = maleficium, V = varázslás, R = rágalmazás, G = gyújtogatás, MG = méregkeverés, T = tolvajlás.

A vádlott	Vád ⁷	A per			Íté- let ⁹	A publikáció helye ¹⁰	Sor- szám a publi- káció- ban
foglalkozása, ⁶ közösségi funkciója, mágikus szerepe		ideje	helye	nyel- ve ⁸			
gyógyító	M	1745—1746	Ebergőc, Né- met Kereszt- úr, Nagyvöl- csej, Felsőbük		H	S/2 219—29, 241—50	291, 293
	M	} 1745—1756 1757	Csorna, Kapuvár Nemeskér		FM	S/2 229—41 K 615—30	292 CDXXXVII
	M						
	M	1746	Röjtök, Kapuvár		H H	S/2 250—57	294
	M	1748—1749	Nemeskér, Lakompak			S/2 257—69	295
gyógyító, bába	M	1755	Kapuvár			S/2 269—97	296
	M	1756	Lakompak			S/2 298—302	297
		1768	...			S/2 303 KKP 647	

⁸ Ha nem magyar; N=német, L=latin, ML=magyar és latin, MN=magyar és német.
⁹ T=tortúra, V=vesszőzés, SZ=száműzés, P=pénzbüntetés, PR=pellengér, F=fogság, H=halál, FE=felmentés, M=megegyezés, TE=tisztítóeskü, HE=a vádlott az eljárás közben meghal.
¹⁰ S/2=Schram 1970, S/3=Schram 1982, H=Házi 1929, F=Farkas 1887, K=Komáromy 1910, V=Varga 1958, W=Winkler 1924, KKP=Klaniczay—Kristóf—Pöcs 1989.
¹¹⁻¹² A /b /a-nak a lánya.
¹³ A /b és a /c testvérek.
¹⁴ A /b és a /d /a-nak a gyermekei, a /c anyja /a-nak.
¹⁵ A /c leánya /b-nek.
¹⁶ A /b leánya /a-nak.
¹⁷ A /b és a /c /a-nak a gyermekei.

3. táblázat. Maleficium-narratívok a Sopron vármegyei boszorkányperekben

A perek és vádlottak sorszáma	A per ideje	Narratív típusok (V = viszonykategória ¹ ; R = rontásesetek száma)													Az eset típusa ismeretlen
		A		B		C		A + C		B + C		D			
		V	R	V	R	V	R	V	R	V	R	V	R		
1	1529							3	2						„sok” 3 3
8/a + b	1628														
21	1659														
22/a + b	1661					1									3
23/c—f	1662(?)					1									
26/a	1663			1	1										
/a + b												11	1	1	1 2 1
/c												10	2		
/a—h												11	1		
29/a + b	1665					1									2
34/a—c	1670					1									
35	1671					1									
36/a	1676					2	1								1
/a, b, d,															
g, i, j						2	1								
/a—j						2	4								2
/f—j						2	1								
37/a	1686	1	1	1	3			1	2	1	1				
/b		1	1	1	1										2
38	1722	2	4			2	2	2	3	7	2				
42	1729	1	1	1		1	3	1	3	7	2				
43	1729	2, 4	1												1
44	1730	3	3	3	1										
45/a	1730					2	2			7	1				
/b				7	2										7
/a + b										7	1				
/a + b + c						7	3	2	1	7	1				
46	1730			1	1										2
47	1731	1	2	1	1	1	1	1, 6	2						
50/a	1733							3, 2	1						
/b								2	1						7
/a + b										3, 2	1				
51/a	1733														
/b		2	3												4
/c		2	2	2	2	2	2								
/a + c								2	1						
/b + c		2	1					2	1	2	1				2
/a + b + c		2	1			2	2	2	1						
/a + b + d		2	1												
52	1737	1	3					1	3						1
53	1740	1	1					1	4			1			
55/a	1741	2	5	2	1			2	2						
/b		2	2					2	1						1
/a + b +															
c + d						2	1								

A 3. táblázat folytatása

A perek és vádlottak sorszáma	A per ideje	Narratívítípusok (V = viszonykategória ¹ ; R = rontásesetek száma)													Az eset típusa ismeretlen
		A		B		C		A + C		B + C		D			
		V	R	V	R	V	R	V	R	V	R	V	R		
56/a /b /a + b	1742/43	1	3					1	3					1	
57	1742					1	1							1	
59/a /b /a + b	1742	2, 5	2	2	1			2	1						
60	1742	2, 5	3												
61	1742	3, 1	1												
62/a /b	1742/43	2	3					2	1						
66	1743	1	5			1	1	1	1						
67/a	1744/45	1, 2	2	1	2			1	1					2	
		5, 1	2	7, 9	2			1	1						
		3	4					3	1						
		6				2	1	2	1						
b		2	1	2	1										
/a + b		2	1			2	1	2	1						
/b + c		2	2												
68	1745							1							
69/a /b /a + b	1745	1	4	1	2	6, 1	3	6	1					3	
		1, 6	8	1	4	1	2	1	1						
70	1745/46	2, 5	16					2	1					2	
71/a	1746	2	4	2	1			2	1					2	
b		2	1					2	1						
72	1748	1, 5	8	1	2			1	2					3	
73	1755	1, 5	7	1	2			1	2			5	1	2	
74	1756			8	2					7	1			1	

¹ Viszonykategóriák:

Boszorkány	—	Kárvallott
1 = kárvallottal azonos státusú, gazdasági helyzetű	—	boszorkánnyal azonos státusú, gazdasági helyzetű
2 = nincstelen vagy nagyon szegény	—	tulajdonnal bíró paraszt
3 = pásztor	—	paraszt/falubeli
4 = idegen	—	falubeli
5 = paraszt	—	falusi tisztségviselő
6 = családon belül hátrányos helyzetű	—	családon belül előnyös helyzetű
7 = gyógyító, bába	—	(rivális) gyógyító, bába
8 = gyógyító, bába	—	falubeli/páciens
9 = varázsló	—	falubeli/páciens
10 = perbe fogott boszorkány	—	boszorkányüldöző hatóság
11 = perbe fogott boszorkány	—	perbe fogott boszorkány(társak)

MALEFICIUM NARRATIVES — CONFLICTS — WITCH TYPES

(Sopron County, 1529–1768)

The study outlines the 16th–18th century types and the changes in the concept of the Hungarian witch, based on testimonies that have come down to us in the records of witch trials held in Sopron County. From the beliefs to be identified here, it is possible to reconstruct the process whereby the widespread public acceptance of the institution of “village witchcraft” brought with it a collapse of the pre-witchcraft archaic world concept and its integration into the belief system of witchcraft. From this integration process the circumstances of the entry of witchcraft into widespread public acceptance and some of its types, partly determined by its own antecedents can be inferred.

The analysis is based on the maleficium narratives of the testimonies. In these narratives, the witnesses recount some calamities that have befallen them, which, in the context of traditional witchcraft beliefs, might be interpreted as maleficium, i. e. evil spells cast by witches. According to the narratives, the antecedents of the maleficia are certain interactions enacted between the witch and its victim. These motifs are symbolic expressions of the conflicts of the communities, that led to accusations of witchcraft. The analysis examines particular types of the interactions inducing the maleficia and various combinations of these interactions. The regularities and differences of these allow us to define the particular witch types. The thematic variants of the narratives can be isolated on the basis of the combinations of the recurrent textual elements present in them. These textual elements constitute various sequences, with characteristic orders of succession, ellipses and repetitions. The possible textual elements are as follows: C = conflict; T = threat, curse; A = actual manifestation; S = supernatural manifestation; M = maleficium; I/D = identification, diagnosis; H = healing. The various sequence types allow us to infer from interaction types, which, in turn, would seem to point to witch types. These, then, might be described by various sequences of the above letter symbols:

A) THE WRONGED (OR CHEATED) WITCH. The structural scheme of its characteristic narratives is: C — T — M — (I/D) — H. [Hung. K — F — R — (A/D) — G] The unit in brackets is a non-essential feature, while the units underlined are obligatory. The narratives reflect a *social conflict* which is the

infringement of one or the other of the norms of collective co-existence. Regarding the belief system, this species of witchcraft is conditional upon a belief in the effect of curses: the narrators consider the occurrence of the bewitchment primarily as fulfilment of a threat or a curse. Anyone who is part of a narrow community's exchange mechanism and communicative network system in terms of material and moral goods can become a witch of this type.

B) THE LEARNED WITCH. Its structural scheme is: A — M — (I/D) — H. [Hung. V — R — (A D) — G] This form of narrative characterizes two witch and/or conflict types. One of them is the witch who is master or mistress of a household: he/she also enlarges his/her possessions by recourse to magic, which leads to the conflict inducing the maleficium. The other witch type comes into conflict with his/her patients, or with rival healers and midwives, via healing or midwifery. The prime tension-causing and bewitchment-inducing factor underlying all these *magic conflicts* is the ambivalence of magic and healing. The fundamental condition of the existence of this witch type is a certain excessive magic knowledge and practice, or a "witch's reputation" presupposing such superior insight. It is the village's magic specialists that are the most likely candidates for this witch type.

C) THE SUPERNATURAL WITCH. Its structural scheme is: S — (M) — (I/D) — (H). [Hung. T — (R) — (A/D) — (G)]

A + C) MIXED TYPE, which conjunctly possesses the C element of the *wronged witch* and the S element of the *supernatural witch*. Its structural scheme is: C — (T) — S — (M) — (I/D) — (H). [Hung. K — (F) — T — (R) — (A/D) — (G)]

B + C) MIXED TYPE, which conjunctly possesses the A element of the *learned witch* and the S element of the *supernatural witch*. Its structural scheme is: A — S — (M) — (I/D) — H. [Hung. V — T — (R) — (A/D) — G]

The key structural unit of the latter three types is the S element, which encompasses (in apparitions and visions) the manifestation of the witch as a supernatural being. These narratives are records of the clashes between the human and the supernatural worlds relating to a peculiar "supernatural conflict", a loss of equilibrium between the "two worlds". The factor inducing the maleficium which corresponds to the conflict declaring itself in element C of types A) and B), is a *fear* of the supernatural, i. e. of the supernatural metamorphoses of the individuals possessing a "witch's reputation". In the actualization of the maleficium, the supernatural conflict induced by the witch's reputation may have a role equal to the social conflict of the A) cases and the magic conflicts of the B) cases. In this way, the A + C) and B + C) type narratives refer to a *dual conflict*, the simultaneous presence of an everyday (social and/or magic) and a supernatural conflict.

D) THE PERSECUTED WITCH. Its structural scheme is: M — (I/D) — (H) [Hung. R — (A D) — (G)], or: (C) — S — M [Hung. (K) — T — R]. Its key unit is the M element; the other elements may be absent. This is the witch type typically engendered by persecution. In contrast with the previous types, the conflict here is present not within the witch's own community, but between his/her community and the persecuting authorities.

The above six types of the maleficium narratives apply to seventy-three estimable witch cases from Sopron County who were brought to trial. The diversity of the narrative types suggests that, in Sopron County, witchcraft was—already at the time witch hunts began—an established institution of village communities whereby calamities were accounted for and conflicts were resolved. The various types of conflicts are rooted in the various conditions of witchcraft varying also in time. Type A) narrative reflects the most typical witchcraft conflict. This mode of the eruption and resolution of social conflicts existed only in the form of witchcraft, indeed, connected with a particular socio-economic formation, namely, the interdependent communities of self-supporting serfs' villages. Types B) and C) conflict-resolving systems, based upon the ambivalence of magic and the opposition between the human and the supernatural worlds, fitted into the social framework of this type of witchcraft. The anthropocentric explanation of the calamity is presumably a product of the institution of witchcraft. It was under the impulse of this institution that supernatural explanations of calamities have lost their role and demons, supposed to attack from the supernatural world, yielded their place to the human witch, with the equilibrium between positive and negative magic being replaced by one-way evil spells and the benign or ambivalent magician by the witch. These processes are indicated by certain textual elements in the C), A + C), and B + C) narrative types which, in fact, refer to earlier stages. The dual conflicts of the mixed types, even in themselves, testify to the "transformation" of the supernatural and magic conflicts into social conflicts. And, conversely, the traditional belief system, too, adapted the "social witch", ascribing supernatural traits to the actual witch defined by the conflicts.

In the context of Sopron County, it may fairly be assumed that the witchcraft of type A), based upon social conflict and represented by a large number of narratives from the early 18th century onwards, owes its wider acceptance to witch hunts, or that witch hunts were greatly instrumental in inducing the emergence of this type, being practically superimposed upon the more archaic B) and C) types, types native to the area well before the inception of the witch hunts.

To obtain a definitive picture, there is still a need to carry out a nationwide inspection of the extant records, checking the types of narratives and witches so far identified and giving the thumbnail sketch of their evolutionary progress. The above local, experimental typology has been intended to serve as a basis for just such a wider, summarizing survey.

„ISTENES KÖNYVEK — ÖRDÖNGÖS KÖNYVEK”

(Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban
és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján*)

A dolgozat címében megjelölt téma furcsának tűnhet néprajzkutatóknak, történészeknek és irodalomtörténészeknek egyaránt. Miért egy olyan forráscsoportban keresi valaki a régmúlt olvasási kultúrájának a nyomait, amely sokkal többet mondhat a gesztusok nyelvéről (bizonyos rituális cselekedetokről) és a szóbeliség különböző megnyilvánulásairól (mágikus célzatú rövidebb-hosszabb szövegekről vagy éppen a sajátos rontáselbeszélésekről), mint az írott vagy nyomtatott szó szerepéről?

Több érv is szólott azonban amellett, hogy a jelenleg hozzáférhető, s a 16. század közepétől a 18. század végéig terjedő időszakban lefolytatott körülbelül kétezer magyarországi boszorkánypere anyagát átvizsgáljam, és összegyűjtsem azokból a korabeli írás-olvasás jelenlétére utaló adatokat. Boszorkánypereink túlnyomó többségükben mezővárosokban és falvakban zajlottak. A kora újkori társadalom középső és alsó rétegének a kultúrájáról — elsősorban hiedelemvilágáról és mindennapi életéről — közvetítenek tehát olyan értékes információkat, amelyekben a korszak történeti dokumentációja nemigen bővelkedik.

Köztudott, hogy meglehetősen kevés forrástípus nyújt betekintést e rétegek olvasási szokásaiba vagy tájékoztat általánosságban írni-olvasni tudásuk jellemzőiről. S különösen nehéz helyzetben van az a kutató, aki nem az 1960/70-es években Angliában és Franciaországban virágzó kvantitatív könyvtörténet, illetve alfabetizációtörténet módszerét akarja követni,¹ azaz nem számosítható adatsorok gyártására alkalmas forrásokat keres, hanem olyanokat, amelyek lehetővé teszik, hogy — a könyvtörténeti módszer recens francia kritikájának a szellemében² — az írott és nyomtatott szövegek használatának és értelmezésének a jellemzőiről mondjon valamit. Dolgozatom mellett érvel, hogy 16/18. századi boszorkánypereink dokumentumai — tanúvallomások, önkéntes és tortúra alatt tett vallomások, olykor

* A dolgozat előadás formájában 1994. július 19-én hangzott el angol nyelven a Collegium Budapest Institute for Advanced Study rendezte »Fellow Seminar« keretében.

¹ CRESSY 1981; FURET—OZOUF 1977a és 1977b; SANDERSON 1972; SCHOEFIELD 1981; STONE 1964 és 1969; *Livre et Société*... 1965 és 1970.

² CHARTIER 1992.

vád- és védőbeszéd — alapján megragadhatóak a kora újkori falusi és mezővárosi írás-olvasás „társadalmi gyakorlatának”³ bizonyos aspektusai.

Hadd pontosítsam mindjárt, milyen típusú vizsgálat az, amelyre a boszorkányperek anyaga *nem* alkalmas, illetve mi az, amelyre *mégis* lehetőséget kínál. Nem tartalmaz például kielégítően nagy mennyiségű aláírásokkal (vagy az azokat helyettesítő keresztvonásokkal) ellátott dokumentumot ahhoz, hogy az írni-olvasni tudás társadalmi rétegek szerinti vizsgálatára kidolgozott kvantitatív módszert alkalmazni lehessen. A peres anyagban előforduló mindössze hat reverzális levél, amelyet öt asszony (Százfalu, Ugocsa megye, 1715;⁴ Jászberény, 1715;⁵ Nagyszőlős, Ugocsa megye, 1729;⁶ Kiskunhalas, 1734;⁷ Erdőbénye, Zemplén megye, 1737⁸) és egy férfi (Visznek, Heves megye, 1728⁹) vádlott a kereszt jelével írt alá, még arra sem alkalmas, hogy az egyéb, deskriptív típusú adatokból nyerhető kép ellenőrzésére szolgáljon.

A keresztvonások vagy az aláírások feltűnéséből — mint az igen hamar kiderült a kvantitatív módszerrel nyert eredmények más jellegű forrásokkal történt szembe-sítése során — amúgy sem lehet messzemenő következtetéseket levonni például az olvasni tudás társadalmi elterjedtségének a mértékéről. M. SPUFFORD angol történész 17. századi, alacsony származású emlékiratírók feljegyzéseivel tudta bizonyítani, hogy a korabeli oktatási rendszerben előbb olvasni tanították meg a kisiskolásokot, írni (és számolni) csak később. Azoknak a parasztyereknek tehát, akiket szüleik a gazdasági munka követelményei miatt kivettek az iskolából, olvasni megtanulni még éppen volt idejük, írni azonban nem.¹⁰ E. JOHANSSON svéd kutató pedig a helyi protestáns egyház 17–18. századi jegyzőkönyveiben bukkant egy valószínűs „katekizációs kampány” nyomaira, amely azokon a területeken — elszigetelt falvakban — is biztosította az olvasni (s nemritkán az írni) tanulás lehetőségeit, ahol alapfokú iskolák nem működtek.¹¹ M. SPUFFORD és E. JOHANSSON megállapításai alapján tehát nagyon komolyan felmerült a kérdés, valóban analfabéta volt-e az a parasztember vagy kisvárosi lakos, aki a kora újkorban nem tudta aláírni a nevét? Ez a kérdés a magyar művelődéstörténet tekintetében is feltehető. Mennyit mond el az alacsonyabb társadalmi rétegek kora újkori olvasási kultúrájáról az az adat, amely szerint a 18. század harmadik harmadában (1768) a községi elöljárók legfeljebb 14%-a volt írástudó?¹² BENDA Kálmán cikke, jóllehet utal arra, hogy ennél valószínűleg jóval többen tudtak olvasni, ám mind ő, mind

³ CHARTIER 1987a és 1987b.

⁴ KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 884.

⁵ BA — Jasz 715. doc. (Az MTA Néprajzi Kutatóintézete „Boszorkányhit Archivuma” rövidítése után — BA — itt és a továbbiakban az Archivumban őrzött, újabban feltárt s mindeddig kiadatlan boszorkánypereket tartalmazó file-ok neveit adom meg.)

⁶ KOMÁROMY 1910. 421 (CCCXLVI).

⁷ SCHRAM II (1983) 440 (346).

⁸ SCHRAM III (1982) 317 (567).

⁹ SUGÁR 1987 128 (59).

¹⁰ SPUFFORD 1979.

¹¹ JOHANSSON 1981.

¹² BENDA 1976. 56.

az egy évszázaddal későbbi paraszti művelődés formáiról összefoglalást készítő BALOGH István mintha kételkedne abban, hogy az írott és nyomtatott kultúra különösebb szerepet játszott volna ezen rétegek életében.¹³ Természetesen nem könnyű olyan történeti forrásokra bukkannunk, amelyeknek segítségével M. SPUFFORD vagy E. JOHANSSON eredményei Magyarországra nézve is tesztelhetők. Mindenesetre a 18. század második feléből származó egyes összeírásaink, amelyek az iskolák, iskoláztatás korabeli helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúskodnak, hogy a parasztyerekeknek is volt lehetőségük megtanulni legalábbis olvasni. Az összeírások „Megjegyzés” rovatában igen sokszor teljesen egyértelműen leírják, hogy a szülők éppen akkor veszik ki a gyerekeket az iskolából, amikor az írás és számolás oktatása megkezdődne.¹⁴ Ami pedig az egyházak jegyzőkönyveit illeti — legalábbis MISKOLCZI CSÜLYAK István református esperes 17. század közepi Borsod megyei egyházlátogatási feljegyzései alapján —, e téren is eredményes lehet a kutatás. Ha „kampányról” nem is, a katekizációs gyakorlat falusi jelenlétéről mindenesetre tudósítanak e források, sőt — ami olvasástörténeti szempontból igen fontos —, elsősorban *lánnyok* oktatásáról beszélnek.¹⁵

Míg a fent említett források arról tanúskodnak, hogy alacsonyabb társadalmi rétegekből származók — s köztük a nők is — olvashattak, az általam vizsgált boszorkányperek anyaga azt mutatja, hogy olvastak is. Magától értetődő, s a peranyag keletkezésének körülményeiből következik, hogy e forrástípusból meglehetősen esetlegesen kerülnek elő az írni-olvasni tudásra, az olvasási kultúrára vonatkozó adatok, teljes képet tehát nem nyújthatnak arról. Az az ismeretanyag azonban, amit közvetítenek, s ahogyan közvetítik, mindenképpen megérdemli a társadalomtudományok kutatóinak a figyelmét.

Hadd mutassam be egy 1753-ban Kiskunhalas mezővárosban lefolytatott boszorkánypér példáján, milyen típusú információk nyerhetők ezekből a forrásokból. A 38 éves Vékei Györgyné Nagy Judit így vallott a boszorkánynak tartott Korsós Istvánné Musa Erzsébet ellen: „Ismét következő eczakában Musa Ersébeth . . . mihelelt az fatens az könyvét Vánkus alá le tette, oda érkezett, még akkor nem alutt a fatens, a Gyertyais égett, jóllehet a fatens Ura, és Zsellére keményen aluttak, Musa Ersebeth a fatens ágya mellé álván leg ottan kinákozott a fatensnek egy könyvel mondván: *Ihon Komám aszony adok én könyvet, jobb ez mint az kegyelmedé, vesse kgd azt a Tüzben*. Annakutánna Musa Ersébeth el ment, és a fatens maga férjét fel költvén, mindenképpen meg beszéllette a férjének, hogy Musa Ersébeth egy könyvel kínálta.”¹⁶ A Vékeiné tanúvallomásában kiemelt sorok kitűnően illusztrálják a peranyag által kínált olvasástörténeti adatok két típusát. Ezek egyrészt az írás-olvasással, írott, illetve nyomtatott szövegekkel kapcsolatos elképzeléseket, *hiedelmeket* közvetítenek, másrészt pedig több-kevesebb részletességgel tudósítanak az írott-nyomtatott kultúrának a hétköznapi, *való életben* betöltött

¹³ BALOGH 1972.

¹⁴ KANYAR 1970; SUGÁR 1970 és 1973.

¹⁵ ZOVÁNYI 1906.

¹⁶ SCHRAM II (1983) 446 (348). Kiemelések tőlem.

szerepéről. Távolról sem Musa Erzsébet az egyetlen boszorkány, akit könyvvel a kezében jelenítenek meg a boszorkányperek szereplői, s Vékeinen kívül más paraszt- vagy polgárásszonyokról, illetve férfiakról is megtudjuk, mikor, s olykor azt is, milyen könyveket olvastak. Tekintsük át most az adatok e két típusát!

I. A HIEDELMÉK

Eltekintve néhány kivételtől, az olvasástörténeti jelentőséggel bíró hiedelemadatok a boszorkánysággal vádolt férfiak és asszonyok önkéntes, illetve tortúra alatt kicsikart vallomásaiból kerülnek elő. Közismert, hogy a lipcsei jogász, Benedict CARPZOV által 1635-ben kiadott, s a magyar igazságszolgáltatásban a 17. század végétől használt *Praxis Criminalis* című büntetőjogi kézikönyv 60. fejezetét számos bíróság használta a vádlottak kihallgatása során.¹⁷ Az ott előírt kérdőpontok között pedig szerepel egy olyan is, amely a Sátánnal kötött szövetség tényére és módjára kérdez rá.

A paktum után tudakozódó bírák, úgy tűnik, igen nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a kérdésnek, hiszen az a fennmaradt benignum- és tortúravallomások szinte mindegyikében megtalálható. „Irassal, avagyis szóval” esküdt-e fel a vádlott az ördögnek, kérdezik például a Komárom megyei Madaron 1721-ben,¹⁸ „Szóvale? Vagy írás képpen történhetett” a szövetség, faggatják a vádlottat ugyanabban a vármegyében, Kamocsán és Bagotán 1727-ben.¹⁹ A felvidéki perekben ugyanúgy elhangzik ez a kérdés, mint a Dél-Alföldön. „Írásképpen volté vagy szóval?” — kérdezik a Gömör megyei bírák egy 1728-as rimaszombati perben,²⁰ s a hódmezővásárhelyi előljárást is ugyanúgy érdekli, hogy „Irva vagy csak szájjvallással” kötötte-e magát egy 1740-ben vád alá került asszony az ördöghöz.²¹

A kérdés megfogalmazása olykor azt sugallja, fontos különbség létezett a szóban, illetve írásban tett eskü között. „Írásban szövetkeztlé az Ördöggel, vagy pedig *csak beszéddel*?” — tudakolják megint csak Hódmezővásárhelyen 1750-ben,²² „Vólté szövetsége az eördegel. . . és az írva vólté; vay *csak szóbbal* állott” — faggatják a vádlottat ugyanabban az évben az Abaúj megyei Szala faluban.²³ Az eskü előbbi formáját mintha erősebbnek, végérvényesebbnek, s ezáltal inkább büntetendőnek tekintették volna a bíróságok, mint az utóbbit. Sokkal többet kellene azonban tudnunk a kora újkori Magyarországon elterjedt katolikus és protestáns demonológiai elképzelésekről ahhoz, hogy e különbségről annak pusztá jelenléténél többet tudjunk mondani. Annál inkább fontos lenne ez, mert az írott,

¹⁷ IKLÓDI 1982.

¹⁸ BA — Madar 721. doc.

¹⁹ BA — Komar 727. doc. KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 510.

²⁰ BA — Rims 728. doc.

²¹ SCHRAM I (1983) 268 (91). Kiemelés tőlem.

²² SCHRAM I (1983) 296 (95). Kiemelés tőlem.

²³ BA — Kas 750b. doc. Kiemelés tőlem.

illetve szóbeli paktum elkülönítése olykor a kihallgatottak hiedelmei között is megjelenik, s az írott forma — az 1728-as szegedi per tanúsága szerint legalábbis — a boszorkányok között elképzelt rangsort is meghatározni látszik.

A peranyagban fellelhető összesen harminckilenc paktumleírás arról tanúskodik, hogy a boszorkányvádaskodások falusi és mezővárosi résztvevői az ördöggel kötött szövetséget elsősorban annak *írott* formájában képelték el.

Szóban tett esküről mindössze heten beszéltek, s mind a heten az 1728-as szegedi boszorkánypánik áldozatai voltak. A szegedi monstre per abból a szempontból is érdekes, hogy — eddigi ismereteim szerint — csak itt tűnik fel az az elképzelés, miszerint az akár szóban, akár írásban felesküdtött boszorkány valamiféle írásos elismervényt, bizonyáglevelet („czédulát”) is kap az ördögtől vagy boszorkánytársaitól. Magának a szóbeli eskünek a körülményeiről nagyon keveset árulnak el a vallomások, annál többet hallunk azonban a „czédulákról”. Az 50 éves Rósa Dánielné elmondása szerint „Szóval esküdtött bé, nem adott czédulát neki magáru” az ördög.²⁴ Kovács Pál, 67 éves koldusbíró is „szóval, de fogadták, hogy czédulát is adnak, de nem adtak”.²⁵ A 40 éves Légrádi Jánosné szintén „Szóval adta magát bé. . . Írást pedig Kőkényné adott néki. . . Ő még csak új volt.”²⁶ Tóth Ádámné, 60 éves asszony „Írást magáru nem adott, hanem Rósa Dániel osztogatott volt írást. Parancsolta, hogy úgy őrizze, mint a szeme világát.”²⁷ Egy ismeretlen vádlottnak „Csak szóval lett czimborálása. Írást nem adott a fatens magáru, de néki ígértek czédulát adni, mindazonáltal nem adtak még eddig.”²⁸ A per egyik elsőrendű vádlottját, a 82 éves Rósa Dániel főbírót is „Szóval esküdtették, de adtak írást nekie, de mikor Szegedet megvették, a várban felverték a ládáját, akkor veszett el.”²⁹ Végül az eskü mindkét formáját letette vallomása szerint az 56 éves Borbola Ferenc, szövetkezett „Írással s szóval is, amely czédulát adtak, az a kapitány Rózsánál vagyon.”³⁰

Magáról az ördöggel kötött szövetségről adott bizonyáglevélről vagy „czéduláról” további önkéntes- és tortúravallomások is megemlékeznek. A 65 éves Dancsó Jánosné „Írás szerint esküdtött be és elismervényt is kapott, amely írás a szekrényben vagyon.”³¹ A 60 éves Katona Ferenc is „írás szerint” kötött szövetséget az ördöggel. „Az írás, ha csak el nem vitték eddig az gonoszok, az háznál az fazékban vagyon. Rósa Dániel kapitány adta a kezébe.”³² A 70 éves Danyi Jánosnének, aki „írást is adott magáru Drómónak”, ilyen elismervényt „Paraszt Mihály anyja és kapitány adott”.³³

²⁴ REIZNER IV (1900) 411 (CCVII. 15).

²⁵ REIZNER IV (1900) 394 (CCVII. 8).

²⁶ REIZNER IV (1900) 426—427 (CCVII. 22).

²⁷ REIZNER IV (1900) 398 (CCVII. 10).

²⁸ REIZNER IV (1900) 440 (CCVII. 27).

²⁹ REIZNER IV (1900) 407 (CCVII. 14).

³⁰ REIZNER IV (1900) 417 (CCVII. 17).

³¹ REIZNER IV (1900) 389—390 (CCCVII. 7).

³² REIZNER IV (1900) 413—414 (CCVII. 16).

³³ REIZNER IV (1900) 405 (CCVII. 13).

Két tortúravallomás is tanúsítja, hogy a „czédulával” is rendelkező férfiak és asszonyok előkelőbb rangot foglaltak el a boszorkányok elképzelt hierarchiájában. A már idézett ismeretlen vádlott tortúravallomásában elmondta, hogy „Akinek pedig czédulája vagyon, az olyan erős közöttük”.³⁴ A 65 éves Gilicsó Jánosné azelőtt Kőkényné Nagy Anna pedig vallotta, hogy „... néki is adtak czédulát, de ismét vissza vették tőle, hanem mondták, hogy az jövő szent Lucza asszony napján fognak újat adni ... látva, hogy nincsen igaz hűsége néki és az üdő is eltelt, ameddig béesküdött volt.”³⁵

Az ördöggel kötött paktumot, mint említettem, leggyakrabban annak *írott* formájában jelenítették meg. Úgy tűnik azonban, kora újkori boszorkánypereink paraszt és polgár vádlottainak nemigen volt következetes és egységes elképzelése arról, hogyan is nézett ki közelebről ez a szerződés. Szinte minden vallomás mást mond arról, mivel és mire írták — ha egyáltalán a szó szoros értelmében írták — a szöveget. Utóbbinak a mibenlétéről pedig alig derül ki valami.

Ezek a hiedelmek azonban egy igen fontos szempont alapján három csoportra oszthatók. Aszerint nevezetesen, hogy *ki* fektette írásba a paktumot: 1. maga az ördög, 2. valamely más személy (másik „boszorkány” vagy éppen írástudó specialista), 3. maga az eskütevő vagy szerződő ember. Ha áttekintjük most az adatok e három típusát, jól látható, milyen jelentős mértékben variálódnak a hiedelmekben az ördöggel kötött szerződésnek, mint írott dokumentumnak a formai sajátosságai.

1. AZ ÖRDÖG ÍR/FELÍR

Az a tény, hogy a vallomásokban elég gyakran — összesen kilenc esetben — jelenik meg az ördög mint a szerződés írásba foglalója, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a paktumnak csak egy állandóan visszatérő formát tulajdonítottak volna a vádlottak és tanúk.

A szerződést a gonosz lélek írhatta például egyszerű, leginkább *levél* formájú papírdarabra. A Komárom megyei Bagota faluban 1727-ben a katolikus Barsi Pálné vádlott, amint megmutatták neki a kínzóeszközöket, elmondta, hogy „... az Eördögh [Miklós nevű] ... a nevét egy papirosra föll írta”.³⁶ A Csongrád megyei Hódmezővásárhely mezővárosban 1730-ban Vecseri Istvánné vulgo Masasné vagy Mazasné vádlott a tortúra ötödik grádusa alatt vallotta: „Levelet adot magarul az Eördögnek, mellyet az Eördög maga írt.”³⁷ Előfordul, hogy az ördög nem írja a szerződést, hanem saját betűivel ellátott pecsétet nyom a paktumot tartalmazó levélre. Tolna megyében Madocsán például Fehér Ilona vallotta 1741-ben tortú-

³⁴ REIZNER IV (1900) 440 (CCVII. 27).

³⁵ REIZNER IV (1900) 382 (CCVII. 3).

³⁶ KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 510—511.

³⁷ SCHRAM I (1983) 232 (79).

ráztatás alatt, hogy az ördög pecsétet adott neki, ami „vörös volt mint egy Level” és „ördög bötübüli forma volt a Levelre sütvé”.³⁸

Más elképzelések szerint a Sátán a paktumot valamilyen *könyvbe* jegyezte fel. Így például a Pozsony megyei Cseklész faluban 1714-ben: „Prileszka János vallya, hallotta szájából egy Asztalosné vándor tudákos Aszszonynak hogy Balás Márton, mihelyt született a leánya, mindgyárt az ördög könyvében fel vette.”³⁹ A Sopron megyei Ebergőc faluban 1745-ben Takács Andrásné tortúravallomásában amellett, hogy bizonytalankodott, kivel is kötötte a szerződést, eléggé konkrétan megnevezte, hogy nézett ki az ördög könyve: „Vagyon szövetséghe az ördögel nyegy esztendőül fogva, es azt latta hogy egy kik dolmányos ember az orrát megh ütvén kibül vér folt és azzal irta föl az nevit egy kalendarium forma könyveczkeben Börzöny es Rőjtök közöt lévő hoszu bokorban . . . továbbis continuált examen után, gondolkodva, es kedvetlenül mondott olyastis, hogi ezen kett aszon eötet kis aszon napi egiütt litekkor valami vörössel magok köze irták volna, de ha a virivel irtáke, vagi többen jelen voltake, és mire irták nevit, azt nem vallotta.”⁴⁰ Végül az Arad megyei Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista Szabó Mihályné 1756-ban így vallott tortúráztatása közben: „Megtagadtam Istenemet, az ördög elhozván könyvét, fekete ember képében, beírt, hogy én az ördöget és többi társaimat el nem hagyom és Istenem . . . ne legyen.”⁴¹

Az ördög által írt szöveg egyes hiedelmek szerint a közelebbiről meg nem határozott *lajstrom* formáját is felveheti. Nyilván a boszorkányok nevének a listájáról van szó, de nem tudjuk meg, levél vagy könyv formájúnak képzelik-e el. A következő példa szerint az ördög által írt *lajstrom* egyenesen olvashatatlan. Rósa Dániel, a már idézett katolikus szegedi főbíró 1728-ban, benignum examenében elmondta: „Plutónál volt az *lajstrom* és mikor összegyűltek, számrul-számra kérdezte és nevezte, hol van ez vagy amaz és neki számot kellett adni, de azt az írást senki sem tudta volna más olvasni az *lajstromot* és írást közülök.”⁴²

Megint más esetekben még csak nem is valamely papírra írt dokumentumról hallunk. Tolna megyében 1741-ben a Paks mezővárosban lakos Vörös Ilona például tortúra alatt vallotta, hogy neki az ördög „adott jelt, kis *pénzt* ollyast, akin bötükis voltak de nem lehetett megh ismernyi a bötüket”.⁴³ Szintén Tolna megyében Bátaszék mezővárosban 1782-ben Freklin Éva, katolikus cigány kislány a következő – korántsem egyértelmű – önkéntes vallomást tette: „. . . a Gonosz lélek egy *Vass Tablába* be irta a Nevemet, melyet pokolba tart, és ki sem add onnan.” Magának a per nótáriusának is feltűnt azonban, mennyire következtelenül vallott a vádlott arról, mivel is írták a paktum szövegét, s mindehhez hozzáfűzte a lapszelen: „Itten két féle képpen beszéllett egyszert azt monta hogy s. v. a fő

³⁸ SCHRAM II (1983) 502—503 (359).

³⁹ SCHRAM I (1983) 501 (209).

⁴⁰ SCHRAM II (1983) 225—226 (291).

⁴¹ KOMÁROMY 1910 594 (CDXXVII).

⁴² REIZNER IV (1900) 407 (CCVII. 14).

⁴³ SCHRAM II (1983) 486 (357). Kiemelés tőlem.

Ganajt ki csafartak és ily tentával irták bé, szemekbe megint hanta kivált a Kolbertnének hogy a jobb kezén az Annularis uját a Kolbertné vágta meg és azzal a vérrel köllött magát bé irni.”⁴⁴

2. HARMADIK SZEMÉLY (MÁSİK „BOSZORKÁNY”, ÍRÁSTUDÓ SPECIALISTA) ÍR/FELÍR

A szerződésnek, mint írott dokumentumnak a képzete hasonlóképpen variálódik abban a tizenhárom esetben is, amikor a vádlottak és a tanúk egy harmadik személyt neveznek meg a paktum „íródeákjaként”.

Olykor nem is tudjuk meg, mire írják a szöveget, csak azt, hogy mivel. A Sopron megyei Röjtök faluban lakó Tóth Györgyné 1746-ban csak annyit vallott tortúráztatása alatt, hogy „Az ujjából ki boczátott Vérével bé irattatott. . .”⁴⁵ Ugyanabban a perben a másik vádlott, Lőrincz Györgyné pedig ezeket mondta szintén kínzás alatt: „Lövoj bokrok közé vitték és ott a Kis ujának a vérével Totth Györgyné és Tott György bé irták a’ nevét a boszorkányok közé. . .”⁴⁶ Mászor még ennél is „szegényesebb” vallomást hallunk. A Békés megyei Köröstarcsán lakó Boros Jánosné 1755-ben tortúravallomásában csak annyit említett, hogy „. . . az Kerek Pusztá Templomhoz mentünk szárnyon hol magamat beis irattam”.⁴⁷

Ez esetben is találkozunk a *levél* formával. Szegeden 1757-ben Hódi Györgyné eléggé részletesen beszélt tortúráztatása alatt a paktum megkötésének a körülményeiről: „Egy nagy levél lévén az asztalon. . . fel is iratta magát és be is esküdött. . . Férfiú mondotta előtte az esküvést, ő meg utána mondotta. . . az ördög jelen lévén. . . nagy könyvre esküdött.”⁴⁸

Számos esetben előkerül a *könyvbe* feljegyzett szerződés elképzelése is. A Komárom megyei Szomod faluban lakó Hegedűs Istvánné 1701-ben tett tortúravallomását például így kivonatolta a jegyző: „. . . jam sit inter eos. . . una ex praescriptis sociabus eandem libro inscripserat. . .”⁴⁹ A Pest megyei Bicske mezővárosban 1728-ban perbe fogott koldus Molnár Ilona tortúra alatt elmondta: „Pecsét nincsen rajta, hanem csak az neve vagyón beírva az boszorkányok közzé. Az mely könyv vagyón Gerezdán, Sopron vármegyében, Szopori Mihálynál, a följobb megírt esztendőben, Bécs megszállása után tudniillik harmadik esztendőben írták be a nevét.”⁵⁰ A Sopron megyei Szil mezővárosban 1737-ben Farkas Ferencné Czigán Erzsébet 19 éves asszony a következő tanúvallomást tette Czigán Mártonné

⁴⁴ BA — Szkd 782. doc. Kiemelés tőlem.

⁴⁵ SCHRAM II (1983) 256 (294).

⁴⁶ SCHRAM II (1983) 257 (294).

⁴⁷ SCHRAM III (1982) 134 (473).

⁴⁸ REIZNER IV (1900) 527 (CCVII).

⁴⁹ BA — Szo 1701. wp.

⁵⁰ KOMÁROMY 1910. 411 (CCCXLV).

vádolt ellen: „... az Ablakján egy papiros zászlott be gyukván... az Angyát Tott Ilonát látta hógy a szoba ajtoban állott egy könyv livin a keziben, hitta a Fatenst hógy menyen el vele.”⁵¹ Végül pedig a Békés megyei Köröstarcsán lakó Jenei Istvánnétól 1755-ben kínzása közben megkérdezték a bírák: „Kinél tartatik az zászlótok és az könyvetek melyben szoktatok magatokat iratni.” Az asszony így válaszolt: „Az zászló tartatik öreg Bodinéna, az könyv pedig Jancsónéna.”⁵²

Megjelenik a *lajstrom* forma is. Az 1728-as szegedi perben egy meg nem nevezett vádlott elmondta, hogy „... az lajstromban feltették a nevét”.⁵³ Az Arad megyei Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista vallású Bodnár Ferencné pedig így vallott 1756-ban kínzása közben: „eljövén az ördög — előhozá a lajstromát — Szabó Mihályné Nagy-Zerindi, elvivén engemet Nagy-Zerindre, ottan házánál (mivel ő deákul is jól tud) beírt.”⁵⁴

Megint más esetekben papírról és a szó szoros értelmében vett írásról szó sincsen. A Szolnok megyei Jászkiséren lakó Kun Erzsébet vádlott az 1740-es években levelet írt a főhatósághoz, amelynek margójára a hatóság egyik képviselője a következő megjegyzést írta: „Affirmat, hogy az nyelvire keresztet késsel megírtak...”⁵⁵ S az Arad megyei Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista Vastag Szász Ilona 1756-ban tett tortúravallomása szerint: „... Pásztori Katánál volt a ténta, ő a három ujjával az oldalakra nyomott és az a pecsét.”⁵⁶

Végül néhány esetben kimondottan olyan személyeknek tulajdonítják a szerződés írásba foglalását, akik *írástudó* hírében állanak. Az 1728-as szegedi per egyik vádlottja például, a 70 éves katolikus Dancsó János, 1728-ban azt vallotta, hogy szövetséget „írás szerint, de a fővebb tiszteknél” tett. Figyelemre méltó, amit arról a személyről mondott, aki leírta a paktum szövegét: „Akkor Sámbecon laktában, most itten lakik Sántha Mihály koldús, az új utcában... írástudó ember. Ottan kapitány volt.”⁵⁷ S érdemes felfigyelni a már idézett Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista vallású Bodnár Ferencné 1756-ban tett tortúravallomására, amely szerint őt a szintén nagyszerindi Szabó Mihályné írta fel a boszorkányok közé, „mivel ő deákul is jól tud”.⁵⁸

3. MAGA A SZERZŐDŐ FÉL ÍR/ALÁÍR

Sokatmondó, hogy éppen e harmadik és legfontosabb adattípusra, az ördöggel szövetséget kötő ember saját kezű aláírására találjuk a legkevesebb — mindössze hét — példát kora újkori boszorkánypereink anyagában. Ami a dokumentum

⁵¹ SCHRAM II (1983) 106 (273).

⁵² SCHRAM III (1982) 139 (475).

⁵³ REIZNER IV (1900) 440 (CCVII. 27).

⁵⁴ KOMÁROMY 1910. 596 (CDVII).

⁵⁵ SUGAR 1987. 160 (76E). Kiemelés tőlem.

⁵⁶ KOMÁROMY 1910. 591 (CDXXVII). Kiemelés tőlem.

⁵⁷ REIZNER IV (1900) 402 (CCVII. 12).

⁵⁸ KOMÁROMY 1910. 596 (CDVII).

formáját illeti, ugyanazok a változatok kerülnek itt is elő, mint a fenti két adat-típusnál.

Előfordul, hogy nem nevezik meg pontosan, mire is írnak, sem azt, hogy mivel. Az 1728-as szegedi per egyik vádlottja, a 29 éves Végh Istvánné önként vagy tortúra alatt csak annyit vallott, hogy: „Adott magáru írást. Rósa fogta az kezét. . .”⁵⁹ Heves megyében, Eger városban 1773-ban, a Szabó Ferenc vádlott elleni vádirat is csak kicsit részletesebb: „Contractussa szerint Maga vérivel Subscribált.”⁶⁰

Néhányszor megjelenik a *levél* formára írott paktum elképzelése. Az 1728-as szegedi per már többször idézett vádlottja, a 65 éves Gilicsó Jánosné azelőtt Kökényné Nagy Anna benignum examenében vallotta, hogy: „Írás szerint szövetekezett volt, magáru levelet vörös téntával irattak vele, megfogván a kezét az ördög. . .”⁶¹ A szegedi monstre per másik vádlottja, a 60 éves Szánthó Mihály benignum examenében elmondta, hogy: „. . .keze írását adta magáru az ördögnek. Veres téntával írt egy árkus papiroson a szélire alól és felső részén és mondotta légyen az ördög hírével, keveset írt volt. . . Pecsétet nem ütöttek reája, mivel keze írását s albát adott magáru.”⁶²

Végül ez esetben is találkozunk a *könyvbe* — szó szerint vagy képletesen — bejegyzett szövetség hiedelmével. A Sopron megyei Csorna mezővárosban lakó Katona Éváról, Bognár Mátyás 16 éves szolgálólányáról gazdája 1734-ben a következő tanúvallomást tette Székér Erzsébet vádlott ellen: „. . . a Praepostszeri Tégla kemenczéhez vittik, s abban kétszeris belé vetették, kényszerítvén, hogy társaságokra magát köteleze, úgy hogy az maga újat messe megh, és a véret csepecnze a könyvekben, amintis midőn a Tégla kemenczétül vissza jöt volna, Csornaj Praepost Uram Tisztartója pajtájából egy nagy magos Ember köpenyeghben (:mivel akkor eső eset:) eleibe ment, nevén nevezvén, és egy könyvet mutatván néki, azis kényszerítette, hogy a véret cseppencse azon könyvben, de nem cselekedte.”⁶³ Ugyanabban a perben maga Katona Éva hasonlóképpen vallott: „. . . az Udvaron lévő ágoshoz kötötték, és egy magos Ember eleiben jöven; kezében lévő könyvbe hogy magát bé írná, ezen fatenst kinszeritette mondván: Te ne higyz az Fekete írásnak, mert a Pokolis fekete egészen hanem inkább az veres, és sárga írásnak, mivel az Menyországhis veres és sárga, és aki az nála lévő könyvnek nem hisz, nem láttya Menyországot, úgy kívánta el ámétani [ezután a téglakemenczéhez viszik, majd onnan visszafelé jövet] Csornaj Praepost Uram Tisztartója pajtájából egy nagy magos Ember köpenyeghben (:mivel az eső eset:) eleiben ment névén nevezvén kinszeritette, kinek kezében lévén egy nagy könyv, hogy elsőben valamint tetszik úgy messe megh az újat, és írná bé magát az könyvekben; de nem cselekedte. . .”⁶⁴

⁵⁹ REIZNER IV (1900) 400 (CCVII. 11).

⁶⁰ SUGÁR 1987. 213 (91).

⁶¹ REIZNER IV (1900) 382 (CCVII. 3).

⁶² REIZNER IV (1900) 396 (CCVII. 9).

⁶³ SCHRAM II (1983) 97 (272).

⁶⁴ SCHRAM II (1983) 93 (272).

Végül egy meg nem nevezett Sopron megyei helységben 1742-ben a Torma Katalin tortúravallomásából készített latin nyelvű vádirat szerint a vádlott szintén vérrel írta be a nevét egy könyvbe,⁶⁵ illetve az ugyanebben a megyében fekvő Barbacs faluban ugyanebben az évben a Hegedűs Andrásné tortúravallomásából készített latin nyelvű kivonat szerint ő is vérrel írta be a nevét.⁶⁶

Miről is szólnak ezek az önként vagy kényszerrel tett vallomások? Honnan ered az a bizonytalankodás és következetlenség, amely az ördöggel kötött szövetségről alkotott hiedelmeket át- meg átszövi, ám úgy tűnik, néhány rendszeresen visszatérő kategória szerint variálja?

Feltételezésem szerint onnan, hogy kora újkori boszorkánypereink vádlottai nem vagy nemcsak egy széles körűen elterjedt (esetleg mondai eredetű vagy a demonológiai traktátusok, illetve a kínvallatások népszerűsítette) sztereotípiának megfelelően képzeltek el a paktumot, hanem annak megfelelően jelenítették meg, amilyen szerepet játszott mindennapi életükben az írásbeli, illetve a nyomtatott kultúra.

Véleményem szerint tehát egyáltalán nem véletlen, ahogyan az idézett falusi és mezővárosi vádlottak az ördöggel kötött paktum körülményeiről, formai sajátosságairól beszéltek. Ha megkíséréljük most összefoglalni, hogy az írni-olvasni tudás mely jellemzőiről tanúskodnak az ördöggel kötött szövetség megörökítésével kapcsolatos hiedelmek, a következő képet kapjuk. Kora újkori falvaink és mezővárosaink lakói — legalábbis azok, akik a perekben megjelennek — sokkal inkább ismerősek voltak az írott, illetve nyomtatott kultúra *készen kapott* termékeivel, mintsem magával az írás aktusával. Láttuk, hogy a vallomások elsősorban írott paktumról beszélnek, s hogy ezt leginkább levél, könyv, illetve a közelebbiről meg nem határozott, mégis sokatmondó lajstrom formájában képzelik el. A paktum e gyakorta visszatérő formái, valamint az 1728-as szegedi perben emlegetett „czédula” képzele mögött, úgy gondolom, bátran kereshetünk olyan írott és nyomtatott dokumentumokat, amelyek e rétegek számára hozzáférhetőek, megszokottak voltak. Testamentumok, különféle gazdasági és más jellegű szerződések, személyes és hatósági levelek, tanúsítványok, különböző összeírások, valamint a nyomtatott irodalom számos műfaja forgott közkézen, s szolgáltatathatott megfelelő alapot az ördöggel kötött paktum mibenlétének elgondolására. Hadd utaljak vissza két vallomásra, amelyek pontosan egy ilyen értelmezés irányába mutatnak. A 60 éves Szánthó Mihály 1728-ban Szegeden az ördöggel kötött szerződését egyenesen a korabeli jogi dokumentumok egyik elterjedt típusával rokonította: „... keze írását s *albát* adott magáru”.⁶⁷ A Sopron megyei Ebergőc faluban lakó Takács Andrásné pedig 1745-ben nem máshoz, mint a nyomtatott irodalom egyik műfajához hasonlította a szerződés formáját: „egy kik dolmányos ember... írta föl az nevit egy kalendarium forma könyveczkeben”.⁶⁸ Katolikus környezetben az ördöggel kö-

⁶⁵ SCHRAM II (1983) 148 (281).

⁶⁶ SCHRAM II (1983) 171 (283).

⁶⁷ REIZNER IV (1900) 396 (CCVII. 9). Kiemelés tőlem.

⁶⁸ SCHRAM II (1983) 225–226 (291). Kiemelés tőlem.

tött szövetségről szóló bizonyáglevél elképzelése pedig — egyfajta szimbolikus megfordítással — talán éppen az évente, húsvétkor szokásos gyónás alkalmával a papok által adott tanúsítványon alapult. Figyelemre méltó, hogy utóbbit is „cédulának” nevezték, s egy Nógrád megyei, nagydaróci 1754-es per tanúsága szerint számon is kérték a vádlottakon. Mind Kovács Márton, mind Pagács Pál benignum examenében megkérdezte a bíróság, hogy mikor voltak utoljára gyónni. Előbbi azt mondta, hogy „Húsvétkor Podrecsányban a honnan Schedulám is vagyok”, utóbbi pedig szabadkozott, hogy „Mult Nagy Pinteken Bolyki Templomban ugyan oda valo Plebanus Uramhoz ahól az Istennek SS: Testét is maghamhoz véttem, de az Sedulát melyet Plebanus ur adot el vesztettem”.⁶⁹

A vallomást tevők tehát jól ismerték és hiedelemtörténeteikben minden valóságnak szerint fel is használták e dokumentumtípusokat, amikor azonban konkrétan az írás aktusának a megjelenítéséről volt szó, sokkal inkább az ördögöt vagy valamely más személyt neveztek meg a szerződés írásba foglalójaként, mintsem saját magukat. A hiedelmek itt egy olyan valóságot látszanak tükrözni, amelyben az írni tudás korántsem általános, inkább néhány specialista birtokában van, s amennyiben azt az ördög, illetve más boszorkányok személyéhez kötik, bizonyos mágikus, félelmetes aurát is kap. Egy olasz történész, A. PETRUCCI mutatott rá az itáliai reneszánsz városi kultúrát vizsgálva, mekkora szimbolikus hatalommal rendelkezhet egy jórészt írástudatlan közösségben egy írástudó specialista.⁷⁰ A boszorkányperek ugyanakkor mintha ezen előkelő szerep árnyoldalairól tanúskodnának. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a boszorkányság gyanújának kialakulását elősegítő, a közösségi normáktól eltérő magatartások, tulajdonságok és képességek sorába⁷¹ ebben a korban az írni tudás is beletartozott. A J. GOODY által szerkesztett, s az Európán kívüli társadalmak egyes rétegeire „korlátozott írásbeliséget” (*restricted literacy*) vizsgáló tanulmányok mindegyike arra a következtetésre jutott, hogy a többségükben írástudatlan közösségekben az írástudóknak mágikus hatalmat tulajdonítanak.⁷² S jóllehet boszorkánypereink átfogó, országos feldolgozása még várat magára, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a boszorkánывád nemcsak a fent említett írni tudó parasztok és polgárok, de az írott kultúra egyértelmű letéteményesei — iskolamesterek,⁷³ nótáriusok,⁷⁴ postameste-

⁶⁹ KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 544 és 546.

⁷⁰ PETRUCCI 1988.

⁷¹ KRISTÓF 1993.

⁷² GOODY 1968.

⁷³ 1663-ban a Sopron megyei Trausdorf faluban a prodersdorfi iskolamester anyját boszorkánynak: SCHRAM III (1982) 261 (522); a Borsod megyei Darócon az 1722-es per szerint az iskolamesternek gyógyító tudást tulajdonítanak, amikor egy sebes lábú fiú számára tőle kérnek „írat”: BA — Misk 722. doc.; 1727-ben a Pozsony megyei Nagymacsordon is mágikus, boszorkányfelismerő hatalmat tulajdonítanak az iskolamesternek: SCHRAM I (1983) 517 (215); a Sopron megyei Vadosfalván 1745-ben pedig boszorkánysággal vádolják az iskolamesterét: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 663 skk.

⁷⁴ 1676-ban egy, a Vas megyei Dobronokon perbe fogott boszorkány vallotta, hogy „Iro Deakjok Lenti Hodult varoson lakozo Mihaly Deak”: SCHRAM II (1983) 726 (461); a Pozsony megyei Szempcen 1711-ben az egyik tanú elmondta, hogy „midőn kinozták a Boszorkányokat vallotta Mészáros Mátyás-

rek,⁷⁵ sőt papok⁷⁶ —, illetve azok családtagjai ellen is irányult, s nem is kevés esetben.

Úgy tűnik tehát, hogy a kora újkori parasztok és mezővárosi polgárok a boszorkányok szerződését a korabeli írásos, illetve nyomtatott kultúra termékei, valamint saját írni tudásuk, írásbeli kultúrájuk jellemzői alapján képzeltek el. Levelekről, lajstromokról, és „czédulákról” beszéltek, hiszen azokat jól ismerhették, ha „létrehozni” (megírni) általában nem is tudták. Csábító a feltételezés, hogy azokban az esetekben, amikor a szerződés aláírását vérük cseppentése formájában képzeltek el, vagy az ördögöt, illetve más boszorkányt neveztek meg, aki írás közben a kezüket vezette, illetve amikor nem kifejezetten íróeszközöket emlegettek a paktum létrehozása során, s végül, amikor annak szövegét „olvashatatlannak” titulálták, éppenséggel az írás aktusával szembeni idegenkedésükről adtak tanúbizonyságot. A vallomások alapján írni s írott szöveget olvasni nemigen tudhattak. A könyvek említései pedig azt mutatják, hogy ismerősként bántak a nyomtatott kultúra egyes termékeivel is, s ezeket — mint a továbbiakban látni fogjuk — valószínűleg olvasni is jobban tudták, mint az írott dokumentumokat.

Hadd térjek most át a peres anyagból nyerhető olvasástörténeti adatok másik, az írás-olvasás *valóságát* megjelenítő csoportjára, hogy bemutassam, mennyire kiegészíti és sok tekintetben magyarázza is az a hidelmekben megfogalmazottakat.

né, hogy az öreg Notarius volna a Generalissok, a Leánya Judith pedig hasonló Boszorkány”: SCHRAM I (1983) 488 (206); a szintén Pozsony megyei Kürtön ugyanebben az évben a „Nagy Szegen lakó Pinter Notarius leányát” vádolják boszorkánysággal: SCHRAM I (1983) 496 (207); ugyanebben a megyében Szempcen 1714-ben az egyik tanú „vallya, valamint az 1702. Esztendőbély Inquisitióban is fel van téve, hogy akkor közönségesen beszéllették, hogy az Eöreg Notarius Boszorkány”: SCHRAM I (1983) 508. (212).

⁷⁵ Makón 1734-ben az egyik tanú „a postamesternét zászlótartónak látta”: KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 202; Átányban egy 1754-es per szerint a postamesternének mágikus tudományt tulajdonítottak, amikor őt kérték, hogy egy rontás következtében megnémult kislányon szentelményekkel segítsen: SUGAR 1987. 194 (82).

⁷⁶ Az Alvinczy Péter elleni 1610 körüli más jellegű boszorkányvádak (KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 3) kivételével Kolozsvárott 1684-ben a papnének tulajdonítanak mágikus tudományt. A vádirat szerint ez — érdekes módon — éppen az iskolamester feleségét tanította, hogyan kell az eladott tehén tejét visszavarázsolni. Másrészt pedig megbűvölte az ellene pert folytató bírákat, hogy ne tudjanak ítélni felette: KOMÁROMY 1910. 139 (CXV). A Komárom megyei Császáron 1714-ben a mocsai plébános, Szombathi Mihály anyját vádolják boszorkánysággal: KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 467 skk.; a Torda megyei Marosbogáton 1729-ben pedig a helyi ortodox egyház papjának özvegyét (sic!) tartják boszorkánynak: BA — Tord 725. doc. Mindezek mellett számtalan adat tanúskodik papok és családtagjaik mágikus — gyógyító, boszorkányfelismerő etc. — tevékenységéről: Nyék, Pozsony megye, 1713: SCHRAM I (1983) 498—499 (208); Szántó, Abaúj megye, 1715: BA — 2kas 1715. doc.; Földvár, Tolna megye, 1717: SCHRAM II (1983) 468 (352); Érsemjén, Bihar megye, 1726: SCHRAM I (1983) 117 (43); Eger, 1727: SUGAR 1987. 115 (53); Csorna, Sopron megye, 1734: SCHRAM II (1983) 96 és 98 (272); Kisvárd, Szabolcs megye, 1737: SCHRAM II (1983) 357 (320); Döge, Szabolcs megye, 1741: SCHRAM II (1983) 366 (323); Barbacs, Sopron megye, 1742: SCHRAM II (1983) 124 (276); Szeged, 1744: REIZNER IV (1900) 531; Decs, Tolna megye, 1744: SCHRAM II (1983) 511 (360); Köröspataka, Udvarhelyszék, 1745: KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS II (1989) 877—879; Csorna, Sopron megye, 1745: SCHRAM II (1983) 239—240 (292); Segesdvár, Somogy megye, 1750: SCHRAM I (1983) 560 (224); Szeghalom, Békés megye, 1756: SCHRAM III (1982) 160 (486); Csernaho, Zemplén megye, 1759: SCHRAM III (1982) 323 (569); Békés, Békés megye, 1761: SCHRAM III (1982) 171 (488).

II. A VALÓSÁG

Az e csoportba tartozó adatokat elsősorban nem a vádlottak, hanem vádlóik szolgáltatták. Nem benignum examenekből vagy tortúra alatt tett vallomásokból kerülnek tehát elő, hanem tanúvallomásokból. Aszerint, hogy az írott és nyomtatott kultúra termékeit mindennapi életük mely szféráját leírva említették a tanúk, ezek az információk is durván három csoportra oszthatók: 1. a gyakorlati, 2. a vallásos, 3. a mágikus tevékenységek során használt szövegek, illetve készségek csoportjára.

1. A GYAKORLATI ÉLET SZFÉRÁJA

Számolva azzal a már említett ténnyel, hogy az áttekintett peres anyagból tulajdonképpen esetlegesen kerülnek elő olvasástörténeti adatok, mégis sokatmondónak tartom, hogy míg „olvasó” parasztokkal és polgárokkal eléggé gyakran találkozunk a tanúvallomásokban, „írókkal” meglehetősen ritkán.

Az írni tudásra vonatkozó adatok — elsősorban íróeszközök említései — leginkább iskolába járó gyermekekről szóló elbeszélésekből kerülnek elő. A legkorábbi, 1618-as említéstől kezdődően számos perben feltűnnek falusi vagy mezővárosi iskolák, fontos adatokat szolgáltatva egy esetleges művelődéstörténeti vizsgálat számára.⁷⁷ Egyes tanúvallomások alátámasztani látszanak azt a feltételezésemet, miszerint az ördöggel kötött szövetségről szóló hiedelmekben megörökített írástudó boszorkányok mögött valóságos személyeket kereshetünk. A peranyag tanúsága szerint ugyanis némely alacsony származású gyermek valóban elsajátíthatta az írás készségét is, hogy közösségében később specialistaként szolgálhasson. A Bihar megyei Pocsaj faluban 1715-ben a 16 éves Domonkos György vallotta például

⁷⁷ Időrendi sorrendben a következő helységekből említenek iskolákat a tanúvallomások: Nagymacsord, Pozsony megye, 1618: SCHRAM III (1982) 233 (513); Szakállas, Komárom megye, 1627: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 390; Prodersdorf, Sopron megye, 1663: SCHRAM III (1982) 261 (522); Csíkszereda, Csík megye, 1699: BA — Csík 699. doc; Halmi, Ugocsa megye, 1709: KOMÁROMY 1910. 230—231 (CXCv); Tállya, Zemplén megye, 1718: SCHRAM III (1982) 303 (564); Ottomány, Bihar megye, 1724: KOMÁROMY 1910. 339 (CCCXXVIII); Nagymacsord, Pozsony megye, 1727: SCHRAM I (1983) 517 (215); Felsőbánya, Szatmár megye, 1728: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 684; Rimaszombat, Gömör megye, 1728/1729: BA — Rims 728d. wp; Girót, Sopron megye, 1729: SCHRAM II (1983) 41 (263); Tótkeresztúr, Sopron megye, 1734: SCHRAM II (1983) 91 (272); Bágyon, Aranyosszék, 1735: KOMÁROMY 1910. 485—486 (CCCLXXX); Szeged, 1737: REIZNER IV (1900) 513 és 516 (CCVII. 72); Hajdúhadház, 1742: SCHRAM III (1982) 334 (jegyzetek); Peresznye, Sopron megye, 1743: SCHRAM II (1983) 189 (286); Hódmezővásárhely, Csongrád megye, 1744: SCHRAM I (1983) 269—270 (92); Kistarcsa, Pest megye, 1744: SCHRAM I (1983) 467 (193); Vadosfalva, Sopron megye, 1745: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 663 skk.; Rimaszombat, Gömör megye, 1748: BA — Rims 750a. wp; Nevetlenfalu, Ugocsa megye, 1750: KOMÁROMY 1910. 526 és 528 (CDXVII); ismeretlen helység, Heves-Külső Szolnok megye, 1750: SUGAR 1987. 189—190. (80); Eszlár, Szabolcs megye, 1751: SCHRAM II (1983) 386 (328); Komárom, 1752: BA — Komar 752. doc; Nagyszerind, Arad megye, 1755: KOMÁROMY 1910. 568—570. (CDXXVI); Hódmezővásárhely, Csongrád megye, 1756: SCHRAM I (1983) 322 (101); Bácsa, Győr megye, 1761: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 278—279; Hete, Bereg megye, 1766: KOMÁROMY 1910. 709 (CDLVIII).

Sallai aliter Szabó Istvánné Balogh Ilona ellen, hogy „... midőn Pocsában Oskolába járt volna ezen fátens *Kalamárisa* és könyve el vesztet, Kalamárisát Balogh Ilona házában találta meg. ...”⁷⁸ Gyerekek által használt íróeszközzől hallunk egy meg nem nevezett Heves megyei faluban 1750-ben is, amikor a 34 éves Kis András a vádlott Szegőné ellen vall: „midőn oskolában jártak volna az Szegőné Fia egy *kalamárist* el vesztett. ...”⁷⁹ S hasonlóképpen a latinul tudó boszorkányok sem voltak talán a képzelet termékei. A következő két adat magasabb szintű tanulmányok folytatásáról tanúskodik. A Borsod megyei Daróc faluban 1722-ben Pap Pál, 18 éves diák vallja, hogy „Ez el múlt télen egy alkalmatossággal az utrumban specificált asszony fiának lába sebes lévén, ment a’ daróczi oskolába a mesterhez. ... , hogy adjon a’ fia lábának íret, melly alkalmatossággal a’ fatens is a’ daróczi oskolában járván, Vak alias Deli Gyurkánét *csúfolta deákul*. ...”⁸⁰ Hajdúnánáson 1734-ben pedig Behány János tanácstag vallja: „Boros Pilátul [hallotta], hogy ... ütöt még a *Deák gyermeke* kis Boszorkánynak mondják a Scholabanis.”⁸¹

A boszorkányperek tanúi mindemellett számos és rendkívül fontos információval szolgálnak a korabeli *olvasási készségekről*, valamint az *olvasmányokról*.

Valószínű, hogy azok a hiedelmek, amelyek szerint az ördög írása — mint már szó volt róla — felismerhetetlen, illetve olvashatatlan, egy olyan kultúrát tükröznek, amelyben az emberek sokkal inkább *nyomtatott* szövegek kisilabizálásához voltak szokva. A Pozsony megyei Nagymacsord mezővárosban a katolikus Gál Jánosné elleni 1727-ben folytatott perben a 34 éves Mészáros János például a következő tanúvallomást tette: „Aztis referallya hallott(!) volna ezen denotált Aszszony. ... nala leven három cedula Eöcsenek Feleseget hitta volna arra kérve hogi olvassa megh az felelt rea *eő nem tudna irast hanem csak nyomtatást olvasni*. ...”⁸² Hasonló értelmű tanúbizonyságot tett a Veszprém megyei Ete faluban 1755-ben Baranyai István, az az évi bírós, amikor így vallott egy több boszorkány ellen folytatott perben: „[a leánykáját megrontották, aki]. ... előbb *jó olvasó* lévén ezen nyavalájában a bötüt sem ösmerte, csak könyvei hullottak a *nyomtatás-ra*. ...”⁸³

Rendkívül fontosak azok az adatok, amelyek az olvasás készségének iskolán kívüli, *spontán* elsajátításáról szólnak. A Jász-Kun kerülethez tartozó Kiskunhalas mezőváros lakója, Túros István elleni perben az 1734-ben megfogalmazott vádirat például a következőt mondja: „Semmi ollyas indicium nem jött, hanem *szemlatomast tanulatlan*, de igen jó Varaslo orvos, és *olvasni jól tud*.”⁸⁴ Még többet árul el a Szabolcs megyei Tiszaladány mezővárosban 1735-ben lefolytatott perben a 30 éves Fási Jánosné Szováthi Sára, amikor a boszorkánysággal vádolt Kardos

⁷⁸ SCHRAM I (1983) 91 (32). Kiemelés tőlem.

⁷⁹ SCHRAM I (1983) 414 (157). Kiemelés tőlem.

⁸⁰ BA - Misk 722. doc. Kiemelés tőlem.

⁸¹ SCHRAM I (1983) 388 (143). Kiemelés tőlem.

⁸² SCHRAM I (1983) 516—517. (215). Kiemelés tőlem.

⁸³ SCHRAM II (1983) 549 (404). Kiemelés tőlem.

⁸⁴ SCHRAM II (1983) 434 (346). Kiemelés tőlem.

Istvánné Szarka Erzsébet védelmében elmondja, hogy „... jonal egyebet nem tud hozzá régtől fogva esméri sőt mikor ez Tanuhoz járult Szarka Ersebeth ugy *kérte őtet tanítsa olvasni Abecet is vett magának először az után Soltáros könyvet és ... ezen Asszony tanitgatta.*”⁸⁵ A két asszony tehát nyomtatott szövegeket használt, és szóba sem került az, hogy Szarka Erzsébet írni is meg akart volna tanulni.

Az iskolai oktatás céljára szánt könyvek — *ábécés könyvek* etc. — mellett a gyakorlati élet szférájában a *kalendáriumok* használatára is utalnak boszorkánypereink iratai. Jóllehet csak két konkrét említésükkel találkozunk, széleskörűen elterjednek és megszokottnak kellett lenniük, ha a felfebb említett Sopron megyei parasztasszony 1745-ben e műfaj megjelölésével kívánta elmagyarázni bírának, hogy nézett ki az ördög könyve. Másrészt a kalendárium a boszorkányperekben legkorábban említett könyvek közé tartozik. A Pozsony megyei Szilincs faluban lakó Tóth Istvánné parasztasszony perében már 1619-ben megjelenik. A legrészletesebben Nagy György — szintén parasztember — beszéli el, mi is történt abban az évben pünkösöd táján: „ez jeleön valo eztendeöben. mikor immar az buza megh viraghztot volna. egykor Thot Geörgyne ült az tanunak ajtaja küszeöben, azonban egy kis feölyheö támada, mond ez tanu: Uram, en az te Szent fiadert [kérlek], adgy egy szep esööt. Mond mindgiart Thot Geörgyne: no is attiamfiai, ne kevanniatok aztot, hogy zerdanak eleötte esöö legien, mert ha esöö leszöön, oly nagy der leszöön utanna, hogy az buzat mind el veszij, es salloval bar rea ne mennienek. Mond az tanu: honnet tudod te aztat. Mond egy szavaval, hogy *janos deak az calendariumbol nezte*, ismegh másik szavaval mondotta, az Keörtveliescön valo theöreök az-zony veteötte megh.” A történet két fontos információt is közöl. Az egyik az, hogy az olvasni láthatólag nem tudó parasztokhoz is eljuthat a könyvekben terjesztett ismeretanyag, elég, ha környezetükben valaki rendelkezik ezzel a készséggel. A másik pedig az, hogy a könyvből származó tudás bizonyos védelmet nyújthat birtoklójának. Tóth Istvánnéra társai ugyanis már korábban s egyéb okokból is gyanakodtak, s az 1619. évi tavaszi szárazságot is az ő meszterkedésének tulajdonították. Nem lehetetlen, hogy az időjárás alakulásáról véleményt mondó asszony éppen azért hivatkozott János deákra és a kalendáriumra, hogy előrejelzését legálisnak, a nyomtatott szó hatalma által védettnek s ne természetfelettinnek — azaz boszorkányság gyanújába keverő mágiának — tartsák a társai. Ezt a feltételezést erősíti meg Tóth Istvánné védőügyvédjének érvelése is, aki éppen azért menti fel védencét a gyanú alól, mert az a kalendáriumra hivatkozott: „...mi peniglen az der felol es az essö felol mondgiak, hagi az I. beszelgetet, tudnj illik hagi ha eseo leszen, mindgiart der kovetkezik, minthogi comuniter sok ember azt mondta akkor, *sett a' kalendariunbanis a' der felol [vo]lt emlekezet*, azért abbol ki nem teczik, hagi ő lett volna az oka az szar[az]sagnak avagi a' dernek. . .”⁸⁶

⁸⁵ SCHRAM II (1983) 349 (328). Kiemelés tőlem.

⁸⁶ BA — Szil 1619. doc és irat 11. doc. Kiemelések tőlem.

2. A VALLÁSOS ÉLET SZFÉRÁJA

A boszorkányperek anyaga számos adatot tartalmaz a kora újkori falusi és mezővárosi vallásos élet szereplőiről, alkalmairól, tárgyairól és szokásokról. Itt csak azokat a tanúvallomásokat mutatom be, amelyek az olvasástörténet szempontjából fontos adatokat is közölnek.

Ilyeneknek kell tekintenünk mindenekelőtt a szöveggel ellátott vagy anélküli *vallásos képek* (valószínűleg metszetek) jelenlétéről tanúskodó vallomásokat. A Csongrád megyei Mindszent faluban lakó 48 éves Elekes Ferencné Ludányi Anna a Szőkéné elleni 1739-es perben tett tanúvallomásában egy Szűz Máriát ábrázoló képről, s annak „boszorkányfelismerő” hatalmáról tudósít. Vallomását a jegyző áthúzta, valószínűleg azért, mert a bíróság nem találta kellőképpen bizonyító erejűnek azt: „A midőn egy alkalmatossággal az Szent Ferentcz Congregatioja beliek öszve gyűltenek volna Dallos Janos organista házához, az tobiek között Szőkénének az Hazban úgy talált ülése ki esni, hogy az Falon függött B. Szűz Maria képe által elleneben Szőkénének szintén szeme ügyében szolgált, mellyre hogy reá talált legh először is tekinteni Szőkéné az egész töb öszve gyűltek hallatára azt mondotta hogy tudniaillik: Enye be csúnyajul néz ez az Kép én reám, semmi-képpen vissza reá nem nézhetek; arra felelt Dallos János: bizony annak az képnek szinten olyan az szeme valamint az Kegyelmedé Szőkéné Aszonyom, ezt hallván, s azal öszve huzván szemit száját feleli visza emlétett Dallos Jánosnak: Jaj ne mond hogy annak olyak az szemej mint az enyimeg; azal tovább nem maradhatván az töbiek között az Házban, hanem ki szaladott a konyhában, s egész végezeteig az Congregationak kívül varakozott, melly dolgát látván az töb Congregatiobeliek Szőkénének, gyanakodtak azonnal minnyájan hozzaja hogy nem tiszta személyly légyen.”⁸⁷ Szentképet és imádságot találtak a Pécsen 1752-ben perbe fogott dalmát származású Szvetics Mihály csavargó és táltos tarisznijában is. A vádlott benignum examenében: „Azon. . . Kristóf-imádságról és képről, melyet elfogatása alkalmából nála találtak, azt jegyezte meg, hogy. . . az említett imát egy ismeretlen portugall katonától kapta. Gyenge látása miatt egyébként nem használta semmi-re.”⁸⁸

A könyvek használatával egybekötött *vallásos gyakorlat* számos alkalmát sorolja fel a Sopron megyei Vadosfalván a helybeli lutheránus prédikátor elleni 1745-ös per védőügyvédje. A lekipásztor tartott ezek szerint: „tizenegy esztendőül fogva minden vásár s ünnep napokon praedikatiokat, biblia olvasásokat, catechizatiokat, számos halotti elmélkedéseket, Vadosfán nem tsak, de Győrött is hat esztendőig in utraque cathedra publice a temető helyeken mind az három valláson lévő sok ezer, fő s alaton rendből álló halgatóság előtt.”⁸⁹

A prédikátorok által tartott kegyességi gyakorlatokon kívül a *Biblia olvasásának* házi, otthoni szokásáról is megemlékeznek a tanúvallomások. A Kolozsvárott

⁸⁷ SCHRAM I (1983) 251 (87).

⁸⁸ KLANICZAY- KRISTÓF- PÓCS I (1989) 43.

⁸⁹ KLANICZAY- KRISTÓF- PÓCS II (1989) 665.

1733—1734-ben Ács Mihályné Kádár Kata lakó és napszámos elleni perben egy névtelen tanú a következőképpen vallott a vádlott mellett: „Mióta fogva van, azóta hallotta másoktól, hogy boszorkány. Esztendeje múlt egy éjszakára kéredzett be tanuhoz, de két hétig lakott ott, nem lehetett elküldeni. Azalatt jól viselte magát, eleget imádkozott és hogy a tanu olvasta a Szent-írást: kérte olvasson többet is.”⁹⁰ A Gömör megyei Rimaszombatban 1728-ban tartott perben több tanú említette, hogy Kenyeres Jánosné vádlott a következőket üzenve fogságából akkor körülbelül 10 éves leányának: „Édes leányom, az Istenért kérlek, az Istent féljed, a Bibliát olvassad, és az Istennek imádkozzál, hogy így ne járj mint én.”⁹¹

A tiszaladányi, zsoltároskönyvből olvasni tanuló asszony 1735-ös említésén kívül *énekes- vagy zsoltároskönyvekről* csak egyetlen — s hiedelem-elbeszélésből származó — adattal szolgál a peres anyag. A Borsod megyei Vámos faluban lakó 24 éves Bartha János, Bende György kondása 1709-ben három vádlott asszony ellen tett vallomást. Elmondása szerint azok elvitték őt az „Arnothi Templomban s mar ott egy lepedőn ki leven egy holt Ember terítve mondtak neki enekeld ki ezt az Embert, temessük el a hon a sirja arra mongja nekiek nincs nalam a könyvecskem nem tudom bizony én az Istenhez fohaszkodvan mongja, En Istenem legj velem Arra csak fel veszik az holt Embert, s el mennek ott hagyak a lepedőt, de nem esmerhetet közölök egjetis...”⁹²

A vallásos élet szféráját tekintve a peres anyagban *imakönyvek* olvasásáról található a legtöbb információ. Olvassák őket például a mise alatt. A Sopron megyei Kapuvárott Kiss Ferenc vádlott 1758-ban tett benignum examenében vallotta: „Midőn Hamvázó Szerdán a Templomban az Oltárt szokás szerint az Aszszonyságok kerülték, akkoron könyvből imadkozván a Rab, mivel az imadság között Mj Attyánkot is kölletet imadkozni, akkoron föl tekintvén szemeivel emlétet Sipőcznére ütközött...”⁹³ Könyvek lapjairól imádkoznak haldokló vagy beteg ember mellett. Ugyanabban a megyében, a Homok faluban lakó Jurinkovics Istvánné elleni 1742-es perben említette a 37 éves Sobor Judit parasztasszony, hogy „Krebenicz Máté jó jámbor Ember lévén, a Fatens Aszony halálo oráján könyvből véle imádkozot...”⁹⁴ A Jász-Kun kerület mezővárosában, Kiskunhalason 1753-ban tartott perben a 30 éves Csutora Jánosné Markos Sára elmondta, hogy „Midőn Kovács György Leánya Judith beteg vólt, eczer eczakának idején oda hivatattot az fatens könyvből imádkozni...”⁹⁵ Imádságos könyvekben keresnek menedéket az ördög kísértései — a boszorkányok rontása — ellen. A Bihar megyei Sámson faluban lakó Nagy Jánosné vádlott ellen 1714-ben az 50 éves Szilágyi Benedekné Béres Erzsébet pedig azt vallotta, hogy „az el mult télen estve Budaházi Uramék [református prédikátor] le nyugodván ő szolgálva lévén fen volt, egy idő

⁹⁰ KOMÁROMY 1910. 472 (CCCLXXV).

⁹¹ BA — Rims 728d. wp.

⁹² SCHRAM I (1983) 145 (57).

⁹³ SCHRAM II (1983) 294 (296).

⁹⁴ SCHRAM II (1983) 140 (278).

⁹⁵ SCHRAM II (1983) 452 (348).

Vartatva mikor ő is fekünni akart volna menni, jön az ajtora Kalmár András Sívóék csaplájra (!), zörget az ajton mondgya néki az Fatens mit zörgecz ki vagy nem mecz fekünni mire Kalmar Andras nagy reszkettve ujjabban mondgya nyissa meg kd mert engem Nagy Janosné az eczaka ugy el rontott hogy csak alig vagyok beli, be bocsátván kéri a Fatenst, hogy az mestertül hozzon egy könyvet nékie had imadhassék ne jusson kesértetre, az Fatens mondgya nekie nem megyek biz én mert van az Uramnak könyve csak hogy aluszik nem hozhatom ki. Azonban fel serkenvén Budaházy Uram ki ment az pitvarban kerdette Kalmár Andrastul mi lelte, akkor is azt mondotta hogy Nagy Janosné rontotta össze az eczaka. Az pinczében osztán le mentek Budahazi Urammal ottan imatkoztatta.”⁹⁶

Nagy valószínűséggel imakönyvet olvasott ágyában a dolgozat elején idézett Vékei Györgyné is 1745-ben Kiskunhalason, amikor a boszorkány megjelent, hogy egy annál „jobb” könyvet ajánljon neki. Az esetet ugyanis a bírák tisztázni akarták és benignum examene során megkérdezték a vádlott asszonytól: „Nem de nem te őtett egy ördöngös könyvel kinálad? és hogy a maga Istenes könyvét tűzben vesse kénszeritetted?”⁹⁷

Végezetül, ha a következő vádirat értelmezése helyes, boszorkánypereink a Molnár Ambrus által elemzett, ún. *mennyei levél* nyomtatott műfajának a 18. századi elterjedtségéhez is adalékot szolgáltatnak.⁹⁸ Antal Mihályné Egerben, 1720-ban szerkesztett vádirata szerint az asszony „magának az üdvözítő Istenünk-től küldött leveleket tulajdonítani és ezen levelek erejénél fogva magának profétáló méltósággal kérkedni. . . nem félt. . .”⁹⁹

3. A MÁGIKUS CSELEKEDETEK SZFÉRÁJA

A mestergerendába vésett mágikus erejű jeltől a kézzel írott varázsszövegeken át a Biblia vagy egyes imádságos könyvek sajátos használatáig a tanúvallomást tevők számos esetben bizonyítják, mennyire áthatotta mindennapi életük e szféráját is az írásos, illetve nyomtatott kultúra.

Sajnos nem tudjuk meg, miféle mágikus, boszorkányüző *rovás* volt az, amelyről a 48 éves Bálint János tanúskodott a Bihar megyei Szalárd faluban 1722-ben, a Kovács Lászlóné Kiskori Kata ellen folytatott perben. Bálint elmondása szerint „Tot Marton nevű ember a fatensnek sellérje lévén, egykor hajnalban fel kelvén, monda Gazda Uram engemet az idszaka valamely Boszorkan meg nyomta, de enis rea szedem eötet, a kés hegyivel a mester gerendára, mit rót, mit nem a fatens nem tudgya, mondván az eördögh születte Boszorkanya sem engemet sem mást többször ebben a házban nem fogh nyomni. Kiskori Kato azon reggel a fatens hazajoz el jöven szokasok szerint monda a fatens Szomszid Aszony eölyen le kgd de

⁹⁶ SCHRAM I (1983) 65 (24).

⁹⁷ SCHRAM II (1983) 443 (348).

⁹⁸ MOLNÁR 1985.

⁹⁹ SUGÁR 1987. 90 (43).

Kiskori Kato nem akarván leeölni, hanem a gerendara nezet, kérdezvén ki csinalta azt oda a fatens Kis Leanya monda, hogy Tót Martony annak utanna Kiskori Kato kérdi Tót Martonytul hol tanulta ezen mestersíget, arra monda Tot Martony, még kis gyermek koromban oskolaba tanultam én azt, Kiskori Kato arra mondá, az én atyam Aranyert sem adot vólni ki maga házátul ezen mestersíget. . . ”¹⁰⁰

Kézzel írott mágikus szövegek birtoklásáról több adatunk is van, ám némely konkrét megnevezés ellenére is igen bizonytalan marad, ki is fektette írásba azokat. A Pozsony megyei Nagymacsord mezővárosban lakó katolikus Gál Jánosné elleni 1727-es perben a 34 éves Mészáros János már említett tanúvallomása vajsziporító formulákról tudósít: „ezen denotált Aszszony. . . nala leven három czedula. . . olyan czedula hogi sok vaia legyen a kinel vagion egyiket egyik nennyenek masikat a masiknak adgia. Az Annysis mondgia hogi néki is egyet adgion.”¹⁰¹ A Gömör megyei Rimaszombatban lakó Zólyomi Szabó Istvánné 1728/1729-es perében a 26 éves Szentiványi Jánosné Farkas Anna írásban megörökített gyógymódokról tájékoztat: „Sophi gyógyítani kezdette az ura lábát, és egy hét alatt beis gyógyúlt szépen, mely gyógyító szerek felől mondotta Sophi. hogy az atyja irta volna le nekíe, a mivel gyógyította, a minthogy azok szerintis előtte tartván Sophi azon descriptitót (!) a papiroson, a mint az descriptio (!) tartotta, elis készítette s azokkal gyógyította is.”¹⁰² A Sopron megyei Peresznye faluban 1743-ban perbe fogták Somogyi János pásztert. A bíróság előtt többen is vallottak olyan „ördögi írásokról”, amelyeket a pásztor állítólag magánál hordozott, és amelyektől sehogy sem akart megválni. Úgy tűnik, az elvesz ett vagy ellopott jószág megtalálását elősegítő mágikus formulákról (esetleg valamilyen Szent Antal-imádságról) volt szó. A 35 éves Kocsán Erzsébet szerint a vádlott két ördögöt tart egy skatulyában. Láta is őket „emberi ábrázatban, és fehér hegyes sapkában, környül való írások között”. Amikor pedig „Tisztartó Uram által meg intetvén Somogyi János, hogy Lekára menvén a nála lévő ördögi írásokat, ott levő Baratoknak kezekben adná, és jobbra térne, azt mondotta. . . lántzos menykő teremtetten. nem veszi ezt se Barát, se Tisztartó én tülem ell, mert semmi ember lennék, ha ezt el veszteném.” A 48 éves Varga Pál parasztember pedig így egészíti ki a történetet: „. . . midőn pedig Tisztartó Uram ördögös írását kívánta volna, azt felelt(!) Tisztartó Uramnak metz avval az írással, mivel olyan tsudálatos hogy azt se Pap se Barát meg nem olvashattya, melly alkalmatossággal Tisztartó Uram szépen intette, hogy az Gonosznak le mondgyon, és véle edgyütt Lekára mennyen, ottan fogg olyan Barátrul provideálni, a ki meg metze tülö, a mint fogadta, és ajánlotta magát, hogy Tisztartó Urammal oda fogg menni.” Az 55 éves Harminczados György libertinus ugyan nem látta ezeket az „ördönghi írásokat”, de tőle tudjuk meg, hogy a vádlott azoknak „ereivel az el veszett vagy el lopott partékákat S.V. marhákotis kinel legyenek ki nyilatkoztatta. . . ”¹⁰³ Egy másik pásztoreMBER, a Győr megyei Vaszar

¹⁰⁰ SCHRAM I (1983) 97 (33).

¹⁰¹ SCHRAM I (1983) 516—517 (215).

¹⁰² BA — Rims 728d. wp.

¹⁰³ SCHRAM II (1983) 189—193 (286).

faluban 1758-ban perbe fogott katolikus Horváth János is tartott magánál mágikus erejű írást. Az ő esetében pontosan tudjuk, hogy marhavész elleni óvószövegről volt szó. A bírák kérdését ugyanis lelkiismeretesen feljegyezték: „Ki adta neked ezen czedulát, melyen írva vagyon: marha dögletenesség ellen való próbált bizonyos orvosság: homines et jumenta salvabis Domine, quoniam misericordia tua magna est, o Deus!” S megörökítették a vádlott válaszát is, amely szerint a cédulát „Ennek előtte mintegy 14 esztendőekkel Pápán egy Jesuvita praedikator adta marhadög ellen.”¹⁰⁴

Igen tanulságosak végül azok a tanúvallomások, amelyekben *könyveknek*, a nyomtatott irodalom különböző műfajainak egészen sajátos, a szerzők szándékától igencsak eltérő használata ragadható meg. A felsorolható három esetben azt is pontosan megtudjuk, milyen könyvekről van szó. A Jászkun Kerület székhelyén, Jászberény mezővárosban lakó Tóth Erzsébet táltos asszonyról vallják 1728-ban, hogy azt hirdette magáról: „én Isten leánya vagyok... In Bibliabül mindeneket látom...”¹⁰⁵ Amennyiben nem pusztá dicsekvésről van szó, ez az adat talán a legtöbb GUNDA Béla által vizsgált énekeskönyvekkel, illetve a Bibliával való varázslások sorát gazdagítja.¹⁰⁶ A peranyag azonban nem árulja el, miképpen bánt az asszony a Szentírással. Pusztán mágikus tárgyként vagy a benne szereplő szövegekkel is manipulált? A két másik esetben egészen bizonyos, hogy az utóbbiról volt szó.

Érdekes módon mindkét eset a földben rejtőző kincsekkel kapcsolatos hiedelmekhez kötődik. Időben, térben és az érintett társadalmi rétegek szempontjából is igen távol esnek egymástól. 1582-ben a kolozsvári kalmárság köréből, 1748-ban pedig az északi megyékben vándorló, illetve lakó szegénység köréből értesülünk más célra szánt nyomtatványok mágikus használatáról. Az 1582-es peranyag nem nevezi meg az illető könyvet, de eléggé részletes leírást ad róla. 1748-ban azonban még a címüket is megtudjuk. Figyelemre méltó, hogy egyik említett könyv sem tartozott az ún. varázskönyvek közé, amelyek írásban vagy nyomtatásban tulajdonképpen egész Európában elterjedtek.¹⁰⁷ Sőt, még csak utalást sem tartalmaztak elásott kincsekre, az azokhoz való hozzájutás módjaira. Az egyik — ha feltételezések helyes — ún. sorsvető könyv volt, a másik kettő pedig imádságos könyv.

1582-ben Kolozsvárott özvegy Kassai Borbála kassai kalmárasszony perében a szintén kassai származású Balássi Ambrus a következő tanúvallomást tette: „...egykor, még Dávid Ferencz idejében, ez Kassai Kalmár Tamásné Borbára asszony, ugyan ott az plébánosság házánál a kapu között a hóna alól vőn egy könyvet elő, *in quarto* folio vala és monda énnekem: Ambrus uram láttál e ilyen könyvet, mint ez? Ő maga forgatja vala kezében és *képek valának írva benne, hol király képe, hol ördög kép, hol szerencse kereke és külömb-külobb-féle képek*. Igazán mondom, hogy akkor az időben hallottam vala, hogy vannak ördögös

¹⁰⁴ KOMÁROMY 1910. 690 (CDLI).

¹⁰⁵ BA — Jászkun. doc, Jszk 1742. doc.

¹⁰⁶ GUNDA 1989. 11–28.

¹⁰⁷ THOMAS 1978. 252–300.

könyvek és ha ember olvas benne, tehát elé jönnek az ördögök, ha valami dolgot eleikbe ember hirtelen nem ad, tehát úgy őt magával viszik el, vagy meg bántják. Nem merék benne olvasni, de *deákul vala mind írva*, hanem betétetém mindjárt az könyvet vele, evvel az Borbára asszonnyal. Kérdém: hol vöd az könyvet? Mondá, hogy csak Isten tudja, hol töttem én ennek szerét. Egynéhányszor kérék töllem — úgy mond — 12 forinton, de most megszüköltem, adjon két forintot kegyelmed reá, esmég bizony megváltom kegyelmedtől rövid időn. De én nem adék, hanem ezt mondván neki, hogy nem jó asszonyi állatnak effélet nála hordozni.” Az illető „ördögös könyvről” többen is tudtak, de Balassi Ambrus írta le a legrészletesebben. Daróti Bálintné pedig mindezt kiegészítette: „Hallotta tőle [a vádlottól], hogy volt egy *kincs ásó* könyve.”¹⁰⁸

A fent idézett leírás véleményem szerint ráillik a „fortunának” vagy sorsvető könyvnek nevezett műfajra, amelyet a 16. század második felében Kolozsvár nyomdája többször is kiadott. Teljes bizonyossággal persze nem állíthatom, hogy valóban ez a nyomtatvány rejlik Kassai Borbála kincseső könyve mögött (a peranyagból nem derül ki például, valóban Kolozsvárott adták-e ki), a „fortuna” műfajának van azonban néhány jellemzője, amely alátámasztani látszik feltevésemet. Mindenekelőtt számos metszetet tartalmaz, s bizonyos állatok és szibillák képe mellett ott találunk egy szerencsekereket is, amelynek a tetején éppenséggel egy király trónol. Az ördög ugyan nem jelenik meg, ám a szerencsekerék közepén ábrázolt halfarkú Fortuna istennőt az, aki nem volt tisztában az ikonográfiai sztereotípiákkal, véleményem szerint könnyen nézhette valamiféle démonnak, ördögnek is. A lengyel eredetin alapuló „fortunákat” Kolozsvárott kb. 1599 és 1610 között magyar nyelven adták ki, de Klösz Jakab előszava szerint korábbi, s talán latin nyelvű kiadásai is voltak. Ránk maradt példánya pedig éppenséggel négyrét formájú.¹⁰⁹

Az 1748-ból említett könyveket nem volt nehéz azonosítanom. A Jászberényben elfogott katolikus Farkas Demeter alias András csavargó tarisznájában az iratok szerint egyéb tárgyak, például „Szent Veronica Keszkenője” mellett könyveket is találtak: „kapcza forma ruhában. . . vagyon négy Kis Könyvecske kötve. . . Item egy könyve: *uti Társ*.” Benignum examene szerint Farkast egy morvai néző aszszony, aki „latinul is tudna”, tanította kincset ásni. A bírakat természetesen érdekelte, miképpen próbálták felvenni a kincset, s Farkas a következőképpen válaszolt: „A *Liliom kert* nevű Imádságos könyvben aminémű imádságok vannak 33. napra a Boldogságos Szűz tiszteletire el rendelve, minek előtte hozzá fognánk, minden nap 33 napigh, úgy a Sz. Háromság tiszteletére osztott imádságot az *Lelki Kincsben* 3. pénteken térden álva mongyák el, olyan Aszonnak a ruháját magára vévén, aki az Urán kívül mással nem közösködött.”¹¹⁰

¹⁰⁸ KOMÁROMY 1910. 24—25 (XIV). Kiemelések tőlem.

¹⁰⁹ Magyar nyelvű kiadása: Fortuna. [Sorsvetőkönyv.] Kolozsvár, [1599—1610.] 4r. RMK I/361b, illetve RMNY 916.

¹¹⁰ SUGÁR 1987. 174—178 (77). Kiemelések tőlem.

A *Liliom Kert[ecske]* és a *[Mindenkor magával hordozandó] Lelki Kincs*, valamint a motozásnál talált *Úti társ [azaz reggel s este gyakorlandó imádságok]* a 17. és 18. (illetve utóbbi kettő esetében a 19., valamint a harmadik tekintetében a 20.) század folyamán többször is kiadott, népszerű, kis formában nyomtatott katolikus imádságos könyvek közé tartoztak.¹¹¹ S a Farkas által említett mindkét imádság ott szerepelt a lapjaikon, pontosan úgy, ahogyan azt e szemmel láthatólag olvasni tudó csavargó elmondta. A *Liliom Kert[ecske]*-ben a Boldogasszonyhoz mondandó *Aranyos Korona Imádságra* hivatkozott, amit ha nem is harminchárom, de „harmintz nap egy más után” kellett mondani, a *[Mindenkor magával hordozandó] Lelki Kincsből* pedig a valóban három pénteken recitálendő imára utalt: *Szép ajtatos imádság a' Szent Háromságához, mikor nagy szűkségben, nyomorúságban, és kísértetben vagy; mond három pénteken egy más után, a' mit kérsz, kétség nélkül megnyered.* (Lásd a Függelékben!)

Miért használtak egy „fortunát” s két imakönyvet éppenséggel kincskeresés, kincsásás céljára? Túlságosan könnyű lenne úgy érvelni, hogy a nyomtatott kultúra termékeinek egy olvasni nem tudó közösség eleve mágikus hatalmat tulajdonít, s azokat sokkal inkább varázsserejű tárgyakként építi be a mágikus eljárásokban használt egyéb tárgyak sorába, mintsem hogy a szövegekre támaszkodna. E gondolatmenet szerint mindegy lenne, hogy mely könyvekről van szó. Az eddig tárgyalt peranyag azonban meggyőzően bizonyítja, hogy a nyomtatott termékeket olvasták is. S ha az említett három könyv szövege nincs is közvetlen kapcsolatban a kincsásásra vonatkozó hiedelmekkel vagy mágikus rítusokkal, tartalmaznak mégis olyan passzusokat, utalásokat, amelyek elősegíthettek egy ilyen értelmezést.

A „fortuna” tulajdonképpen nem más, mint kockával vethető jósló szövegek gyűjteménye, amely többek között számos jóslatot tartalmaz például elveszett/ello-

¹¹¹ A *Liliom Kertecske* Azaz Szep Istenes Viragokkal, őszve szedet külömb külömb-féle Imadsagokkal, Littaniakkal, és az Szentséges Papaktul engedtetet tellyes Buccúkkal be vetteit Aétatos Könyvecské általam ismert első kiadása: Pozsony, 1675. 12r: RMK I/1186. További kiadásai: [Nagyszombat, 1690 körül], 8r: RMK I/1394a; Nagyszombat, 1720. 12r: PETRIK VII (1989) 305; Nagyszombat, 1767. 8r: PETRIK VII (1989) 305; Nagyszombat és Buda, 1779. 8r: PETRIK II (1890) 596. A *Mindenkor magával hordozandó Lelki Kincs*, Mellyből miképpen kellessék ajtatossan halgatni a' Sz. Misét, és más ajtatosságokat végbe vinni, kitetszik legkorábbi ismert kiadása az Országos Széchenyi Könyvtár nyilvántartása szerint: Buda, 1764. (OSZK 821.957) Ennél azonban kétségtelenül voltak korábbiak is, hiszen a rá hivatkozó jászberényi boszorkányper 1748-ból említi. Későbbi kiadásai: [Eger], 1766–1800 között, 32r: PETRIK II (1890) 572; Szeben, 1776: OSZK Mor 3885; Nagyszombat, 1773. 32r: PETRIK II (1890) 572; Brassó, 1801. 24r: PETRIK II (1890) 573; Komárom, 1806. 32r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1818. 32r: PETRIK II (1890) 573; Esztergom, [1836], 32r: PETRIK II (1890) 573; Vác, 1850. 24r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1854. 32r: PETRIK II (1890) 573; Kolozsvár, 1855. 16r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1855. 32r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1859. 32r: PETRIK II (1890) 573; Budapest, 1890. 16r: PETRIK I (1908) 497; Budapest, 1899. kis 8r: PETRIK I (1908) 497; Budapest, 1902. kis 8r: PETRIK II (1917) 22; Budapest, 1907 kis 8r: PETRIK II (1917) 22; illetve Komárom, é. n., 32r: PETRIK II (1890) 573. Az *Úti-társ, az-az reggel s este és egyéb üdőkben gyakorlandó imádságok hála-adások, dicsiretek, és lelki ohaitások*. Mellyek mint egy jó uti-társaság az embert e földi száradókságában vigasztallják, veszedelemtől oltalmazzák, és végre, mennyei hazájába juttatták! első ismert kiadása Pozsony [1643?], 12r: RMK I 1607. Későbbi kiadásai: Nagyszombat, 1678. 16r: RMK I 1226a; Győr, 1745. 32r: PETRIK II (1890) 725; Csiksomlyó, 1749: PETRIK V (1971) 534; Nagyszombat, 1769. 32r: PETRIK III (1891) 725; Pest, 1818. 32r: PETRIK III (1891) 725; Pest, 1854. 32r: PETRIK III (1891) 725; Pest, 1858. 32r: PETRIK III (1891) 725.

pott tárgyak vagy jószágok megtalálásával, s valamely vállalkozás megkezdésének szerencsés, illetve szerencsétlen időpontjával kapcsolatban is. A két imádság pedig azon típusú mágikus szövegek közé tartozik, amelyek szinte kényszerítik a felső hatalmakat, hogy meghallgassák és teljesítsék a hozzájuk forduló kéréseit. Az *Aranyos Korona* Szűz Máriát „emlékezteti” örömeire, a Szentháromsághoz szóló ima pedig az Úristent az általa tett csodákra, s Jézus Krisztust életének eseményeire. A szövegek azt sugallják, hogy a szent örömekre, a csodákra és a szent élettörténetre való hivatkozás mindennél jobb biztosítékot jelent arra, hogy a kérés meghallgatásra talál.

Mindhárom szöveg legfontosabb jellemzője azonban sajátos „nyitottságuk”. A „fortuna” jósszövegei nem pontosítják, miféle tárgyak vagy jószágok megtalálására vonatkoztathatók, vagy miféle vállalkozás is az, amelynek a kimenetelét előre jelzik. *Sybilla Delphika* például így jövendöl a 9. versben: „Há el veszet marhádat meg kevanod,/Az en tanácsmat meg kel fogadnod,/Egy nagy rakás kővec között keressőd,/Minden kétség nélkül ott meg találod.” *Sybilla Libika* pedig ezt mondja a 10. versben: „Hogyha valamire vagy szandekod./Kezdd el, most vagy onkolmatosságod./Bételic abban minden kívánságod./Mert az szerencze híven szolgál téged.”¹¹² A két imádság is hasonlóképpen „működik”, hiszen egyáltalán nincs megnevezve, mely szükségben vagy ínségben hatékonyak. Az *Aranyos Korona* imádság „eredetét” elmondó történetben Gábrriel arkangyal biztosítja a hozzá forduló szerencsétlen leányt, hogy ezen ima által „valamit az Istentől kérne, megnyerné”. S a magyarázat szerint is „minden keresztény ember minden szükségben vagy magáért vagy másért ez Imádsággal élhet. . .” Ilyen általános értelmű az előírt Avék után mondandó imák visszatérő záróformulája is: „halgasd-meg kérésemet a’ te kegyelmességed szerént, és az én nagy fogyatkozásom-szerént, és a’ mit kérek a’ te Szent Fiadtól JÉSUSTól, nyerd-meg énnékem, Amen.” A Szentháromsághoz szóló imádság bevezető sorai szerint is „a’mit kérsz, kétség nélkül megnyered”. A kérés pedig bármi lehet: „Azért kérek az én szívemnek buzgóságából, hogy engemet kegyelmessen meg-halgass az én szükségemben, és nyomorúságomban, és az én szükségemet az Atya Istennek bé-mutasd, valamit kértem őtőle, mint szerelmes fia, meg-nyered, és az ő Szent felséges Thronussából nékem meg-adgya.” S ebben az imádságban a kincskeresők egy különösen „nekik szóló” bibliai passzust is találhattak: „kiáltok te hozzád, mert eztet meg-igérted nekünk . . . keresse-tek, és megtalállyátok”. (Lásd a Függelékben! Kiemelés tőlem.)

Véleményem szerint a szövegeknek éppen e sajátos kettőssége, bizonyos tekintetben „zárt”, bizonyos tekintetben „nyitott” struktúrája volt az, amely egyfajta mágikus olvasatot elősegített. Az azonban, hogy hogyan töltötték ki a szöveg „üres” részeit, hogy a mágikus cselekedetek közül éppen kincsszársra használták őket, már nem magán a szövegen, hanem annak olvasóján, az olvasó aktuális szándékán és sajátos hiedelemvilágán múltott.

¹¹² Fortuna. [Sorsvetőkönyv]. Kolozsvár, [1599—1610]. 4r. RMK I/361b, illetve RMNY 916.

A boszorkánypereink irataiban fellelhető olvasástörténeti adatok azon túl, hogy rávilágítanak, milyen jelentős mértékben kell számolnia a kutatónak az írott dokumentumok, illetve a nyomtatványok kora újkori falusi és mezővárosi jelenlétével, valamint a nyomtatott szövegek olvasásának a készségével, igen sokszor utalnak tehát utóbbiak használatának a módjaira is. Ugyanazon műfajt — például az imádságos könyveket — olvashatták a szerzők által meghatározott célokra (mise alatti ájtatosság, betegvigasztalás, haldokló melletti imádkozás stb.) megfelelően, ám olvashatták úgy is, hogy egyes szövegeiket önállóan, a saját mágikus világképük diktálta módon értelmezték. N. Z. DAVIS a 16. századi francia városok alsó rétegeinek műveltségét vizsgálva, C. GINZBURG pedig egy falusi molnár, Menocchio jól ismert példáján keresztül mutatta be, mekkora szerepet játszottak a kora újkori „népi kultúrában” az olvasmányokból származó ismeretek, s ezek sajátos, átértelmezett felhasználása.¹¹³ Jómagam nem tekintem ugyan pusztán csak a „népi kultúra” sajátosságának ezt a fajta „fabrikáló” tevékenységet, mégis úgy vélem, ebből a szempontból érdemes szóbeliség, írásbeliség és nyomtatott kultúra kora újkori együttélését vizsgálni. Boszorkánypereink dokumentumai pontosan erről a korabeli falusi és mezővárosi valóságot jellemző, és a hiedelmekben, valamint a mágikus cselekedetekben is megjelenő együttéléstről s annak következményeiről beszélnek.

Ezt tükrözi végül annak a két kunmadarasi férfinak az esete, akiket 1772-ben fogtak perbe, mert csúfolódó „pasquitust” költöttek egy kicsapongó életet folytató asszonyról és két leányról. Egyikük, Kádár János képviselte a szóbeliséget, amikor a szöveget „darabjába dictálta”, másikuk, Pápai Sámuel pedig az írásbeliséget, amikor „versekbe és kadentiákra szedte és írta” azt.¹¹⁴ S ugyanígy, mind az olvasni tudó, mind a csak a látványosságok nyelvén értő közönségre apellált a rimaszombati városi tanács is 1748-ban, amikor a piacon zárkába rakták a káposztatolvaj Csapó Mártonnét. Az ajtó fölé ugyanis felírták: „Csapó Mártonné koszorúja”, az inscriptio alá pedig odaszögeztek egy fej káposztát.¹¹⁵

¹¹³ DAVIS 1973. 189–225; GINZBURG 1991.

¹¹⁴ BA — Kunma 772. doc.

¹¹⁵ BA — Rims 748. wp.

- BALOGH István
1972 *A paraszti művelődés*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. Tanulmányok*. II. 487—564. Budapest
- BENDA Kálmán
1976 *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. Valóság 4. 54—61
- CHARTIER, Roger
1985 (sous la direction de) *Pratiques de la lecture*. Marseille
1987a *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris
1987b (sous la direction de) *Les usages de l'imprimé*. Paris
1992 *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*. Paris
- CRESSY, David
1981 *Levels of Illiteracy in England 1530—1730*. In: *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 96—104
- DAVIS, Natalie Zemon
1973 *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford
- FURET, François—OZOUF, Jacques
1977a *Trois siècles de métissage culturel*. Annales ESC, 3 (Mai—Juin), 488—502
1977b *Lire et écrire. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry. I—II*. Paris
- GINZBURG, Carlo
1991 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Ford.: GALAMB György János. Budapest [Torino, 1976]
- GOODY, Jack (ed.)
1968 *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge
- GRAFF, Harvey J. (ed.)
1981 *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Cambridge
- GUNDA Béla
1989 *A rostaforgató asszony*. Budapest
- IKLÓDI András
1982 *A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása*. Ethnographia XCIII. 292—298
- JOHANSSON, Egil
1981 *The History of Literacy in Sweden*. In: *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 151—182
- KANYAR József
1970 *Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770—1789)*. Somogy megye múltjából, Kaposvár, 55—92
- KLANICZAY GÁBOR—KRISTÓF Ildikó—PÖCS Éva (szerk.)
1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye, I—II*. Budapest
- KOMÁROMY Andor (szerk.)
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest
- KRISTÓF Ildikó
1993 *Boszorkányüldözés Debrecenben és Bihar vármegyében a 16/18. században*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat)
- Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle*.
1965 Vol. I. (G. BOLLÈME, J. EHRARD, F. FURET, D. ROCHE, J. ROGER.) Paris—La Haye
1970 Vol. II. (M. T. BOUYSSY, J. BRANCOLINI, J.-L. FLANDRIN, M. FLANDRIN, A. FONTANA, F. FURET, D. ROCHE.) Paris—La Haye

- MOLNÁR Ambrus
1985 'Szent Asszonyok' és 'Szent Emberek' Társasága a Hajdúságban a XIX. században. In: Vallási néprajz, II. szerk. DANKÓ Imre és KÜLLÖS Imola. Budapest, 129—159
- MÓRA Magda
1973 *A Ratio Educationis megvalósítására irányuló törekvések Fejér megye népiskoláiban*. Fejér megyei Történeti Évkönyv, 199—214
- PETRIK Géza (szerk.)
Magyarország bibliographiája 1712—1860.
1888 I. Budapest
1890 II. Budapest
1891 III. Budapest
1892 IV. Budapest
1971 V. Budapest
1989 VII. Budapest
Magyar könyvészet 1886—1900
1908 I. Budapest
1913 II. Budapest
Magyar könyvészet 1901—1910
1917 I II. Budapest
- PETRUCCI, Armando
1988 *Pouvoir de l'écriture, pouvoir sur l'écriture dans la Renaissance italienne*. Annales ESC, 4 (Juillet-Août), 823—847
- PÉTER Katalin
1984 *A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján*. Történelmi Szemle 1—2. 80—102
- REIZNER János
1900 *Szeged története IV*. Szeged
- RMK
1879 *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Szerk. SZABÓ Károly. I/1. 1645-ig, I/2. 1646-tól. Budapest
- RMNy *Régi Magyarországi Nyomtatványok*
1971 I. 1473—1600. Budapest
1983 II. 1601—1635. Budapest
- SANDERSON, Michael
1972 *Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England*. Past and Present, 56 (August), 75—104
- SCHOFIELD, Roger S.
1981 *Dimensions of Illiteracy in England 1750—1850*. In: Literacy and the Social Development in the West. A Reader. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 201—213
- SCHRAM Ferenc (szerk.)
1982 *Magyarországi boszorkányperek (1529—1768)*, III. Budapest
1983 *Magyarországi boszorkányperek (1529—1768)*, I—II. Budapest (Első kiadás: 1970.)
- SPUFFORD, Margaret
1979 *First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers*. Social History 4. 407—435
1982 *Small Books and Pleasant Histories. Popular Fiction and Its Readership in Seventeenth-Century England*. Athens, Georgia. (Első kiadás: 1981)
- STONE, Lawrence
1964 *The Educational Revolution in England 1560—1640*. Past and Present, 28 (July), 41—101
1969 *Literacy and Education in England 1640—1900*. Past and Present, 42 (February), 69—139
- SUGÁR István
1970 *Adatok a Szolnok megyei népiskolai oktatás XVIII. századi történetéhez*. Jászkunság, 182—186
1973 *Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770—1775 között*. Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei, 49—84
1987 (szerk.) *Bűhájósok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest

SZABÓ István (szerk.)

1972 *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914*. Tanulmányok, II. Budapest

THOMAS, Keith

1978 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England*. Peregrine Books. (Első kiadás: 1971)

TÓTH István György

1987 *Paraszi írástudás a körmendi uradalomban a 17—19. században*. In: Adalékok a 16—20. századi magyar

művelődés történetéhez. Szerk.: BALINT István János. Budapest Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat 2. 143 - 165

Vallási Néprajz

1975 II. Szerk. DANKÓ Imre és KÜLLÖS Imola. Budapest

ZOVÁNYI Jenő (közli)

1906 *Miskolczi Csulyak István zemléni ref. esperes (1629—1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei*. Történelmi Tár, I. közl.: 48—102, II. közl.: 266—313, III. közl.: 368—407

FÜGGELÉK

1.

BÓLD OG ASZSZONYHOZ-VÁLÓ ÁJTATOS IMÁDSÁGOK- Előljáró Beszéde.

E' Szép ájtatos Imádság, a' mely következik, hivattatik Aranyos Korona Imádságnak: kétség-nélkül valakik ezt ájtatossággal mondgyák a' dűtsőséges Bóldog Szűz Máriának, a' mi Údvözítőnk Szent Annának; olly nagy tisztelettel illetik, mintha egy szép Arany Koronával ékesitenék, és mint a' régiek irnak felőle, nem Embertől találatott, hanem Gábiel Arkangyal-tól illy formán, a' mint következik.

Midőn egy Leánzó az ő szűzességét az Istennek áldozta, és Kalastromba ment vólna, az Attya-fiai minden örökségét el-foglalák, elhagyattatván azért mindenektől, és nem remélvén emberi segítséget, és vigasztalást senkitől, Gábiel Arkangyalnak nagy ájtatossan szolgálja segítségül híván, hogy az Istentől néki segítséget, és vigasztalást nyerne. Egykor azért Gábiel Arkangyal néki meg-jelenék, és ezekre az Imádságokra tanítá őtet, hogy ezek által valamit az Istentől kérne, megnyerné.

Hasonló-képpen minden keresztény ember mind szükségben vagy magáért vagy másért ez Imádsággal élhet úgy, hogy harmincz nap egymás-után mondgya ez Imádságot égő gyertyával Bóldog Aszszony képe előtt, száz üdvözlét mondván, és utánna e' következő Imádságokat: ha ezt figyelmetességgel, és ájtatossan mondgya, jó reménsége legyen, hogy az Istentől az ő kívánságát meg nyeri, ha lelkinék üdvösséges, és Isten nevének ditséretire lészen, a' mi-hogy keresztény emberhez úgy illik imádkozni.

Mi-képpen kellessék ez Imádságot harmincz nap egy más után mondani.

Mikoron ez Imádságot akarod mondani, gyűjts gyertyát, a' Bóldog Aszszony Képe előtt: mond-el ez Imádságot térden-álva, az után tiz üdvözlét fen álva, a' mint rendszerént mindenik tiz üdvözlét után való Imádságok következnek.

*Mondgy tiz Üdvözlét fen álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária emlékeztetlek arra a' bővséges örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és Tested fogada, mikor az Atya, Fiú, és Szent Lélek Isten magának választott a' Szent Háromságnak tanátságában, téged az Egeknek, és Földnek teremtese előtt az ő véghetetlen böltsességéből magának Anyául választott. Oh Bóldogságos Szűz Mária! Istennek Szent Annja, tégy részessé könyörgéscsed-által abban a' nagy örömben, és légy kegyelmes, és könyöröletes én hozzám, halgasd-meg kérésemet a' te kegyelmesség szerént, és az én nagy fogyatkozásom szerént, és a' mit kérek a' te Szent Fiadtól JÉSUStól, nyerd-meg énnékem, Amen.

*Mondgy tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária: emlékeztetlek arra a' nagy bővséges tiszteletre, örömrre, és méltóságra, a' mellyet a' te Lelked, és Tested fogada, midőn Gábríel Arkangyal néked meg-jelenté, hogy Istennek Anyja lennél, mondván: Údvöz-légý Mária, malasztal vagy tellyes, Ur vagyon te veled, te vagy áldott az Aszszonyi állatok között, és áldott a' te méhednek gyümöltse. Melly szokat halván, meg isméréd az Atya Istennek kegyességét, és a' Sz. Léleknek Bóltességét, és mondád: Ime az Urnak szolgáló Leánya, légyen nékem a' te beszéded-szerént, a' te akaratod tellyesedgyék-meg én rajtam. Oh Szűz Mária! ez igékkal egygyútt meg-telleyesedél Szent Lélekkel, és a' Szent Fiad tiszta méhedben nyugodék kilentz hólnapig. Mind ezekért, oh Bóldogságos Szűz Mária Istennek Szent Anyja! tégy részessé könyörgésed-által ezekben a' nagy örömidben, és emlékezzél-meg én rólam bűnösörl, vagy engem meg-halgass- a' te nagy kegyelmességed, és az én szükségem szerént, és a' mit kérek Szent Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg énnekem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária: emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és Tested fogada Karátson napján, midőn minden fájdalom nélkül szüldé az édes Fiadat, 's-mind szülésed után Szűzen maradál. Oh Sz. Anya Bóldogságos Szűz Mária! ki nagy vala a' te örömed, látván a' te szerelmes Fiadat jób' karodra vévén. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! részesits engem-is e' nagy örömben kérlek tégedet, és engem szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy Irgalmasságod, és az én szükségem-szerént, és a' mit kérek a' te Szent Fiadtól, nyerd-meg én nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és Tested fogada, mikor néked, és a' te édes Fiadnak az három Szent Királyok méltó ajándékot hozának, Aranyat, Temjént, és Mirhát, mert ők valának elsők, kik téged, és édes Fiadat tisztelék, és meg-ismérék, hogy igaz Isten, és ember légyen. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! Istennek Szent Anyja, had részesüllyek ebben a' nagy örömben, és kérlek tégedet, hogy engemet szegény bűnöst halgass meg a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szükségem szerént, és a' mit kérek édes Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és tested fogada, midőn édes Fiadat a' Templomban meg találád: mellyet harmad naptúl fogva el-vesztettél vala, és jól tudád, hogy a' te édes Fiadnak meg kellene őletetni, de nem tudod vala mikor: ki miat a' te szived igen győtrődik vala: de meg-találván édes Fiadat, nem vala egy éris benned, ki nagy örömmel meg nem telék. Oh Aszszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Anyja, részesits engem e' nagy örömben. és kérlek téged, hogy engem szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szükségem-szerént, hogy a' mit kérek édes Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, melyet fogadnál Húsvétnek étszakáján, midőn édes Fiad láthatóképpen néked meg-jelenék, és meg-vigasztalá téged nagy szívbeli fájdalmid-után. Azután meg-jelenék Mária-Magdolnának, és a' Tanítványoknak: annak utánna nagy hatalmassan alá-szálla poklokra, és ki-szabadita onnan mind azokat, kik az ő Isteni akarattját bé-telleyesítették. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! Istennek Szent Annya, részesits engem e' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem-is szegény bűnöst halgass-meg a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szűkségem szerént, és a' mit kérek a' te édes Szent Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, melyet fogadál Urunk Menybe menetele napján, midőn a' te édes Fiad Mennysországba fel-méne mind azokkal egygyűt, kiket pokolból ki-hozott vala. Oh Mária! az örömed a' te édes Fiadnak tulajdon erején olly nagy vala, hogy ez semi-némű örömhez nem hasonlittathatik, mert láttad a' te székedet-is, melyet a' te édes Fiad az ő böltsességének erejéből te-néked rendelt, és készített, hogy azt birnád örökké. Oh Aszszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Annya, részesits engem e' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szűkségem szerént, és a' mit kérek a' te édes Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre és méltóságra, melyet a' te lelked, és tested fogada Pünkösöd napján, midőn a' tizen-két Tanítvánnyal egygyűt ülven bé-zárott ájtókkal a' te édes Fiad közétékben jöve, és bétölte Sz. Lélekkel, hogy az-után a' Zidóktól ne félnének: és elküldé a' Szent Apostolokat e' világra, hogy prédikállják az igaz hitet. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! hadd részesüllyek ebben a' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem szegény bűnöst halgass-meg a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szűkségem-szerént, és a' mit kérek a' te édes Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözletet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, melyet a' te Lelked fogada, mikor a' te édes Fiad Gábiel Arkangyalt hozzád küldé, és meg-jelenté te-néked, hogy e' nyomorúságból az örökké való örömrre mennél, és midőn az Apostolok el-jövének a' te utolsó órádra; 's végezetre, a' te Szent Fiad-is mind az egész Mennyei seregekkel, és bé-vive tégedet az Angyaloknak kilentz karjaiban, kikben te negyven napig mulatván nagy tisztelettel fogadtattál. Oh Bóldogságos Szűz Mária, Istennek Szent Annya, had' részesüllyek abban a' nagy örömben, és kérlek, hogy engem is szegény bűnöst halgas-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én szűkségem szerént: és a' mit kérek édes Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismét tiz Údvözlét fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, melyet a' te Lelked, és tested fogada negyvenedik napon, midőn a' te édes Fiad téged el-vőn, és hatalmasan felvőn a' tizedik karban, és ültete téged a' Szent Háromságnak székre, és a' te édes Fiad hatalmat ada mind mennyen, mind földön, és téged meg-koronáza a' Mennysorságnak Koronájával, a' tizen-két Tsillaggal, és neveztetél irgalmasság Anyának, és mennysország Királynéjának: mind ezekért oh Bóldogságos Szűz Mária, Istennek Sz. Anyja, had' részesüllyek ebben a' nagy örömben: és kérlek tégedet, hogy engem-is szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szükségem-szerént, és a' mit kérek az édes Fiadtól Krisztus JÉSUStól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismét tiz Údvözlét fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! Istennek Szent Anyja, mind ezek az örömdök jöjjenek én nékem segítségemre, és vigasztalásomra, te veled, és a' te édes Fiaddal egygyütt az én halálomnak óráján, Amen.

Végezetre mond e' Könyörgést.

OH Szűz Mária! a' te édes Fiad után egygyetlen egy reménségem, ne utáld-meg az én sovány könyörgésemet, és a' te nagy örömedre való emlékeztetésimre, melyekre téged emlékeztetlek, és halgass-meg könyörületessen. Oh Istennek Szent Anyja! békéltess-meg a' te édes Fiaddal az én nagyon súlyos bűneim végén, kikkel őtet meg-bántottam. Oh Mária, Isten után erős vigasztalom, hiv, és könyörületes Anyám, esedezzel érettem szegény bűnösért. Emlékezzél-meg a' te nagy örömidről, kikre tégedet emlékeztetlek, és ezeknél sokkal nagyobb örömidről-is, kikkel örökké meg-ajándékoztattál, mind ezekért kérlek tégedet, hogy halálomnak óráján el ne hagy engemet, hanem örvendeztesd az én lelkemet a' te Anyai nagy irgalmassággal, hogy dítserhessem örökké az Atyát, a' Fiút, és a' szent Lélek Istent, Amen.

Forrás: LILIOM KERTETSKÉ, Az az: Szép Istenes Virágokkal, őszve-szedett külömb-külob-féle Imádságokkal, Litániákkal, és a' Szentséges Pápától engedtetett tellyes bútsúkkal bé-vettetett. AJTATOS KÖNYVETSKE; Melly mostan szép Imádságokkal, Szent Miséhez tartozandó, eddig ki nem nyomtatott Könyörgésekkel, 's Kalendáriommal-is meg-bővítettett; és a' sok fogyatkozásból meg-jobbitatván, ujonnan ki-botsáttattott. NAGYSZOMBAT-BAN, És Budán a' Király Universitásnak Betőivel 1779. Eszt. pp. 51—60.

2.

Szép ajtatos imádság a' Szent Háromsághoz, mikor nagy szükségben, nyomorúságban, és kísértetben vagy; mond három pénteken egy más után, a' mit kérsz, kétség nélkül megnyered.

OH te leg-felségesb, szentségesb, és leg-méltóságosb Sz. Háromság! oh te kimondhatatlan Felség, Dicsőség, és Méltóság, és Isteni Bölcsesség, oh te nagy Hatalmas Főlség, és örökkén való Istenség, Atya, Fiú, szent Lélek; én a' te szegény nyomorúlt bűnös teremtettt állatod,

és kisdéd alkotmányod, de igen drágán vett jószágod, nem vagyok méltó, a' te leg-szentebb nevedet neveznem, az én nagy bűneim miatt, nem-is tartom méltónak magamat, hogy elődben jöjjek az én imádságimmal; oh én Uram Istenem, mert a' te Sz. Parancsolatodat által-hágtam, és a' te haragodat ingerlettem, melyet szívem szerént bánok; Engedgy-meg nekem én Uram Mennybéli Sz. Atyám, a' te szent Fiad, a' mi urunk JESus Kristus által: engedd-meg nekem az én sok fogyatkozásomat Uram JESus Kristusom! a' te édességes szivednek szeretetiért, mely szeretettel által én érettem sokat szenvedtél. Botsáss-meg énnékem oh Sz. Lélek Isten, a' tennen magad kegyességedért, a' ki a' Teremtő mennybéli Atya Istentől, és az üdvözítő JESus Kristustól csudálatos képpen származtál, könyörülly-meg rajtam. Oh szentséges Szent Háromság légy irgalmas nekem, és tégy méltóvá engem, hogy én meg-halgattassam ebben az én imádságomban. Oh Abrahámnak, Isáknak, és Jákobnak Istene könyörülly-meg rajtam, és halgas-meg engem szegény teremtetett állatodat, nem az én érdemem és méltóságom szerént, hanem az örök ígért, a' mely igaz és bizonyos; ez által kiáltok te hozzád, mert eztet meg-ígérted nekünk; kérjete: és meg-adatik: zörgessetek, és megnyitattik néktek: keressetek, és meg-találjátok. Tehát emlékeztetek ezekre a' szókra, és kérem a' te Atyai malasztodat, és kegyességedet olly erős hittel, reménységgel kérlek téged tellyes szívemből, kőzőld velem a' te Isteni irgalmasságodat, malasztodnak székeből az én szegény fohászkodásomat halgasdmeg, oh te kegyelmes Atya Isten jőj segítségemre a' te Atyai, sziveddel, a' te kegyelmes, kegyes és malasztos ajándékid által, a' mint sokakkal cselekedtél, ebben a' nyomorúságnak völgyében úgy mint Dánielt az Oroszlányok vermében tápláltad és őrizted, örökké való erős Ur Isten. Oh meg-fedhetetlen Isten! oh szentséges, hatalmas és győzhetetlen Isten! mely igazán te ezeket cselekedted, olly igazán halgass-meg, és add-meg énnékem szegény bűnösnek, a' mit kérek: és a' mint Susánnát az hamis ítéltől, és az három ifjait a' tűzes kemenczétől megmentetted, és Jonást a' Czet-hal gyomrából, Sz. Pétert az Herodes fogságából megszabadítottad, és más több sok jó cselekedetiedért, melyeket sok volna elől számlálni, kiket te én Istenem minden időként, és óránként az emberekkel cselekedtél, őket meg-mentetted, és őltalmaztad minden veszedelemtől, és mely igazán Mennyet és földet, és minden teremtetett állatokat semmiből teremtetted, olly igazán, és bizonyosan, engemet nyomorult bűnöst meg-halgass, és meg engedgy, mert mindenek, kik benned biznak, soha meg nem szégyenülnek, kérlek tégedet oh irgalmas Atya Isten! a' te szent Fiad a' mi Urunk JESus Kristus által, halgass-meg, és engedgy meg-énnékem, ne az én nagy bűneim érdeme szerént, de mind ezekben Atyám nem az én akaratom, hanem a' tiéd légyen. Oh igaz világosság, és igazságnak fényes napja, én ismértem te előttem magamat, és tenéked kötöm, úgy mint drága áron vett jószágon dicsősségedre, és tisztességedre az én buzgó szívemet, a' te emberré létedért való háladásul, azért hogy te én érettem abban sokat szenvedtél, és én szegény kérem a' te Isteni Felségedet nagy bizodalommal, hogy te engem kegyelmessen meg-halgass az én együgyű imádságomban, és engedgyed olly igazán a' mint te igaz Isten, és ember vagy, és mely igazán te élő Isten Fia vagy: azért kérlek és emlékeztetek tégedet oh kegyes Uram JESus Kristus, a' te buzgó szeretetiedért, mellyel vóltál az emberi nemzethez, midőn te igaz Isten lévén, mennyből alá szállottál ebben a' nyomorúság völgyében, és így halhatatlan Isten halandó emberré lettél, és meg-hóltál, most pedig az örökkén való emberségben, örökkén való Isten vagy. Te Isteni bölcsesség meg csúfoltattál, meg-veretted; te dicsőségnak Királya tövisekkel koronáztattál. Te mindeneknek meg-szabadítója meg-fogattattál, meg-kötöztetted. Kérlek téged én Uram JESus Kristusom, a' te Sz. eljöveteledért, és méltóságos születésedért, gyermekségedért, kőnyűlmetelésedért, templomban viteledért, és az tisztesség által: kit te néked az három Szent Királyok mutattak, mutasd nekem-is a' te Isteni malasztodat, a' kivel én boldog és gazdag légyek itt és a' te Országod-

ban. Kérlek, és emlékeztetlek téged a' te szorgalmatosságodra, melyly volt a' te tanításodban, és predikálásodban, szomjúságid, és fáradságidban; mind ezekért engedd-meg nekem a' te örök boldogságodat: és ismét emlekeztetlek, és kérlek tégedet. Oh Uram JESus Kristusom a' te Jerusalemben való meneteledért, és a' szent utolsó vacsorádért, melylyben fel-tetted az Új Testamentomot, és a' te kedves Tanítványidnak lábait meg-mostad, mosd-meg nekem, oh Uram JESus Kristus minden bűneimet, és fogyatkozásimat, hogy tiszta legyek minden bűneimtől: Oh én édességes JESUS Kristusom emlékeztetlek téged, az három féle imádságra az olaj-fák hegyén a' te szentséges veretékédért, melyly te belőled ki-folyt, a' te unalmas szomorúságodban; az által halgass-meg engem, ebben az én imádságomban, és mutasd nekem segedelmedet, az én szükségemben és unalmas kísértetimbem. Emlékeztetlek, és kérlek tégedet a' te nyomorúságos, és szörnyű meg-fogásodra, és az áruló Judás hamis csokolására, Sz. kezeid és lábaid meg-kötözéséért, huzásodért, vonyasodért, rángatásod és taglásodért, és az irgalmasságtalan cselekedetekért, melylyeket rajtad cselekedtek még Jerusalelem városában bé-vittek. Oh te nagy tűzhető [sic!] ártatlan Bárány, melyly nyomorúlt, és szörnyű képpen meg-verettetett, és szaggattatott én érettem, a' te gyenge tested: azért a' te nagy szeretetedért, melylyért te érettünk ezeket szenvedtet: kérlek téged Istenem, engedd énnékem, hogy néked hálá-adó lehessen mindenekért. Oltalmaz-meg ma, és minden időben az fogságtúl, szegységtől, és az világi kárvallás, és veszedelemtől: én emlékeztetlek, és kérlek téged oh Uram JESus Kristus! a' te szent orczádnak bé-kötésére, és a' tövis koronádra, kit a' te szentséges fejedben bényomtak, úgy hogy a' te Rósa-szinű szent véred mind földig lefolyott. Én kérlek és emlékeztetlek téged arra, midőn tégedet az oszlophoz kötöztek, és a' te áldott Szent Testedet veszszőkkel, és ostorokkal verték, úgy hogy ép hely sem volt áldott Sz. Testedben, és úgy fel-öltöztetvén, palástban ki-mutattattál a' népnek; *Ecce homo!* Ihon az ember. Oh te igaz tisztaságnak fényes tüköre, melylyben az Angyalok kívánva néznek, melyly keservessen meg-homályosodtál, és szörnyű képpen megmocsokoltattál. Oh Uram JESUS Kristus minden szenvedésedért, és fájdalmas lépésedért, midőn egyik bírótól az másikhoz vittének nagy gyalázatos csufsággal, verésekkel, és taszigálással, egyik a' másik fölött nagy kiáltással elől, 's hátul; kérlek téged én üdvösségem és reménségem, halgass-meg az én könyörgésemet, és engedgy-meg nekem az ítélet által, melyly te read ki-adatott, hogy mi érettünk meg-hally, és a' sz. Keresztfán gyalázatosan meg-feszítessél. Oh te nagy tűrhető szelid Bárány, ki az egész világ bűneit hordoztad, könyörűly-meg rajtam, oh édes szerelmes JESusom az Atya Istennek egyűgyű Báránkája, melyly békességben vitted a' keresztet a' te sebes testeden, és beteg válladon, és nyakodon, és azzal másztál meg-hajtott térdekkel két lator között, a' ki örökkén való bölcsesség vagy és Veronikának a' te Szent ábrázotodat egy keszkenyű kendőben bé-nyomtad. Oh melyly nagy fájdalom és szívbéli szenvedésed volt néked, midőn olly nyomorúltul az kereszt halálára vitettél a' te szent Annyád látására. Oh szívnek nagy keserűsége és gyötrelme, melyly néked és a' te szerelmes Annyádnak akkor volt, midőn a' nagy erőtlenség miatt a' kereszt alatt le-estél. Oh nyomorúlt járása az én édes Uramnak és atyám fiának, kérlek téged oh édességes Uram JESus Kristusom, ez által bocsásd-meg nekem minden némű adosságimat, és fogyatkozásimat, és halgass-meg engem a' kereszt-fára fel-szegezésed által, midőn téged az hegyre, úgy mint az ítéletnek helyere fel-vittek, és ruhádat le-vonván, melyly sebeidben bé-ragadott vala, és azt nagy kegyetlenül iszonyú képpen le-húzták, úgy meztelenül hattak és a' keresztre lefektettek hanyatta, a' hol esedeztél a' te ellenségedért, és alázatosan könyörgöttél. Oh Atyám bocsásd-meg-néik, mert nem tudgyák, mit csinálnak: oh melyly vigasztaló szép hálá-adásokat tettél. Ez eleven áldozás: ebben bé-tellyesedtek a' Prófétiai és az Isten érettünk való

igéreti. Oh Atyának ítéleti, oh szomorú baj-vivás, oh eleven áldozat mi érettünk szegény bűnösökért! Oh te örökkön való élet, Mennynek és Paradicsomnak igaz Páisa! könyűrly-meg rajtam, és halgass-meg engem; fel-áldozom és ajánlom magamat tellyességgel a' te malasztodban, és irgalmasságodba, és kérlek tégedet a' te meg-váltásodért; és a' te gyenge tested megmeztelenítéséért, adgyad nékem én Istenem az én minden-napi kenyeremet, és bocsúletes táplálásomat, és ruházatomat; és kérlek tégedet a' te gyenge tetemednek ki-huzásáért, ezt midőn a' keresztre kötelekkel ki-húzták a' kereszten fűrt lukakra, és annyira elvonták egy mástul, hogy egy sem maradtott helyben, úgy hogy minden tetemedet megszámálhathatták volna. Oh én egyetlen egy vigasztalásom Uram JEsus Kristusom, emlékeztetlek téged az három vas szegekre, a' kikkel kezeidet, lábaidat által-verték, és úgy a' hozzá készített verembe bocsátottak kegyetlenül, mellytől újonnan szent tested meg-sebesítettet, Szent kezeid, lábaid meg-indultak, és annak sebei meg nyiltak, és ki-mondhatatlan fájdalomat szenvedtél.

Oh mindenek teremője! nem volt annyi helyed a' te szenvedéseden a' hova fejedet le-hajthattad volna, és úgy a' te szentséges lelked a' te Szent testedtől el-vált, és akkor meg-indult a' te szerelmes Szent Anyád szívének keserves fájdalma, mivel te ő néki vigasztalására más fiat adtál, és mondottad: Aszszony ihon a' te Fiad, János ihon a' te Anyád; Tehát kérlek az által a' keserves szív fájdalom által, melly te és Sz. Anyád között volt: méltóztassál oh én kegyes Uram JEsus, a' te szent választottid közzé számlálni, és segits engem, hogy én soha tőled el-ne válylak, hanem az örök életben részesüllyek. Oh Uram JEsus Kristus emlékeztetlek téged, arra a' sok csúfságra, kit néked kellett hallanod, és a' nagy káromkodásra, mellyet a' Zsidó nemzetségtől szenvedtél, és az egyik latortól, a' ki téged káromlott, és a' másik, hozzád folyamodván, tőled malasztot nyert, hogy veled paradicsomban lenne, megígérted: kérlek téged vigasztally engemet-is szegény bűnöst, az én halálomnak óráján. En emlékeztetlek tégedet az negyedik szódra-is mellyet a' kereszt-fán, nagy kinodban mondottál, úgy mint [...] szomjúhozom: az emberi nemzet váltságaért, és adának néked mérget, és eczetet. Ötödször kiáltál, nagy szóval: En Istenem, én Istenem, miért hagyál-el engem: mert a' nyomorúság, mellyet kell szenvednem, fölötte nagy. Hatodik vala igen crős szó, midőn monadt: bé-tellyesedett, úgy mint a' te nagy szenvedésed. És utólyára nagy szóval kiáltád: Atyám kezébe ajánlom lelkemet, és úgy ki bocsátád alázatossan függvén a' kereszten, illy nyomorúlt állapotban én érettem szegény bűnösért meg-halál; az után Sz. oldalad megnyitatték, és abbul véres víz foly vala a' mi bűneink bocsánattyáért, és abban az órában a' kösziklak meg-hasadtak, és a' kedves napnak az ő fényessége meghomályosodott, és az Templom főli ketté hasada. Oh csudálatos Uram JEsus Kristus te adsz minden Hiveknek örök életet. Kérlek, és emlékeztetlek tégedet az Iósef és Nicodemus szereteti által, kívül Pilátushoz mentek, és kérték Sz. testedet le-venni: midőn meg-engedte, nagy keserűséggel le-vették a' keresztről, és a' te Sz. Anyád ölében tették. Oh melly sűrű könyveket öntött te rajtad. Oh melly keservessen nézte a' te holt testedet, és sok könyhullatásokkal csókolta ő, és az attya-fiai nagy szánakodásban lévén: az után téged jó illatú kenetekkel meg-kenvén tiszta gyölcsban bé-takartak, és új koporsóban tettek: kérlek téged alázatossan temesd-el minden bűncimet, és világi kívánságimat, szerencsétlenségimemet, és ellenkezésimemet, halgass-meg és engedd-meg nékem, oh én Uram Istenem! emlékeztetlek téged édes JEsusom az poklokra szállásodért, és a' Sz. Atyák ki-szabadításáért úgy-mint kegyes Isten az őrdőg költelitől föl-oldoztad, úgy szabadíts-meg engemet-is az ellenség késértetitől és minden hozzá-tartozandóktul, minden világi gyalázattól, és ellenkezéstől: és kérlek tégedet Uram Istenem a' te őrvendetes föl-támadásodért, kivel a' te tisztelendő Anyádat, és hű Tanítványi-

dat, Szent Aszszony állatokat, kik reggel a' koporsóhoz mentek, meg-vigasztaltad: Úgy vigasztaly-meg engemet, ebben az én imádságomban, és kérlek téged a' te negyven napig való meg-jelenésédért a' te föl-támadásod után, jelenny-meg énnékem-is a' te világosságoddal, és a' Sz. Lélek malasztyával az én szivemben, és elmémben, hogy én az én felebarátomnak minden jót cselekedhessek. Oh Uram JEsus Kristus halgass-meg engem a' te Mennyben meneteled által, és a' szent Lélek el-küldése által; és könyörgők néked, a' mikor itélni fogod az Izrael tizen két nemzetségét, ne törölly-ki a' te Isteni igasságod szerint, hanem tarts-meg engem a' te kegyelmedben és irgalmasságodban az örökkén való bődögságra, és nyúgodalomra Oh te én Uram és Istenem fordítsd jóra, minden én nyomorúságomat és szükségemet. Oh Istenem egyesíts engemet te veled, és az én felebarátommal, a' mint egyesítetted a' te felségedet az halandó emberséggel: a' te hatalmas kezed óltamazzon engemet; Oh Uram Istenem engedd, és adgyad a' te békességedet, és légy irgalmas nékem. Oh Uram JEsus Kristusom hadd, legyek a' te szolgálod, és ne engedd engem azok kezében adatni, a' kik gyűlölnek engem. Oh Uram óltalmaz-meg engem az én látható, és láthatatlan ellenségimtől, és minden veszedelemtől, és tarts-meg engem minden üdöben, és órában a' te Isteni áldomásodban, a' ki vagy igaz óltalmazóm minden ellenségim és reám török ellen, és békéséget szerzettél Isten, és ember között; azért dicsőséget mondok, légy áldott mind örökké; és kérlek téged minden igaz szavaikra, hogy engem szegény bűnöst meg-halgass, mert csak te benned vagyon az én reménségem. Oh Uram Istenem te benned bízom, és te nálad maradok örökké; te vagy az igaz Ur, Igazság és Élet, mert te parancsolád, hogy kérjünk, és esedezzünk, és valamit a' te Szent neved által kérünk a' te Mennyei Sz. Atyától, meg-engedi; Azért kérlek az én szivemnek buzgóságából, hogy engemet kegyelmessen meg-halgass az én szükségemben, és nyomorúságomban, és az én szükségemet az Atya Istennek bé-mutasd, valamit kértem ő tőle, mint szerelmes fia, meg-nyered, és az ő Szent felséges Thronussából nékem meg-adgya, mert az én bizodalmomat egyedül te benned vetettem én Jessusom-hogy engemet meg-tarts szegény árvát, 's el-ne hadgy ebben az gonosz és álnok világban a' te szent Anyádnak Máriának buzgó szeretetiért, 's ki vala a' Nemes Szekrény, kiben az mennyei kenyér tétetett, az által engemet kegyelmessen meg halgatsz, és nékem meg-engedsz. melly igazán te mindenható Isten Mennyet és földet Isteni igéddel teremtetted. olly igazán én-is meg-halgattatom, 's az én könyörgésem, és szükségem meg-adatik az Atya, Fiú, és Szent Lélek nevében.

Forrás: Mindenkor magával hordozandó LELKI-KINCS, Mellyből miképpen kellések ajtatossan halgatni a' Sz. Misét, és más ajtatosságokat végbe vinni, kitetszik. Most újonnan meg-jobbitatott, szép képekkel ékesítettett, és imádságokkal, 's énekekkel meg-bővítettett. BUDÁN, Landerer Ferencz Leopold által 1764dik Eszt. H₈-I₇.

“BOOKS OF THE DIVINE—BOOKS OF THE DEVIL”

(Traces of Reading Culture in Early Modern Hungarian Villages and Country Towns, Based on Witchcraft Trials)

The essay profiles and analyses data on the history of reading—data obtained from the roughly two thousand witchcraft trials conducted in Hungary between the mid-16th and 18th centuries. These provide a fairly detailed picture of the written and reading culture mainly of villages and towns of varying size. A great advantage of this group of sources, as opposed to the traditional, quantitative signature examinations, is that it testifies not only to the possibility, but also to the reality, of contemporary writing and reading.

From this standpoint, witchcraft trials provide two types of data: firstly, data on beliefs, featuring in defendants’ testimonies either given under torture or voluntarily; secondly, those contained in witness testimonies describing the daily realities of everyday existence.

The belief data disclose that the devil’s pact was imagined by the inhabitants of early modern Hungarian villages and towns to appear in a written form and — based on the contemporary reality of the written literature and the reading culture surrounding them — in the form of a letter, register, or book.

These beliefs reveal a not very widespread literacy, given that only in the rarest instances do the defendants testify that they themselves have signed, or drafted the text of the pact. Much rather, these acts are attributed to the devil or to some other witch described as literate.

The picture depicted by the beliefs is amply supported by witness testimonies, which rarely mention the act or ability of writing, however fairly frequently referring to reading skills and the books that have been read (mainly prayer books, songbooks, and calendars), often specifying the titles and the contents. Indeed, two cases—the material of a mid-16th century trial conducted in a town (Koložsvár) and that of a mid-18th-century village trial (Northern Hungary) — also attest to a peculiar, magic use of printed matter intended for other purposes (fortune-telling books and prayer-books).

According to the conclusions of the study, the data furnished by Hungarian witchcraft trials seem to support Western European (primarily French and British) research findings on alphabetization and the history of reading which show that,

owing to the peculiarities of the school system, the middle and lower ranks of early modern society rarely, if ever, acquired the skill of writing. The ability to read was, however, fairly widespread. The use of particular printed materials for purposes other than those intended by their authors, indeed, provide evidence that these strata, instead of passively ingesting the products of culture coming “from above”, actually incorporated them into their daily life, in conformity with their own world view and customs.

MILYEN MŰFAJ A MESE A REFORMÁCIÓBAN ÉS A BAROKKBAN? FABULA? MÍTOSZ? TALÁLÓS?

Mint talán ismeretes, nincs megnyugtatóan feltárva mind ez ideig a magyar „mese” terminus története. 1980-ban jelent meg VOIGT Vilmos cikke a „mese” szó története és etimológiája témakörében,¹ melyben a szerző megállapítja, hogy az addig nyelvi nézőpontból vizsgált mese terminus újabb, folklorisztikai szempontú vizsgálatot igényel. A TESz „mese” szócikkében 5 fő jelentést különböztet meg: 1. példázat 1372-től, 2. mese = költött elbeszélés 1585 Calepinustól, 3. kitalálás, ürügy 1725—1764 Amadétól, 4. irodalmi mű cselekménye 1833-tól (Kritikai Lapok), 5. üres szó, fölösleges beszéd 1851-től (Erdélyi: Közmondások).² VOIGT az ismert rejtvény = aenigma adatokat továbbiakkal kiegészítve leszögezi, hogy a legrégebbi magyar ’mese’ adatok nem mesére, hanem rejtvényre utalnak. Más interpretációhoz juthatunk el, ha a történeti adatokat nemcsak (latin) eredetijükkel együtt vizsgáljuk, hanem a kontextust is figyelembe vesszük, definiálva, milyen műfajú elbeszélésre utalnak a mesék, sőt összefüggést keresünk az egyes korokban elterjedt, az egyes műfajokat illető retorikai, illetőleg pragmatikai véleményekkel.

A legkorábbi adatok szerint a szemérmetlen szemű követ *példázata* a Jókai-kódexben (yly mesevel)³ Habakuk próféta 1—2,6 bibliai helye: vajon mindezek nem költenek-e rá példabeszédet és az ő *példabeszédeinek szavát* a Bécsi Kódexben⁴ azt mutatják, hogy a példázathordozó aenigmát fordították mesével is, példabeszéddel is.

A Jordánszky-kódexben a Bírak könyve fordításában *yme egy messeet mondok* bevezetéssel fordul elő a Sámson-rejtvény és a szövegben is többször szerepel a mese, ennek latinja viszont a *problema* terminus.⁵ Jelképes értelmű, költött, kitalált történeted értelemben szerepel a *mesédet meg nem fejthetem* PESTI Farkas és bárány ezópusi fabulájában⁶ (melynek latinját nem láttam).

¹ VOIGT 1980. 173—179.

² TESz II. 1970. mese szócikk.

³ Jókai-kódex 122. In: HEXENDORF 1950. 74—78.

⁴ Bécsi Kódex 271—272. In: HEXENDORF 1950. 74—78.

⁵ Jordánszky-kódex 340. In: HEXENDORF 1950. 74—78.

⁶ PESTI (1536) 1858, 219—220. CLXIII. mese.

A korai prédikációszerzők és bibliafordítók (Sermones Dominicales, Döbrentei-kódex, Érdy-kódex, Komjáti Benedek, Sylvester stb.)⁷ egymástól nem teljesen függetlenül Pál Korinthusiakhoz írt levelének I.13. passzusánál a *homályos értelemben vett aenigmát* fordítják mesének. KÁROLYNál innen utóbb kikopik a mese terminus: mert mostan látunk tükör által és homályos beszéd által,⁸ s mint majd látjuk, a későbbieknél is egyesek mese nélkül, mások mesével fordítják ezt a locust.

Vallásos műtalány címe *mese* a Döbrentei-kódexben.⁹

Tarka képet mutatnak a legkorábbi szótáraink értelmezései is: homályos beszéd — mesebeszéd a fordítása az *aenigma obscurának* a Gyöngyösi Töredékben, s egyaránt mese a megfelelője az *aenigmának*, *fabulának*, mesélő, mesés az értelme az *aenigmatistesnek*, hazugon, azaz mese módjára jelentést kap a *fabulose*, mesebeszéddel magyarázzák az *apológust*, beszédecskével, mesécskével a *fabellát*, beszélőknek, mesélőknek hívják a *fabulatort* a Calepinus-szótár szerint.¹⁰ Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy már a legkorábbi időkben is csak egyik, de nem kizárólagos jelentése volt a mesének a rejtvény = aenigma, de további példázatos, képes jelentéssel felruházott egyéb műfajok neveként is alkalmazták.

Az ókori, majd középkori elburjánzó *exemplum* használat után a reformációs és barokk homiletika is kiaknázza az exemplumban rejlő lehetőségeket didaktikus céljaira, de az időközben rendszerre kifejlődött *loci tan* előírta újfajta gondolkodásmód illusztrálására.

A gyakorlatban elfajult exemplumhasználat már a 15. századtól kezdve szembe találkozott az egyre erősödő humanista igényességgel, majd a reformatori puritánssággal, mely úgy a liturgia, mint a dogmatika megtisztítására törekedett. A humanisták vizsgálva a szavak középkori egyházi értelmét, hogy kijelölhessék helyüket az érték- és jelentéshierarchiában, döntő fontosságot tulajdonítottak a megtörtént dolgoknak, és csekély jelentőséget a költötteknek. Ennek következtében erős kritikával illették a katolikus hagyomány által szentesített szentek életéről költött legendákat, a poéták egyházi értelmezés számára kommentált mitikus történeteit, a Szentírásban nem szereplő, véleményük szerint a pápák által létrehozott emberi találmányokat (mise, ostya stb.). A humanisták felfogásában a *loci communes* ERASMUSTól fogva változáson ment keresztül, s a skolasztikus *questiones* helyébe lépve — mely a dialektika eszköztárába tartozott és az ismeretelméleti, logikai érvelésmód eljárása volt — morálfilozófiai töltést nyert. Miközben a humanisták egyre nagyobb figyelmet szenteltek a hiteles tényszerűségnek, épp az általuk kidolgozott „*loci communes*” tanításokban fokozott szerepet kaptak az exemplumok valamennyi locus illusztrálásában.

Az ókori retorikában a locus communis törvényszéki ügyek fajainak, illetve a szónoki beszédben használt érvek fajtáinak gyűjteménye volt. A magas fokú nyelvi műveltség megszerzése érdekében a humanisták ismét az ókori klasszikusokhoz

⁷ HEXENDORF 1950. 74—78.

⁸ KÁROLYI 1590; HEXENDORF 1950. 74—78.

⁹ Döbrentei-kódex 253. In: HEXENDORF 1950. 74—78.

¹⁰ Gyöngyösi Töredék, Calepinus, In: HEXENDORF 1950. 74—78.

fordultak, hogy műveikből kiírt szavak, kifejezések, példák csoportjait sorakoztassák a loci communes gyűjtőedényeibe, felhasználhatóvá téve így az emberi dolgok összességét a legkülönbébb élő vagy írott nyelvi alkalmazásra, jogi beszédben, prédikációban, nevelési tanácsadásban, történeti szakmunkákban stb.¹¹ Latin *maximák*, *adagiumok*, példák stb. gyűjtését ERASMUS óta és rá hivatkozva minden iskolai retorika ajánl az erények kiművelésére. ERASMUS *Adagiumaiban* kidolgozza a szónoki invenció valódi módszerét, összegyűjtött idézeteivel és idézetei elrendezésével. Az adagiumok stilisztikai kommentárjaival QUINTILIANUST idézve megállapítja, hogy ezek egyidejűleg ékességei és gazdagítói a szónoki beszédnek, egyszersmind morálfilozófiai érvek (szillogizmusok). AGRICOLA véleménye szerint az erkölcsi nevelésre igen alkalmasak a jót és rosszat példázatokon keresztül tükröző történetírók, költők, szónokok. Szerinte ERASMUS, CICERO, VALERIUS MAXIMUS, ARISZTOTELÉSZ, AQUINÓI SZENT TAMÁS, PLINIUS stb. műveiből lehet a legtöbb locus communist kiírni.¹² ERASMUS szerint a görög-latin szerzők értő és élményszerű olvasása magatartásformáló, nevelő hatású, s alapvető a keresztény humanista erkölcsök kialakításában. Szerinte az összegyűjtött *locit* legcélszerűbb a rokon és ellentétes fogalmak rendszere alapján csoportosítani. Legjobban használható az erények és vétkek szerinti elrendezés, illetve a szónoki beszéd különféle nemeiben előforduló témák vagy a különféle példák csoportjai szerinti elrendezés.¹³

A középkorban ráakódott kommentártömeggel szemben a humanisták az antikokat a szerzők eredeti, szövegfilológiai tisztításon átesett formájában kívánták az olvasók kezébe adni. Eljárásmódjuk, magyarázataik, értelmezési gyakorlatuk alapvetően befolyásolta a reformátorokat hitújító ideológiájuk kialakításában. Fő céljaik találkoztak: humanisztikus műveltségi alapon kifejleszteni az őszintén átélt, belülről fakadó vallásosságot. MELANCHTHON loci communes tanában a protestáns üdv- és erkölcsstan summája testesül meg. Ezt osztotta be MANLIUS a Tízparancsolat rendjébe, s használta több prédikátornemzedék Magyarországon (BORNEMISZA, KÁLDI, PÁZMÁNY, KECSKEMÉTI ALEXIS J. stb.). Az ezekben a csoportokban elrendezett sok száz történet a bálványozás, azaz a római liturgia, a képtisztelet, a bűcsújárás kultusza ellen, az istenkáromlókat érő csodás büntetésekről, az ünnepnapot, a szülőket nem tisztelőkről, a gyilkosok, paráznák, tolvajok ellen szólnak.

A reformáció elősegítette a végletesen radikális tartalmi elfordulást attól, amit a középkor a szavak vallásos jelentésén értett, mégpedig a többszörösen kibontakoztatható allegorizáló, moralizáló, etimologizáló és más művi-művészi jelentésmagyarázattól. Ez konkrétan azt jelentette, hogy egyedül a Bibliához kívántak visszatérni, előtérbe helyezve a verbális inspirációból létrejött, a Szentírásban megnyilvánuló, az ún. „isten” szájából származó tanítást. Hazugságként elvetették az ebben nem szereplő kegyes legendákat, el nem hihető épületes tudósításokat stb.

¹¹ BRÜCKNER 1974.

¹² ECKHARDT 1955. 261.

¹³ BALÁZS 1956. 103—177.

Feladatukul tűzték ki, hogy felkutassák a történelem menetében az „isteni” indirekt megnyilatkozását, ezért gyűjtik az emlékezetes tetteket (facta memorabilia), melyben megnyilvánultak az örök igazságok.

Ez az éles műfaji szembeállítás tehát egyik oldalon biblikus, másik oldalon pedig humanista gyökerekből táplálkozik. Szent Pál apostol sok levelében (Ephesusbeliekhez, Timoteushoz stb.) kitér a frissen kereszténnyé válók valláserkölcse, viselkedése, szokásai, nyelvhasználata, gondolkodásmódja, szórakozásmódja megváltozásának szükségességére. Az ő leveleivel való foglalkozás során (legyen az katolikus vagy református prédikációkészítés az ő textusai alapján, dogmatikai előírás tervezete vagy egyszerűen a szövegű értelmet visszaadó fordítás), újra és újra előtérbe kerülnek a mesékkel, tágabban a költött történetekkel kapcsolatos, humanistáknál is hangsúlyozott elítélő, ostorozó vélemények: pl. Pál első levelében 1 Tim 4.7. a *Vulgata aniles fabulasját szentségtörő ostoba meséknek* fordítják (újra) a humanisták, reformátorok (Luther is).¹⁴

Az 1567-es református *debreceni zsinat*¹⁵ magyar szövegű hitvallásában a *mese* egyértelműen ördög sugallta, pápisták paráználkodása, és egyenértékű elítélésben részesül a pápa, a sátán szerette, a verbális inspiráció által nem létesített, Szentírásban nem szereplő többi, katolikusoknak tulajdonított kitalálással: az ostyával, az oltárral, a szentképekkel, a bálványokkal, a misével stb. Aki, mint nem isteni teremtetten dologgal, ezekkel él, az az ördög teremtetten dolgokkal paráználkodik lelkileg. Az elítélésben nem műfaji, hanem valláserkölcsei fogalom fejeződik ki: a *mese* ostya, (álnokul kitalált, fiktív, azaz hazug szentség), a többivel együtt bűn, setéség, paráznaság stb.

BORNEMISZA az 1578-ban megjelent művében az ördög művének azt tartja, hogy az első bűnbeesés óta megszokott *hazugság* hallgatására „hitságos mulatságra vagyodnac mindennec fülei. Tiztaltalan és faytalan beszednec halgatasara, hazug es álnok tanaczra, hamis es eretnec tanyitasra ragalmazoc gyalazoc, fondorloc sugarlasira, tragar es peniszes czuffsagra, baba beszedre, álnokul költöt fabulakra, Király fia kis Miklósrul, Poetac Oriasirol, Apolloniusrol es egyeb hitsagrol, virag es szerelem enekec halgatasara, Lant, Sip, Dob, Trombita szobeli hayia huyiara es temeny ezer csacsogasokra”.¹⁶ A felsorolás vége álnokul költött fabuláknak mondja a Királyfia kis Miklóst (széphistória?, mese?), a görög-latin poéták óriásairól szóló mitikus elbeszélést, Apolloniust (széphistória?, mese?), melyek egyaránt *ördögi hazugságok*.

KÁLDI (1631) is ördögi álnokságnak tartja, hogy sokan szívesebben hallgatják a *meséket*, mint a saját üdvösségükre vivő igaz lelki beszélgetéseket. „Csodálatos az ördögnek álnoksága e dologban; Mert hogy így szóllyak, sokakat úgy megfűlesit, hogy nap-estig sem unnák halgatni a rágalmazást, trágárságot, *meséket*: de ha egy óráig kell valami üdvösséges dolgot hallani, ásitnak, szunnyadoznak, nyughatat-

¹⁴ PÁL apostol levelei.

¹⁵ KISS 1882. 73—285.

¹⁶ BORNEMISZA 1578. 758v.

lankodnak, és minden-képpen mutatták kedvetlenségöket; és amint Démosthenes mondotta az Athénaiaknak a számár árnyékáról való mesét, örömet és vigyázva halgatták; a hasznos lelki dolgokat pedig, kedvetlenül és szunnyadva. Melyből eszünkbe vehettük . . . ki légyen ostromlója a lelki beszélgetéseknek; és találója a *haszontalan meséknek*; az tudniillik, aki a gonoszon örvendez, a jón pedig bánkódik . . . Erről panaszkodott Szent Pál mondván: Némelyek az igazságtól hallásokat fordították, és a *mesékre térnek*”.¹⁷ Itt tehát KÁLDI olyan mesékről szól, amik rágalmozással, trágársággal (= szabadszajú tréfálkozással) egyenértékűek — egyúttal kifejezésre juttatva, hogy sokféle mesemondásról van korában tudomása — másrészt a mesemondásból fakad véleménye szerint az a véték, hogy a hallgatók elfordulnak az igazság (= valódi, megtörtént, verbális inspiráció kinyilatkoztatta Szentírás) hallgatásától a hazug, költött, nem létező, haszontalan, sőt vétkes dolgok felé.

MIKOLAI (1648) *A mennyei igazságnak tüzes oszlopa* c. művének ajánlásában határolja el magát a „pompás szókkal” mázolt, világi, költött munkáktól, azzal büszkélkedve, hogy ő a bölcs Istennek szavaival szól, melynél bölcsőbb, hasznosabb s szükségesebb soha nem létezhet. Azért is él ezzel, hogy a gyenge jelleműek, a határozatlanok, a befolyásolhatók *elfeledkezzenek* a sok *mesemondásról*, mocskos szófia beszédekről, Királyfia kis Miklós költött szerencséiről.¹⁸

Érdemes a hazugság vétkével kapcsolatban GELEJIT idézni, aki ennek két fajtáját különbözteti meg:

„Mert a hazugságban ezek a két dolgok vagynak:

1. hamisság, amely az értelemvel és az akaratval ellenkezik.
2. A tsaló, vagy ártó szándék. A melyre képest *kivétetnek* a hazugság közzül a *haszonlatosság szerént való szollások, az Evangeliumi példabeszédek, sőt még az Esopus, és többek fabulájai-is*, amelyek az *erköltsöknek oktatások* felől vagynak. Mert noha azok volta-képpen és historice *nem mind úgy löttenek*, de azért *nem tsalásnak*, hanem *tanításnak* okáért gondoltattanak, és mondattanak úgy. Summa, mind hazugság az, valami az igazsággal ellenkezik, amely szerént-is nem hazugságok az Evangeliumi példa-beszédek; mert mind merő igazság, és üdvösséges lelki értelem jegyeztetik általak.”¹⁹

A parabola kezdeti fordításait összegezi HEXENDORF és TARNAI. Eszerint részben tág értelmű hasonlat, részben bibliai példabeszéd már az első írásos emlékektől használatos (példa, példázat, ami a skolasztikus *sermo exemplum*ának magyar megfelelője). Példabeszédnek azonban a *similitudót* és a *paroimiát* is fordították. KÁLDI prédikációjában a magvető parabolájáról, azaz példabeszédéről szól, de ő is, KÁROLYI is, SZENCZI is magyarította a parabolát példabeszédnek, példának, példázatnak, míg a *propositiót* találósnek, rejtvénynek, mesének is. (Lat.: Inclinao in parabolam aurem meam: aperiam in psalterio propositionem meam)

¹⁷ KÁLDI 1631.

¹⁸ MIKOLAI 1648. In: TARNÓC 1979. 528.

¹⁹ GELEJI 1645. 926.

„Hajtom az én fülemet példabeszédekre
és kijelentem az én *mesémet* hegedűben” (49. zsoltár)²⁰
„E példára magam is figyelmezek
Hegedűszóban szép *mesét* jelentek”
„Példázatra figyel fülem,
Hárfakisérettel adom elő *talányomat*.”

A hasonlatok, evangéliumi példabeszédek, ezópusi és más fabulák erkölcsi elvek kifejtésére alkalmas voltát mutatja be KÁLDI (1631) is, az AaTh 51A ezópusi fabula kapcsán kortársaival folytatott hitvitázó polémiájában:

„Egy *mesét* olvastam melly igen illik a magok bőrét-féltő Tanítókhoz” — vezeti be a történetet, melyben a náthás róka követő protestáns prédikátorok esetét ezópusi *állatmeséhez* hasonlítja, ahol az oroszlánnak áldozatul eső igazmondó együgyű számmárral és az igazságot eláruló hízelkedő farkassal szemben a subáját féltő, véleményt nem nyilvánító róka, azaz az új hitet valló álnok protestáns prédikátor — megmenti magát.²¹

Téves fordítás, mondanivaló valós értelmé helyett *költött, kitalált, hiteltelen* értelemben szerepel a *mese* KÁROLYINÁL (1590): „... ez is olyan, mint egy mese”;²² KÁLDI (1626): „a régi deák bibliában olyan mint egy mese...”²³ — igazságnak meg nem felelő interpretációként használva a fogalmat. „Szófia beszéd” vagy *vén kofák meséje* — elhihetetlen, haszontalan locsogásként fordul elő a TESz-ben, KÁLDINÁL²⁴ stb.

A pápaság *meséket, bába beszédet, mitikus, költött, hiteltelen* elbeszéléseket prédikált — írja BORNEMISZA.²⁵ Szerinte a Jupiterről szóló történet, akinek Lycaon nem adott szállást, mire ő farkassá változtatta, a három királyok „legendája” (= bibliai története) is csak *mese* és álom, hisz a történetírók megírták volna, ha igaz lett volna. KÁLDI (1631) a mennybéli szentek Kálvin általi tagadását idézi, minthogy Kálvin a szentek nevét költöttnek mondta, olyan fiktív személyekének, akik soha a világon sem voltak, s a szenttörténeteiket, legendáikat *meséknek* — mivel bennük némely bizonytalan és meséhez hasonló dolgok vannak. KÁLDI ellenvetése szerint nincs bizonyítva azzal, ha hihetetlen dolgok avagy mesék vannak a szenthistóriában, hogy azok nem léteztek, hisz a biztosan létezett hatalmas emberekről is sok hiábavaló „meséket költöttek” a poéták. A történész Plutarkhosznál pedig Polükratész azt mondja, hogy a zsidók históriája *meséhez* hasonló — ettől még erkölcsoktató, ismeretterjesztő történetekként megállják helyüket, a személyek, városok és népek pedig léteztek vagy létezhettek.²⁶ *Mesés fabulákként* tárgyalt mitikus

²⁰ HEXENDORF 1958. 80; TARNAI 1984. 252. 103. jegyz.

²¹ KÁLDI 1631. 50—51.

²² KÁROLYI 1590. 7a.

²³ KÁLDI 1626. 22.

²⁴ TESz; KÁLDI 1631. 353.

²⁵ BORNEMISZA 1574. II. 687b.

²⁶ KÁLDI 1631. II. r. Szent György-nap III. préd. III. rész, 464—465.

elbeszélések találhatók CSÜZY prédikációiban²⁷ s VERESTÓI halotti orációiban.²⁸ Míg BORNEMISZÁNÁL Jupiter története minősült mesének, a népies katolikus CSÜZY-nál a gazdagságában telhetetlenkedő Midas király és egyéb álmöhövelyező szófia beszédek szerepeltek mesés fabulákként. „A versszerzők mesés fabulái nevezet szerént orrondi Ovidius Metamorphosisa bővelkedik é-félékkel hogy némellyek főcskévé, fülemilévé, némellyek pedig бүдös bankává változtatnak, verseléssel fabulázzák. Sőt még a magyarra fordított Argillus Historiája-is tündér Ilonáru! álmodozva rebesget mit illyest. Csakhogy itt a kérdés nem az álmöhövelyező szófia beszédéről, nem a nyughatatlan elme koholásról, hanem a valóságról vagyon” — írja a Böjt második vasárnapi prédikációjában.²⁹ VERESTÓINÁL 1735, 39, 44-ben tartott halotti orációiban fordulnak elő Junóról, Danaéról és Jupiterről, Memnonról szóló mitikus történetek *mese* elnevezéssel: „azt írják a Régi Mese-mondó Poéták Junoról”, „... régi Poéták játékos mesében azt költötték — Danaeról és Jupiterről”, „... régieknek Meséjek szerint Memnon” stb.³⁰ Az 1779-es s 1783-as győri kalendárium is közöl egy-egy mitikus történetet *mese* elnevezéssel: „Illyen régi költött mese dolog az is” — hogyan lett a Venus szép hajnali csillag, ill. „Bakus fabulája meséje a bornak”.

Ezöpusi, phaedrusi fabulák elnevezése *mese*, mint láttuk KÁLDINÁL a 17. században, a 18. században pedig tömegesen: 1759–69 között egy kötetre való állatmese jelent meg a pozsonyi *Házi és uti kalendáriumban*. Pedagógiai szükségletre utal, hogy 1776-ban DUGONICS is fordított diákjainak prózában phaedrusi fabulát *mese* elnevezéssel,³¹ 1767-ben *Esopusnak 150 meséjé*ként jelent meg egy újabb kötet fabula, 1777-ben a *Külömb-külömbféle auktoroknak ... meséi* is állatmeséket takarnak, 1774–79-ből a győri kalendáriumból ismerünk három állatmesét és egy eredetmondaszerű történetet *mese* elnevezéssel.

1732–33-ban a késmárki születésű gombkötő mesterlegény, SCHULTZ György írja a *Hetedik Trombitája* előljáró Beszédében — önéletrajzában: „Én voltam Szidalom az Iffjaknak, gyalázat a szüzeknek, *mese a gyermekeknek*, példa beszéd az Öregeknek, Danolás a Dobzódóknak, nevettség az eszteleneknek, Lábok kapcája a kevélyeknek.”³² Ha valakit csúfolni akartak, azt őhöz!á hasonlították, mivel testi nyomorék, nyavalyás, világ előtt utálatos embernek tartották rokonai, ismerősei. Ő tehát nem terminusként, hanem csúfolódás értelemben használja a *mese* fogalmát, de érdekes, ahogy a gyerekek ijeszgetésére mondott csüfmese-ijesztő-mese? lehetséges születésére felhívja a figyelmet. 1733-ban VERESTÓI Alvintzi Krisztina felett mondott halotti orációjában azt írja: „Nem hiszem, hogy egy Nemzetben-is volna annyi Mese és Szófia beszéd a Tündérországról... ”³³ (tündérmese?, széphistória?, hiedelemelbeszélés?) gyakorlatra utalva.

²⁷ CSÜZY 1723; 1724. 121, 142 stb.

²⁸ VERESTÓI 1783.

²⁹ CSÜZY 1724. 121.

³⁰ VERESTÓI 1783. 430–431, 436, 461.

³¹ SZILÁGYI 1986. 170.

³² SCHULTZ 1732–33. OSzK Quart. Hung. 323. 5. f.

³³ VERESTÓI 1783. 102.

A *mese* = *aenigma* terminus középkori adatait l. HEXENDORF Edit, TARNAI Andor, VOIGT Vilmos tanulmányaiban.³⁴ Az eredetileg találós kérdéseket — latinja *quaestiones* — felsorakoztató Gesta Romanorum 153. története és az alapját képező latin Apollonius-historia szövege a 16. század végének folyamán humanista, reneszánsz átdolgozáson átesvén (verses széphistória készült belőle 1588-ban „vyionnan az Lukretia notayara” magyar nyelvre fordított), benne a találós kérdések mindenütt a korban divatosná vált mese terminussá alakultak, míg 100 év múlva ugyanitt HALLERNál egymást váltogatják a mese, találós kérdés, példabeszéd terminusok. Ez tehát arra utal — BORNEMISZA 1578-as Apollonius-említése is ezt erősíti —, hogy létezhetett egy (vagy több) ma ismeretlen, korai Gesta Romanorum-fordítás, melyekben meglehetett ez az azonosítás is. A horvát Virágének nótájára írt *Aenigma* címet viselő BALASSI-verset „Jelentem versben mesémet” bevezetés után 6 strófába költött allegorikus talány építi fel. BALASSI *Aenigmájáról* l. VUJICSICS Sztoján, HORVÁTH Iván, VOIGT Vilmos tanulmányait.³⁵ MÁNDOKI *Szöbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete* című tanulmányában áttekintette a mese = *aenigma* jelentésváltozást a 16. századtól napjainkig s az erős középkori továbbélés mellett egyre szélesülő műfaji differenciálódást bizonyít.³⁶

1592-ben adta ki Debrecenben LASKAY János *Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való históriát*, melyben a következő hat találós kérdés szerepel mese elnevezéssel:

„Es ez utan monda hog az homalios keresőknek homalios feleletinekis kellene lenni, akkor azert töb kerdezködők iöuenek elő, kik közzül . . . az masik illien *meset* kerde tole. Miczoda ugimond hog az tengerben es az egesz földön egi dolog vagon, ki először es vtolszor igen nagi, az közepiben penig igen kicsiz? Felele azontul Aesopus, Hogi reguel es este leg nagiob volna az arniek.”

„. . . Touabba az eggik ismetlen illien *mesét* vete eleybe”: — szól az évről, 12 hónapjáról, nappalairól és éjjelekről a napjainkig feltett következő találós kérdés.

„Eggik ismet monda: *Mese, mese*, ket egimas szerető atiafiak vadnak, de soha egimast nem lathattiak, es eggik az masiktul születetik” — találós kérdés, mely Aesopus megfejtése szerint az atyákat és az utánuk való unokákat jelenti.

„. . . Az negiedikis kerde illien modon: *Mese mese* Telben el megiek, niarba haza iöuök, fiaimat el hagiom, kiket mas tart fel, vegezetre engemet szouamon esz nernek meg?” hangzik az a kérdés, melynek megfejtése: kakukk.

„. . . az Hetedik illien *meset* vete eleyben: *Mese, mese* egi kis aito nekül valo hazban lakom az lopoktul nem felek, de en mind öröcke lopok, három bötü mutattia meg az en neuemet,” melyből az első 40, második 400, a harmadik 200 jelentésű. Az egér görögül, adja meg a választ AESOPUS. Míg végül a nyolcadik

³⁴ HEXENDORF 1958. 71; TARNAI 1984. 256. 143. jegyz.; VOIGT 1980. 175—178; VOIGT 1992. 445—450. adatai nem tették szükségessé, hogy 1989-ben megfogalmazott véleményemet megváltoztassam.

³⁵ VUJICSICS 1961; 1972; HORVÁTH 1982; VOIGT 1979.

³⁶ MÁNDOKI 1979. 301—326.

kérdező fönixmadárra vonatkozó találósa ugyanezzel a bevezetéssel: „Mese, mese, Sem vagiok, sem nem vagiok, meghalok es egiszersmind feltamadok es halalom ennekem elletem”.³⁷

Homályos beszéd, *találós mese* értelmű a lőcsei *Mesés könyvecske* címe, a benne foglalt rejtvényekkel egyetemben (1629).³⁸ Másutt, pl. FOKTÖVI, PÁZMÁNY szerint figurákkal betakart új, mély, szokatlan fogalom *mesét vagy aenigmát* állít elő.

FOKTÖVI (1614) szerint, mint mesében előforduló homályos képet lehet megismerni itt a földön az isteni igazságot, az Isten ígését hit által, azaz képletes értelemben vett tükörképként, melynek valóságos lényege, „megfejtése, magyarázata, értelme” a mennyországban tárul majd fel a halandók számára.³⁹ Ez a metaforikus szókép, többnyire *mese* terminológia nélkül végigvonul a bibliafordítóknál (1586: FÉLEGYHÁZI, 1590: KÁROLYI, 1626: KÁLDI): tükör által homályosan lát az emberiség a földön, és színről színre, valamint megismerve az isteni igazságokat majd annak idején a mennyben.

PÁZMÁNY dogmatikai főművében, a *Kalauzban* (1623) az „ez az én testem” krisztusi kijelentés magyarázata kapcsán foglalkozik a katolikus vélemény kifejtése során a szó szerinti és átvitt értelmű különbségtétellel a mese = aenigma terminussal.⁴⁰

Kézírásos verses mesék (aenigmata) vannak bejegyezve KERESSZEGI H. István *A hitnek és jószágos cselekedeteknek tündöklő példáiról* való 17. századi prédikációskötete végére. (Debrecen, 1635.)⁴¹ Rejtvény megfelelőjeként áll a mese MIKES 1724-es rodostói levelében: „azt írja kéd, hogy nem emlékezik reá hogy még masszor is meg írtam volna kédnek e mesét, és hogy írjam meg a magyarázattyát” (jobb a házasság a penitenciatartásnál találósról szólván).⁴² VERESTÓI 1735–44 között írja a következőket: a Sisyphusról szóló történet: mese hamva alá rejtett igazságszikra;⁴³ jeles példabeszéd mesés borítékja alatt — írja másutt;⁴⁴ mesterséges mese az Oedipus rejtvényének megfejtése.⁴⁵ 1779 előtről valók FALUDI eklogáiban előforduló találós kérdések — melyek recens népi adatokkal csengenek össze:

„Mese, mese mi az? Nintsen az erdőben,
Fel nem találtatik a tágas mezőbenn
Nem fér a pajtába, nem fér a pintzébe
De szép könnyen befér egy haj szál végébe” („I” betű)⁴⁶

³⁷ LASKAY (1592) 1987. F—F3.

³⁸ *MESÉS Könyvecske* 1629. Lőcse.

³⁹ FOKTÖVI 1614. OSzK Oct. Hung. 380. 48.

⁴⁰ PÁZMÁNY 1623. 820—824.

⁴¹ KERESSZEGI 1635.

⁴² MIKES 1966. 84—85. 1724. febr. 18-i levél.

⁴³ VERESTÓI 1783. 224.

⁴⁴ VERESTÓI 1783. 433.

⁴⁵ VERESTÓI 1783. 464.

⁴⁶ FALUDI 1787. 74.

Vagy amit erre Titirus juhászgyerek Koridon kanászgyereknek válaszol:

„Mese, melylyik madár repdes szárnya nélkül?
És Melylyik eszi meg aztat szája nélkül?
Ha elő találod, tied lesz kobakom
önnel jól megrakott légrádi bitsakom” (Gyertya) stb.⁴⁷

Kézírtos énekeskönyvekben, mindenek gyűjteményekben szokássá válik a találós kérdések meseként való közlése (pl. VÍSKI János 1697 *Aenigmata*,⁴⁸ *Elegyes jegyzetek* a 18. század első feléből: Mesék = verses találós kérdések,⁴⁹ Péró-énekeskönyv 1735: prózai tanácsos történetek,⁵⁰ BEREKSZÁSZI TÓTH Péter 1736 — *Verses találós kérdések*,⁵¹ Szatmári énekeskönyv 1773 verses találós kérdés,⁵² Dávidné Söltári 1790—1 mese címszó alatt találós kérdések stb.).⁵³ Kalendáriumokban is előfordulnak találósok mese címszó alatt a 18. századtól, tömegessé a 19. században válnak. 1788-ban PÉCZELI is közöl találós meséket.⁵⁴ 1789-ben a komáromi Mindenek Gyűjtemény felhívást bocsát ki,⁵⁵ elsősorban az asszonyok számára írva elő, hogy mint a franciáknál, gyártsanak ők is találós meséket és rejtett szókat. 1792-ben a bécsi Magyar Hirmondó szerint a „szónak: Mese, most három jelentése van. Egyik az aenigma — másik a fabula — a harmadik pedig az úgy nevezett régibb anekdotomok”.⁵⁶ A közlő emiatt megfelelőbbnek tartaná a valóban megtörtént elmés esetek számára a rege régi magyar elnevezést.

IRODALOM

BALÁZS János

1956 *A stílus kérdései*. In: Általános Nyelvészet. Stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai. Budapest

BEREGSZÁSZI TÓTH Péter

1736 *Verses találókérdések*. Mf. MTAK B 1182/V 19a—44b

BORNEMISZA Péter

1574 *Masik resze az evangeliomokbol es*

az epistolakbol valo tanvsagok-nac... Sempte RMK I. 115

1578 *Negyedic része az evangeliomokbol valo tanvsagoknak*. Költ. Semptén Pinkest tayba RMK I. 146

BRÜCKNER, Wolfgang

1974 *Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählliteratur im Protestantismus*. Berlin

⁴⁷ FALUDI 1787. 75.

⁴⁸ VÍSKI 1697. 13a.

⁴⁹ *ELEGYES jegyzetek* a XVII. sz. első feléből 18b—19a.

⁵⁰ PÉRÓ *ék.* 1735, 60a—71b, 67b—68b.

⁵¹ BEREKSZÁSZI TÓTH 1736. 19a—44b.

⁵² *SZATMÁRI ék.* 1773. 7a.

⁵³ *DÁVIDNÉ Söltári* 1790—91. 260—63.

⁵⁴ PÉCZELI 1788.

⁵⁵ Komáromi *MINDENES Gyűjtemény* 1789. 126.

⁵⁶ Bécsi *MAGYAR Hirmondó* 1792. 230.

- CSÚZY Zsigmond
1723 *Zengedező sipszó*. Pozsony
1724 *Evangeliumi trombita*. Posen
1725 *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*.
Poson
- DÁVIDNÉ SÓLTÁRI
1790—91 Mese. Találos. Sp. kt. 630.
260—263
- ECKHARDT Sándor
1955 *Bornemisza Péter: Ördögi Kisértetek*. Budapest. Kritikai kiadás
ELEGYES Jegyzetek a XVIII. sz. első feléből
Mesék, (Verses találós kérdések.)
Mf: MTAK A 319 I 18b—19a
- FALUDI Ferenc
1787 *Magyar közmondások*. Révai-kiadás
- FOKTÖVI János
1614 *Prédikációskönyve*. Oct. Hung. 380
- GELEJI KATONA István
1645 Válság titka. I. Várad
- HEXENDORF Edit
1950 Mese. Magyar Nyelv XLVI. 74—78,
175.
1958 *Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből*. Budapest
- HORVÁTH Iván
1982 *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest
- KÁLDI György
1626 *Szent Biblia*. Béch
1631 *Az vasarnapokra való predikatioknak első része. Az innepekre- való predikatioknak első része*. Pozsony
- KÁROLYI Gáspár
1590 *Szent Biblia*. Vizsoly
- KERESSZEGI H. István
1635 *A hitnek és jószágos cselekedeteknek tündöklő példái*. Debrecen
- Kiss Áron
1882 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 73—285
- KÜLÖMB-külömbféle auctoroknak meséi, Kolozsvár, 1777
- LASKAY János
(1592) 1987 *Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való história*. Debrecen. Bibliotheca Hungarica Antiqua XIV. Budapest
MAGYAR Hirmondó. Bécs, 1792
A MAGYAR irodalom története. I—VI.
1964—66 Főszerk.: SÖTÉR István. Budapest
- MÁNDOKI László
1979 *Szóbeli rejtvényeink gyűjtése és kutatástörténete*. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 301—326
- MESÉS Könyvecske, Lőcse, 1629. RMK 584
- MIKES Kelemen
1966 *Törökországi levelek és Misszilis levelek*. Szerk. s. a. rend.: HOPP Lajos. Budapest
- MIKOLAI H. János
1648 *A mennyei igazságnak tüzes oszlopa*. Utrecht
MINDENES Gyűjtemény, Komárom 1789
- PÁZMÁNY Péter
1613 (1623, 1637)
Isteni igazságra vezérloe Kalavz. Pozsony
- PÉCZELI József meséi
(é. n.) *Haszonnal mulattató mesék*. In: Takács Sándor (kiad.) Budapest
- PÉRÓ énekeskönyv
1735 *Tanálos Történetek*. OSzK Quart. Hung. 1346
- PESTI Gábor meséi
(1536) 1858 — In.: TOLDY Ferenc (kiad.) Magyar prózaírók a XVI. és XVII. századból. Régi magyar mesék beszélek és erkölcsiratok. Pest
- SCHULTZ György
1732—33 *Hetedik trombita*. Kézirat. OSzK Quart. Hung. 323
- STOLL Béla
1965 *Kézírtas énekeskönyvek bibliográfiája*. Budapest
- SZATMÁRI énekeskönyv
1773 MTAK Népk. 208. 7a. St. 312

- SZILÁGYI Ferenc
1986 *Deákok tüköre*. Budapest
- TARNAI Andor
1984 „*A magyar nyelvet írni kezdik.*” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest
- TARNÓC Márton
1979 *Magyar gondolkodók*. XVII. század. Budapest
- TESZ
1967—1976 *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Főszerk.: Benkő Loránd. I—III. Budapest
- TROSTLER József
1927 *Mesenyomok a XVIII. századi magyar irodalomban*. (A racionalizmus és irracionalizmus küzdelméhez.) 1—5. közl. In: Magyar Nyelvőr
- VERESTÓI György
1783 *Holtakkal való barátság*. Kolozsvár
- VISKI János
1697 *Aenigmata*. OSzK Oct. Hung. 144 13a
- VOIGT Vilmos
1979 *Mese*. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): A magyar folklór. Budapest, 205—257
- 1980 *Hungarian mese riddle-tale*. In: Folklore on two Continents. Essays in Honor of Linda DÉGH. Bloomington. Ind. 173—179
- 1992 *Ung. Mese(?)* In: Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag -- Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Nica -- Budapest, 445—450.
- VUJICSICS Sztoján
1961 *Balassi Bálint délszláv versformái*. In: Filológiai Közlöny, 117 --126
- 1972 *A délszláv és a magyar énekköltés a XVI. században*. In: — (szerk.) Szomszédság és közösség. Budapest, 71—94

WHAT SORT OF A GENRE IS THE TALE
IN THE REFORMATION
AND IN THE BAROQUE?
FABLE? MYTH? RIDDLE?

Given that the history of the Hungarian term *mese* (tale) has not so far been satisfactorily explored, by marshalling new data, the study shows that, from the Reformation through the Baroque to the Enlightenment, “mese” was used in the sense of 1) erroneous translation, 2) myth, i. e. made-up story or fantastical fable, 3) fictitious legend about a saint and fantastical history, 4) ugly or frightening tale, 5) fairy-tale, romance, belief narrative, 6) moral fable = Aesopian, Phaedrian fable, animal tale, aetiological legend, 7) riddle or conundrum. Based on historical data, and studies of their Latin originals, in their proper context, it is fairly safe to assume that, even in the earliest times, “mese” had, as one of its meanings—though not as its exclusive one—“riddle”, i. e. enigma; and as far back as the Middle Ages, it was applied to describe other genres of a parabolical or metaphorical significance.

A MÁTYÁS-HAGYOMÁNY A 18. SZÁZADBAN

A magyar és a szomszéd népek folklórából ismert Mátyás-hagyomány feltárása sokoldalú. Eddig már jelentős összefoglaló kötetek és részleteket megvilágító tanulmányok láttak napvilágot.¹ A bőséges szakirodalom számbavétele helyett századunk második felében általános gyakorlattá vált az elődök eredményeinek átvétele kritikai megközelítés nélkül. A hazai folklorisztika különösen a század elején tárt fel új összefüggéseket, de azóta a kutatás megtorpan.² Esetenként az új gyűjtések nyomán szövegközlések jelentek meg szép, értékes folklórral,³ de elmaradt a sokszor megígért összefoglaló tanulmány. Különösen homály fedi a több évszázadon keresztül meglévő hagyomány változását, azt, hogy milyen jellegűek voltak a 17. vagy 18. századi alkotások. A nagyon gazdag 19. századi, Mátyás királyról szóló folklór kialakulásának, fejlődésének bemutatása az előzmények ismerete nélkül elképzelhetetlen. Egyre fontosabb a történeti folklór művelése, és jelentőséget kell tulajdonítani minden forrásnak, mert az írásos feljegyzések, az irodalmi adatok segítenek megérteni a folklór felfedezése előtti szájhagyományt.⁴

A felvilágosodás kora valójában örökölt a korábbi időkől egy Mátyás királyhoz kapcsolt, idealizált nemzeti királyról alkotott képet, amely nem egyezett a 17. század legjelentősebb költőjének, Zrínyinek a szemléletével. Sokkal ismertebbek a 16. századból átmentett énekek, históriák.

Magyarországnak fényes csillaga
És rettenetes bajnoka
Nyomorultaknak kies hajlaka
Nagy ékességnek es te valál oka.⁵

¹ Az első összefoglalások a század elején jelentek meg: KUZELJA 1906; TOLNAI 1911; majd a század közepén két újabb monográfiával gazdagodott a szakirodalom: GRAFENAUER 1951; KOMOROVSKY 1957.

² Filológiai kutatások ösztönzője volt JÓKAI MÓR (1884) anekdotagyűjteménye és BINDER 1893, 1902; GYÖRGY 1938. A HELLER Bernát (1908, 1936) által elindított elemzések az összehasonlító nemzetközi kutatásba ágyazták a Mátyás-mondákat, anekdotákat.

³ FERENCZI Imre (1968) új adatfeltárása és UJVÁRY könyve (1975, 1990), valamint a mesekiadványok hoztak új eredményeket a Mátyás-hagyomány megismerésében. De ORTUTAY tervezett Mátyás-monográfiája sajnos nem készült el. (ORTUTAY 1960).

⁴ A 16. századi Mátyás-hagyomány megismeréséhez bővebb tájékoztatást ad: KRÍZA 1995.

⁵ GERÉZDI 1962. 199.

— szól a 16. századi dicsőítő ének. Ezzel egyidejű a szegényeket megsegítő, utópisztikus király alakja, aki álruhában járja a falvakat, segíti a rászorulókat, bünteti az úrhatnám gazdagokat. Ez a szemlélet a 18. században semmiképpen nem volt része az uralkodó ideológiának. A Mátyás iránti tisztelet kialakítása nem lehetett része a hivatalos tudatformálásnak. Bizonyosság erre BESSENYEI György írása, aki neheztelően panaszkodik, hogy Mátyásról mit sem hallott tanulmányai idején. Ennek ellenére ma már tudjuk, hogy Mátyás király volt a legismertebb történeti hős a 17—18. századi iskoladramákban. BESSENYEINEK sem a történeti adatokról, sem a folklórról nem volt elegendő tudomása. Bármennyire is jelentős BESSENYEI tevékenysége, és éppen Mátyásról szóló hőskölteménye, amelyet 1772-ben írt, az csak az irodalomtörténet számára lett mérőöldkő, a néphagyományt bizonyító források ezzel nincsenek összhangban. Fellépése előtt is szívesen olvastak az elit irodalomtól távolabb lévők, az olcsó ponyvák, kalendáriumok kedvelői róla szóló „igaz történetet”.⁶

A művelődéstörténeti kutatások egyértelműen azt tükrözik, hogy a 18. században megélné a Hunyadi-család iránti érdeklődés. FESSLER Ignác Mátyás-könyve új szempontok révén új portrét adott.⁷ Hatását a történészek kutatják. Emellett a század folyamán BONFINI krónikáját négyszer adták ki. Az eredeti latin szöveg mellett német kiadás jelent meg, sőt már magyar fordításról is tudunk. GALEOTTO Mátyásról szóló anekdotái, elmés történetei Bocatius 1623-as kiadását követően újból megjelentek 1746-ban Bécsben. Valószínű, ennek alapján lett a kalendáriumok és aprónyomtatványok forrásává. HELTAI magyar nyelvű krónikáját ismételt kiadják, ezúttal Győrben 1789-ben Streibig nyomdájában. HELTAI krónikája tovább erősítette Mátyás idealizált ábrázolását, és elősegítette az ott leírtak ponyvára ültetését. THURÓCZY krónikája is újból megjelent, közvetve így bizonyítja a történeti érdeklődés erősödését, a magyar múlt felé fordulást. Mindezek a források hozzájárultak ahhoz, hogy a Mátyás király iránti érdeklődés előtérbe kerüljön. Az igényesebb megismerést segítette KELCZ Imre jezsuita pap négy kötetben közzétett adatgyűjtése, Mátyás király korábban ismeretlen leveleinek kiadása fokozta az érdeklődést. Ezt bizonyítja, hogy a leveleket a kassai 1743—44-es kiadás után később Nagyszombatban, Kolozsvárott, Pozsonyban ismételt közzétették.⁸

Már a 16. században HELTAI világosan leírta, mi lehetett annak az oka, hogy Mátyás király alakja és tettei egyre népszerűbbek.

„Éltében mind az egész ország reá kiált vala a Mátyás királyra, hogy igen kövély, nagyra vágó, hertelen haragó és felette igen telhetetlen vóna. De mihelyt meghala, minden ember ottan dicsírni kezdé őtet, mert mindjárt meg kezdé bomlani a békesség az országba. ... És akkoron kezdének mind az emberek mondani: De csak élne Mátyás király, bátor minden esztendőben hétszer róná meg az országot”.⁹

⁶ KOSÁRY 1980; TARNAI 1984.

⁷ FESSLER 1793—1794.

⁸ KELCZ 1743—1744. További könyvészeti adatokat idéz FRANKÓI 1890.

⁹ HELTAI 1575-ben megjelent krónikája magyar nyelvű változata BONFINI krónikájának. A 18. századi kiadása, és az abból történő részletek kalendáriumokban való megjelenése mutatja a krónika

A valóságos kép megrajzolása érdekében először HELTAI különítette el világosan a történeti adatokat a folklór mondáktól. Egyértelmű volt számára, hogy a szájhagyomány másképp látta a királyt, és tudta, hogy az idealizált uralkodó alakja a folklórban távol állt a valóságtól. A folklór és az írott műveltség a 18. századi forrásokban egymástól elválaszthatatlan. Hiteles folklórfeljegyzések ekkor még nem készültek. Ezzel egyidejűleg az irodalmi, pontosabban nyomtatott alkotásokat át- meg átszőtték a folklórmotívumok, szájhagyományból vett adatok.¹⁰ A történeti hitelesség esetében ez jól nyomon követhető, de az irodalmi alkotásoknál inkább az elemzések segítségével lehet kimutatni a szájhagyomány nyomait.

A kor jeles írói közül többen tudatosan építették alkotásaikat a szájhagyományra. DUGONICS regényeiben, drámaiban élt ezzel a lehetőséggel, RADAY Gedeon verset írt Mátyás lustáiról, PÉCZELY az öreg szántó kérdéseit-válaszait foglalta költői formába.¹¹

A Mátyás-hagyomány esetében a folklór és irodalom örökös egymásra hatását láthatjuk már a 15. századtól.¹² Jelen alkalommal a 18. századi fejlődést figyelve arra a jelenségre szeretnénk választ kapni, milyen módon tükröződik a Mátyás királlyal kapcsolatos hagyomány az esetlegesen ránk maradt forrásokban. Mivel a 18. századi források száma igen jelentős, és a Mátyás-hagyomány szempontjából rendszeres áttekintés nem készült, így a rendelkezésre álló anyagból három egységet szeretnénk kiemelni, és azoknak folklórkapcsolatait megrajzolni.¹³ A korábbi forrásokban gyökerező históriák 18. századi továbbélését vizsgáljuk, majd a legnépszerűbb anekdoták Mátyás királlyal kapcsolatos forrásairól szólunk, végül az ugyancsak népszerű közmondások magyarázatát, proverbiumok felbukkanását tekintjük át. Nem lesz szó az ebből az időből datálható helynévmagyarázókról, a kalendáriumok révén terjedt hiedelmekről, versekről, illetve az egyetlen, Mátyás királyhoz kapcsolódó balladánkról és annak 18. századi dallamáról.

I. EGY MÁTYÁS-HISTÓRIA A 18. SZÁZADBÓL

A históriás énekek divata a 16. században volt a legjelentősebb. Minden eddigi forrásfeltárás azt bizonyítja, hogy ha megjelenik később, az is visszavezethető a 16. században keletkezett előzményekre, néha 15. századi forrásokra is bukkanha-

népszerűségét és a Mátyás-hagyomány terjedését a magasabb köröktől távolabb esőknél. (HELTAI 1981. 402.)

¹⁰ A 18. századi írásos műveltség és folklór kapcsolatát különböző szempont szerint értelmezi BREDNICH 1976; SCHENDA 1970; BAUSINGER 1968.

¹¹ A folklór 18. századi irodalomban való megjelenését bizonyítja DUGONICS András *Etelka* című regénye (1792) és *Toldi* c. drámája (1794). PÉCZELY József: *Király és kapás* című 1788-ban írt verse, RADAY Gedeon Mátyás lustáiról szóló költeménye.

¹² A históriairok éppúgy, mint korábban a krónikák lejegyzői a folklórtörténeteket saját rendszerük szerint dolgozták fel, vö.: KRISTÓ 1972.

¹³ A jelentősebb összefoglaló munkák tükrözik a Mátyás-hagyomány feltárásának hiányát: KLANICZAY 1964; TARNAI 1984; KOSÁRY 1980. — GÖRCSÖNI Ambrus Mátyás-históriáját közzétette: VARJAS 1990.

tunk. Éppen ezért különös jelenség, hogy a 18. században históriás éneket, verses vagy prózai históriát lehet találni. Tudjuk, hogy a Mátyás-hagyomány megítélésében fontos szerepe van GÖRCSÖNI Ambrus 1570 táján írt Mátyás-históriájának. Már megjelenésekor is megkülönböztetett érdeklődés fordult feléje, és még abban az évszázadban jó hét változatban vált ismertté. Bár úgy gondoljuk, hogy időszerűsége sokat veszíthetett kétszáz év alatt, mégis a 18. században az aprónyomtatványok között újból négy különböző kiadásra bukkantunk. A ponyvák kiadási körülményeiről keveset tudunk, de annyi biztos, hogy csak a népszerűség indokolta a meg-megújuló kiadásokat. Húsz éven belül három kiadás az ország egymástól távol eső területén azt bizonyítja, hogy nagy volt iránta az érdeklődés. 1745-ben Nagyszombaton adták ki. Itt a jezsuita iskola és az eleven könyvkiadás egyaránt sok egyéb Mátyás-hagyományt is tovább ápolt főleg kalendáriumok, ponyvák révén. Alig egy évvel később, 1745-ben Kolozsvárott jelent meg újból, és 1764-ben Kassán adták ki. Majd a század végén 1792-ben ismét Kassán látott napvilágot. A nyomdák rivalizálásáról szó sem lehet még ekkor, de a Mátyás iránt megnőtt érdeklődést jól tükrözi ez a néhány adat önmagában. GÖRCSÖNI versét BOGÁTI FAZAKAS tette teljessé, ő javította ki a verselési hibákat. A zoltárfordító BOGÁTI által javasolt dallam a históriás éneket előadhatóvá tette. Az ad notam jelzetekből tudjuk, hogy a Mátyás-históriát ott is ismerték, ahol nem jegyezték fel.¹⁴ A 17. századi énekek feltárása közvetetten bizonyítja, hogy GÖRCSÖNI históriája akkor is ismert volt.

A Landerer-nyomdában Budán megjelentetett Mátyás-história mégsem áll közel GÖRCSÖNI népszerű szövegéhez. A kor divatjának megfelelően egy művelt ember, botanikus orvos, VESZELSZKI Antal írta le Mátyás király históriáját. Nemcsak Mátyásét, hanem az egész Hunyadi-családét, mint ahogyan ezt már a bonyolult címből sejteni lehet.

Erről a korábban ismeretlen Mátyás-históriáról részletes tájékoztatást adtam egy korábbi cikkemben,¹⁵ így most csak azokról a folklórelemekről szólok, amelyek a század műveltségében valószínűsíthetően jelentősek voltak. Az 1776-ban megjelent história, úgy tűnik, beilleszthető a nemzeti történelem megismerésének folyamatába. Mivel azonban sem a történelemkönyvek, sem a ponyvák nem bizonyítják a tudatos történelemismeret iránti igényt, ennek az egyetlen ponyvának a jelentősége ma még nem mérhető. Filológiai kutatásokkal feltárható, hogy VESZELSZKI ismerte HELTAI, BONFINI, NAGYBÁNCSAI és GÖRCSÖNI munkáját, mert az ott megtalálható főbb események helyet kapnak ebben a rövid, nyolcadrét alakú, kétszer nyolc oldalas históriában. De szemlélete, célja, stílusa egyedi. Mellőzi

¹⁴ A Kissolymosi Mátéfi János kéziratos énekeskönyvében fennmaradt szombatos ének (*Isten teörvenienek megh tartasara tanito enek*) nótajelzete a Mátyás-ének ismeretére vall „Az Matthias kraly éneke notajara” feliratból következtethetően (RMKT 5. 221). A feljegyzés 1619-ből való, de a közel száz évvel későbbi másolat úgyszintén a GÖRCSÖNI-féle Mátyás-história ismeretét bizonyítja, mert a dallamjelzetnél az eredeti szöveg első sorát adja meg „Arpad vala fő az kapitanyasgban” (RMKT 5. 298).

¹⁵ KRIZA 1992. 607—615.

HELTAI uraságok elleni súlyos szavait, nem kap pozitív értelmezést az idegeneket támogató királynő szerepe sem. A história jellegzetesen a felvilágosodás szellemét képviseli, és előkészíti a VIRÁG Benedek-féle történelembázisát.

A Landerer-kiadónál megjelent Mátyás-történetéről a korábbi bibliográfiák, nyomdatörténettel foglalkozó kiadványok éppen úgy nem tesznek említést, mint a Mátyás-hagyományt elemző írárok. Az adatok teljes hiánya miatt joggal állíthatjuk, hogy ez egy eddig ismeretlen história a 18. század igényének és szellemének megfelelően. Maga a cím is a barokkos hatást mutatja, és a füzet első lapját teljesen kitöltve a következőképpen olvasható: *História Melly Magába foglalja Vitéz Hunyadi János Nemzetsége eredetét és a' Török ellen viselt hadait: Ugy nem külömben Ama' Híres Nagy emlékezetű Fijának Mátyás Király, Örök emlékezetre méltó hadakozását, kitől mint a' Nap keleti, mint a' Nap nyugotti Tsászárok féltek, és rettegtek: a' melly-is A Magyar Országi históriákban gyönyörködőknek kedvéért (hogy kiki a' mi Eleinknek derék viselt dolgaik leírásához kevés költséggel juthassan) össze-szedettetett és ki-botsátatott Budán, Katalin Landererné betűivel 1776-ban.*

A cím sokat elárul a kiadás előzményeiről és a história tartalmáról. Hunyadi János életét illetően legfontosabb a család eredetének leírása. Híres csatáiról ehhez képest szűkösen szól. Ezt követi Hunyadi László kivégzése. Az intrikáról csak a Hunyadiak szempontjából tesz említést. Legterjedelmesebb Mátyás nevezetes csatáinak ismertetése, hősiességének, dicsőségének hangoztatása. Végül szól Corvin János életéről, házasságáról, csatájáról, s halálával lezárja a Hunyadi-ház történetét is. Így tehát valójában az egész Hunyadi-család krónikáját tartalmazza ez a 2×8 levélbe sűrített, de olvasmányos írás. A két ív A és B jelzettel válik el egymástól, a ponyvakiadás 18. századi gyakorlatához igazodva. A szerkesztés adódik a felhasznált papír nagyságából. Az első rész tartalmaz minden előzményt, ami fontos lehet a dicsőséges király megítélésénél, és a királyválasztás bonyolult esetének vázlatos leírásával kezdődik a B ív, vagyis a Mátyás-történet maga.

A história önmagában így, ahogy megismerhetjük, speciális helyet foglal el a 18. századi műveltségben. A forrása kétségtelenül HELTAI és BONFINI, de mégis egyedi. Ezt igazolja, hogy több alkalommal versbetétekkel szakítja meg a közlést, így teszi színesebbé a szöveget. Először Hunyadi Jánosról 5 strófa terjedelmű dicsőítő ének olvasható, majd Mátyás királyhoz kapcsolódóan három helyen összesen 28 és fél strófát találunk, mintegy 114 sor terjedelemben. Ezek közül legszínesebb a hainburgi csata leírása kuruckori költészetre emlékeztető stílusban.

A ponyvák szerzősége a 18. században nehezen tárható fel. Elterjedt gyakorlat, hogy csak a nyomdász nevét ismerjük, nem tudjuk, hogy ő írta, vagy megbízásból valaki más. A mi esetünkben nyomdatörténeti kutatások alapján kizárható, hogy Landererné lett volna a szerző. Nyomdája viszont fontos népszerűsítő tevékenységet végzett kalendáriumok, mezőgazdasági tanácsok, fűvészkönyvek, népkönyvek kiadásával. Ebbe a sorba illik a história. A szándékát igazolja az a megjegyzés, amely a címlapon olvasható, bizonyítva a téma népszerűségének közvetlen igényét. Így mondja: „Magyar Országi Históriákban gyönyörködőknek kedvéért össze-

szedetett és kibotsátatott”. A névtelenség megmarad később is, és feltételezhetjük a kompilációt is a következő mondat ismeretében: „A” mely hadi dolgokról a Vers-szerzők e képen irtanak: a mint rendel következnek”. Csak a história végén van egy odavetett mondat, jól a szövegbe ágyazva: „Mátyás király Veszelszki Antal hozzá adott versei, a’ki nem tsak e’ verseknek, de mit eddig olvastál és olvasni fogsz a két utolsó levélen, ő szedte egyben.”

VESELSZKI Antalt az irodalomtudomány nem jegyzi. SÁNDOR István 1803-as könyvészete, DANIELIK József és SZINNYEI adattára szerint jeles botanikus és orvos-doktor volt.¹⁶ Botanikus tevékenységét dicséri *A növény-planták országból való erdei és mezei gyűjtemény*, vagyis fa- és fűvészkönyv. Ő adta ki *A magyarországi méhtartás* című munkát 1782-ben és a *Százesztendő kalendáriumot* sok hasznos gazdasági tanáccsal. Tudjuk, hogy neki tulajdonítják *A huszonöt esztendőre szegődött házi és mezei szolgálja* című írást, valamint a két ízben is megjelent *Házi orvosságok* című gyógynövénygyűjteményt. Publikációs tevékenysége tehát arra vall, hogy a 18. század utolsó három évtizedében többféle érdeklődési területen végzett eredményes munkát. Az a feljegyzés, amely azt igazolná, hogy a Mária Terézia halálára készített búcsúztató verset ő írta a kor divatja szerint, nem igazolható, mert *A Nagy Terézia magyar királyné felől gyászos óhajítás* című verse mindedig nem került elő. Az azonban jól látható, hogy a művelt, tanult emberek közül ő is úgy érezte, ismereteit több oldalról kamatoztathatja. Véleményünk szerint VESZELSZKI az olvasmányélmények alapján írta meg a Mátyás-históriát is. A Landerer-nyomdával való jó kapcsolata a kiadványok alapján bizonyítható, és azt is tudjuk, hogy a népies közkultúrát terjesztő kiadványok nagy számban jelentek meg éppen Landerernél, már Pestre költözésük előtt is.

A ponyva eredetét nem tudjuk ma még egyértelműen megadni. Szövegfilológia segítségével állítjuk, hogy ismerte BONFINIT. Hunyadi-jellemzése azonban majdnem szó szerint egyezik NAGYBÁNCSAI szavaival.

„Vala pedig Hunyadi János közép ember, temérdek nyakú, gesztenye szín, fodor hajú, nagy szemű, kegyelmes tekintettel, piros orczájú és mindenbe Fejedelemhez illő, szelid erkölcsű” — így írja VESZELSZKI.

Az 1560-ban keletkezett históriás ének pedig ekképp szólt:

Nagy szép közép ember és temérdek nyakú Hunyadi János vala
Haja nagy, Szép fodor és gesztenye színő, vitézi feje vala.
Nagy öreg szemei, kegyes tekinteti, kegyelmességgel vala,
Fejedelemséghez illendő erkölce néki mindenben vala.¹⁷

NAGYBÁNCSAI históriáját, *A vitéz Hvniadi Janos, Vajdanak Besterce Varmegye fő ispanianak az Mathias király attianak sok külömb viadallia es io szerezzeie Nandor feiruar alot Machumet Czaszarnak töllő meg verettetese, es az Magyaroknak ott*

¹⁶ DANIELIK 1858. 375; SÁNDOR 1803. 212.

¹⁷ NAGYBÁNCSAI Mátyásnak a Hunyadi Jánosról 1550-ben Nagyszombatban írt históriája, melyet először KOMLÓS András adott ki 1574-ben Debrecenben. A szövegkiadás: RMKT 16. sz. 4. 27—40.

nagy gioszedelme es io Vitezsege című munkáját ismerhette, ehhez kétség nem fér. HELTAI ezt is kiadta a *Cancionalē*-ban, de még bizonytalan, hogy VESZELSZKI melyik kiadást használta.

A szöveg összeállítását illetően HELTAI hatása a legerősebb. Erről meggyőző a história kezdő része, a Hunyadi-család eredetmondája. A terjedelmes, sok elbeszélő elemet, fordulatot tartalmazó mondat VESZELSZKI másfél oldal terjedelmű olvasmányos szöveggé alakította. Mintha egy népmese lenne, olyan színességgel írja le a gyerek születését, az elveszett gyűrű megtalálását, az apával való találkozást. A szó szerinti egyezések ellenére is ez VESZELSZKI alkotása. Úgy tűnik, VESZELSZKI tudta, hogy az olvasással, felolvasással terjesztett ponyva nem használhatja azokat a hömpölygő mondatokat, amelyeket HELTAI írt. Vigyázott arra is, hogy a kétszáz év elteltével idegennek, elavultnak érzett szavakat mellőzze. A história átalakulását HELTAI és VESZELSZKI szövegének összevetésével jól meg lehet világítani. Példaként idézem a király és a Morzsinai lány találkozását. Heltainál így olvashatjuk:

„Egy napon, midőn a király alájött volna ebéd után a vár piacára, és ott *morálna* az Morzsinai a Janukával odajárulván a királynak nyújtá a cédulát és a gyűrőt és monda: Felséges Uram! Lásd meg ezeket, Kérlek, Felséges uram, megemlékőzzél a te ígéretdről és ne utáld szegény fejemet és a fiadat. Könyörülj Uram ezen szegény nemzetségen is, S Sigmond Király pirula egy kevésé . . .”

VESZELSZKI ugyanezt a részt alig-alig módosította, de mégis vigyázott arra, hogy korának élőbeszédéhez közelebb hozza:

„Egy napon mikor a király ebédután a külső palotában sétálna, az Asszony a Jankóval oda járula, és a Királynak nyújtá a gyűrűt és mondván: Felséges Uram lásd meg ezt kérlek emlékezzél meg a te fogadásodról és ne utáld meg szegény fejemet és fiadat a Jankót. Könyörülj Uram a szegény nemzetségen is. Sigmond Király ezen egy kevésé meg pirula.”

Látjuk, elhagyta VESZELSZKI a cédulára utalást, az írásban megerősített ígéretre való hivatkozást. Ki hitte volna el neki, hogy Zsigmond király írásban adta szavát, és azt, hogy az egyszerű asszony hosszú éveken keresztül megőrizte, mikor a történet további részében még a gyűrű is játékszerré lett. Elhagyta VESZELSZKI a Morzsinai nevet, helyette csak annyit mond „az asszony”, viszont nem mellőzte a nemzetségről való megemlékezést, mert az az ajándékozásnál jelentőséget kap. HELTAI azt írta „Az asszonyt kedig nagy Somma aranyforintokkal és egy hatlovú *kollyával* megajándékozá”. Ezt VESZELSZKI is megemlíti: „ada. Az asszonynak pedig jó summa pénzt, hat lovat hintostúl úti költséggel együtt”. Valószínű, VESZELSZKINEK idegenül hangzott a *morál* (sétál), illetve a *kollya* (fedeles szekér) szó, és ezért változtatott rajta. Így tette a szöveget egyszerűbbé, élőbbé.

VESZELSZKI históriája a későbbiekben alig egyezik szó szerint HELTAI szövegével, ehhez hasonló, terjedelmes egyezést nem találtam. Eredetibbé, egyénibbé vált a szóhasználata a továbbiakban. Szerkesztése pedig teljesen egyéni. Önkényesen válogatja ki, hogy Mátyás tettei közül mit tart fontosnak, mit mellőz. Háromszáz

évvel a történelmi események után nem is az a lényeges, hogy hányszor indult hadba Mátyás király, hanem a rendszeres győzelem, a sikeres hadvezér, jó uralkodó képeinek megrajzolása a fontos. Önálló, előzményektől független szerkesztését bizonyítja az is, hogy Szilágyi Erzsébetről egy szót sem szól. Hiába írja le Hunyadi tetteit, László lefejezését, sehol sincs szerepe az asszonynak. Sem mint feleség, sem mint édesanya nem kap teret ebben a históriában. Az ő gondolatvezetésében Szilágyi Erzsébet mellőzhető, és így még érdekesebb a királlyá választás. Nem tűnik Hunyadi-párti győzelemnek a király megválasztása, Mátyás egyszerűen a nép akaratából lett uralkodó.

A források ismeretére utal, hogy a király megválasztásánál az utcán énekeltek. Ezt BENCZÉDI SZÉKELY István krónikája közli is, de VESZELSZKI, aki több helyütt versbetéttel színezi írását, itt ettől eltekint. A királyválasztás — amelyről minden krónika és históriás ének hírt ad — különösen fontos a források egybevetésekor. Úgy véljük, hogy az idő változását az tükrözi leginkább, hogy a királyhű családok nevei kicserélődtek. A szerző még tudta, hogy melyik főúr tart igényt arra, hogy őt Mátyás hívének tartsák több száz év után is.

A história egyik terjedelmes része foglalkozik a hainburgi csatával. A Bécs elfoglalása előtti nagy ütközet sok áldozatot követelt. Erről a Mátyást dicsőítő énekek és históriák általában szűkszavúan szólnak. GÖRCSONI kegyetlen, véres csatának írja le, amelyben ifjakat, véneket karóra tűztek:

Hamburgot löveté, igen vitatá
A bennevalókat mind leváगतá

Oly kegyetlensége vagyon hadának
Megváltozott természeti Királynac
Kegyességről dühösségre fordultac
Mert nagy paranczal meg hadia hadának

Ne legyen semmi választás szömélybe
Gyermekeket felhányác karóc hegyben
Ifiac, vénéc meg hallyanac egyembe¹⁸

VESZELSZKI azonban hősi csataként írja le, mintha mit sem tudna a felesleges vérontásról, az urak ármánykodásairól. Az ő számára ez alkalom arra, hogy a kuruc kor németellenes csatáira emlékeztethessen. A stílus is a 17. századi vitézi énekek hangvételét, szóhasználatát tükrözi:

Kardot kött Mátyás-is meg indul hadával
Száguldik a lova Pegasus szárnyával
Éjjel nappal mégyen sietvén dolgával
Hogy későn járása ne légyen kárával.

¹⁸ GÖRCSONI Ambrus *Matthias kjraly eneke* 1567—1569 táján keletkezett, amelyet először KOMLÓS András adott ki Debrecenben 1574-ben, majd HELTAI Gáspár a *Cancionaléjában* 1575-ben. Később BOGÁTI FAZAKAS Miklós tette teljessé. Szövegkiadás: VARJAS 1990. 219—359.

Örömeben lovát sok Vitéz ugratja
Mintha hartzon volna, már is úgy forgatja
Tolla vitorláját a szél hajtogatja
Nyereség reménye a szívét izgatja.

Az iskolázott, művelt történelmiíró Ceres és Bacchus, Diana és Mars társaságában említi Mátyás királyt, így magasítva alakját mind nagyobbra, és bizonyítja, hogy föltétlen tiszteletet érdemel. Versében azt is hangsúlyozza, hogy az ellenség elleni jogos harc adott erőt a seregnek, segítette győzelemre Mátyást:

Más azt sokaságban nints az hadi erő
Bátor szív, és jó kar az ellenség verő
A'kit Isten segít a' leginkább nyerő
Mellytől aláztatik a' kevély s vakmerő.

A történelmi ismereteket befolyásoló história ítéletet mond a költekező, rokono-
kat támogató Beatrixról, Kinizsi vitézségéről és szőszegéséről, az egymással szem-
be kerülő urakról. Ügyes szerkesztéssel a jövőképet nem a történelmi egymásutáni-
sággal tárja fel, hanem egy apró, HELTAITól átvett epizóddal. Mátyás király kérésé-
re a palotában megfestik a híres uralkodók képét. Ennek segítségével a történet-
írást egészen a 16. századig viszi el. A híres uralkodó, Mátyás után a festő egy
szunnyadó királyt festett. A magyarázat szerint ez László király lenne. Majd a
következő király lába előtt nagy tűz látható, mely megemészti az egész országot.
A megfajzott szerint ez Lajos király mohácsi vereségére utal. Az ilyen és ehhez
hasonló apró kis betoldások mutatják a história egyediségét és a hagyományos
ismeretek átadásának speciális módját.

A 18. században a társadalom kulturális szükségletei és feltételei „olyan hagy-
ományos szinten maradtak, amely a 16. század vége óta lényegében minőségileg
nemigen emelkedett. S ezt a szintet az elszigetelt próbálkozások nem tudták
lényegesen emelni. Annyival is kevésbé, mivel ezek az eredmények a feudális
társadalom széttagoltsága, az érintkezés és a kommunikációs eszközök hiányossá-
gai folytán gyakran valóban a szó szoros értelmében elszigeteltek, hatástalanok
maradtak, feledésbe merültek.”¹⁹ A 18. század közepén a nemesi versköltészet
GYÖNGYÖSI István nevéhez kapcsolódik, az epigonok is őt követték. ZRÍNYI-t nem
ismerték, de még FALUDI Ferencet sem. Az erdélyi BOD Péter 1766-ban az iro-
dalmi lexikon összeállításakor fikciónak hitte FALUDI nevét.²⁰ A 16. századi
históriák újbóli megjelentetése ebben az összefüggésben érthető, és a társadal-
mi szükséglet adott teret VESZELSZKI versbetétes Mátyás-históriájának megírá-
sához, kiadásához.

¹⁹ KOSÁRY 1980. 68.

²⁰ KOSÁRY 1980. 20.

II. AZ APRÓNYOMTATVÁNYOK SZEREPE A MÁTYÁS-HAGYOMÁNYBAN

A 18. századi kalendáriumok nagyon hiányos, de mégis hatalmas anyagában több helyen találkozunk a Mátyás-hagyomány bizonyosságával. Komáromi, kassai kalendáriumok említik az oroszlánok halálát Mátyás udvarában. Leírják, hogy amikor a király Bécsben váratlanul elhunyt, akkor a székesfehérvári (más változat szerint a budai) palotában Mátyás király kedvenc állatai, az oroszlánok hirtelen meghaltak. Pozsonyi, nagyszombati kalendáriumok a krónikák adatait említik az 1770—80-as években. Eddigi kutatásaink alapján a legfontosabbnak a győri kalendárium Mátyás-mondáinak sorozatát tartjuk. A hiányosan fennmaradt kalendárium valószínűen az 1740-es évek közepétől közölte sorozatszerűen az anekdotákat, mondákat. Legrégebbiről az 1749-ben megjelent, és 20., valamint 21. paragrafussal jelölt szövegeket ismerjük, továbbá a néhány évvel később, 1752-ben közzétett két utolsó anekdotát.²¹ Ekkor a győri kalendáriumot STREIBIG János adta ki, aki SPEICER Ferenc munkáját folytatta. Tudjuk, hogy 1728-ban SPEICER egy évtizedre megvásárolta a kalendárium kiadásának jogát, és csak később került STREIBIG kezébe. A győri kalendárium 28 Mátyás-anekdotát tett közzé folytatásokban, amelynek ezt a címet adta: *Hunyad Mátyás M. O. 37-dik Királyának bölts és tréfás beszédiről és tselekedetiről szőlő fel-tételeinek continuatiója*. A címből arra következtethetünk, hogy GALEOTTO mondásait közölte. A feltételezést megerősíti, hogy a két utolsó szöveg GALEOTTÓNÁL 15., illetve 5. mondásként szerepel. Mátyás elmés mondásai pedig éppen ez idő tájt jelentek meg Bécsben újólág. Az érdeklődő, különböző forrásokból szabadon merítő kalendáriumkészítő valószínűen felhasználta GALEOTTO írását, hivatkozás nélkül, jó minőségű, de mégiscsak szabad fordításban. Annyi azonban bizonyos, hogy nem csupán GALEOTTÓra támaszkodott a kalendárium, mert mind a 20., mind a 21. paragrafusban közölt anekdota hiányzik GALEOTTO műveiből. Így akár a BOCATIUS-féle kiadást, akár az újabb, 1746-os bécsi kiadást használta, szabadon bánt a forrásával. STREIBIG a 32 bölcs mondásból válogatott, nem mind vette fel, hiszen összesen 28 szöveget közölt, és közöttük van ismeretlen eredetű is. A világos, átgondolt szerkesztést okkal tételezzük fel, mert 1752-ben a „Nincs rosszabb a sajtnál” témájú híres GALEOTTO-féle anekdota után ezek a zárószavak olvashatók:

„Ezekkel midőn mi bé-fejeztük Hunyad Mátyás királynak bölcs és tréfás beszédiről és tselekedetiről szőlő fel-tételnek continuatióját, te meg-elégedgyél addig, a' mig más másbul, amelly néked talán jobban tetszeni fog, következik.”

A hiányosan ismert anekdotasorozat több okból is figyelmet érdemel. A kultúrtörténet szempontjából azért fontos, mert szokás a szatmári béke utáni évtizedeket a hanyatlás korának nevezni, amit BESSENYEI fellépése tört meg 1772-ben. A győri

²¹ Győri kalendárium bemutatása: SZILÁGYI 1983. A Mátyás-hagyomány feltárása: KRIZA 1993a. 73—85.

kalendárium ezekben az években már rendszeresen megjelenik. Éppen ebben az időben a kalendárium fontos irodalmi szerepet töltött be. Olyan rövid, természetes beszédet követő epikumokat közöl, amelyek a barokk irodalomban háttérbe szorultak, de egyenes kapcsolatot mutatnak a folklór későbbi formáival.

Fontosak a kalendárium egyéb írásai azért is, mert a hiányosan ismert kulturális életről széles körű képet adnak, hidat jelentenek a változatos 16. századi irodalom és a felvilágosodás kora között.²² Továbbá figyelmet kell szentelni erre a kulturális kincsre, mert véleményünk szerint a gazdag Mátyás-hagyomány 19. századi megjelenése éppen itt, ebben a sem irodalom, sem folklór, de mindenképpen írásos anyagban gyökerezik, olyan szemléletet hintve a literátus, de nem magasan művelt lakosság körében, amely idővel általánossá vált.

Az ismeretlen eredetű két Mátyás-monda a győri kalendárium 21. és 22. paragrafusa alatt jelent meg. Az utóbbi egyértelműen a „nem jó az öreg fa mellé fiatalat ültetni” proverbium értelmezése, és a felcserélt házastársak motívumára épül (MNK 952). A megfogalmazási mód az igaztörténet szabályai szerint történt, a hely és az időpont pontos megjelölésével, egy látszólag hiteles, valóságos háttér bontakozik ki.

„A többi között ez is jeles történet, mely Prágába Mátyás Úrfi és egy öreg Úri ember közt esett. Beszéllik némellyek, hogy egy derék Úri özvegyember, aki esztendejire nézve már hét keresztet által lépett vala, megakara házasodni, és az Udvarbeli Nemes, ifjú s gyöngye leányzók közül egyet megszeretvén, magának párjául el akará venni. Ezért azon Frauzimmerhez el is kezdé járogatni, és látogatásképen magát annak szeretetiben insinualni. Ezt látá egynéhányszor a vig és tréfás elméjű Mátyás, feltéve magában, hogy legalább egyszer ezen öreg rókának jó vidravasat vét, és ha nem sokban, kevésben is megugratja. Kitanulná tehát az időt melyben az öreg jámbor szokta az ifjú virág szüzet meglátogatni. Egykoron annakokáért ő azon leányzóhoz félórával előbb méne, és ott azzal egyel-mással azonban tölti idejét, miglen az az öreg úri személy, megsem gondolván, hogy Mátyás a leányzónál légyen, a szobába bé lépe. Ennek Mátyás nagy tisztelettel és bötsülettel helyt ada, és kapván magának egy széket az ajtó mellé ül vala, és ott egy ideig tsendessen lévén, halgatja vala az öreg dádénak rettenetes complementumjait. Azután felnyitá az ajtót s a szobából kiménc, de abba azontul ismét beménc, sat. miglen az öreg kérdi vala Mátyást, »mit akarna azzal?«” Az elbeszélés szerint Mátyás egy szót sem szól, de ismételt ki-besétál a szobába, az öreg Apollót felelet nélkül hagyva. Legközelebb véletlenül az udvarban találkozott az öreg Mátyás királlyal, és újból kérdi, mit takart az ő viselkedése. A felelet így hangzott: „Atyám, vedd el a leányzót, és azontul idővel megtudod, és megemlegetsz engem: Nem jó az öreg fa mellé fiatal fát ültetni, mert Ety gyakorta szokták öntözgetni, holott Annak azonban ki kelle-tik száradni.”

Az anekdota mindössze ennyi, nem több, mint amit DUGONICS is közölt velünk a jeles beszédek értelmezésekor, és alapvetően a stílusa sem különbözik a GALEOTTÓÉTÓL.

²² GELLÉRINE LAZAR 1974. 1235—1236.

Egy-egy közmondás anekdotában történő értelmezése a győri kalendárium későbbi kötetekben többször előfordul, „Nem szokta a cigány a szántást” lett a befejező mondata az 1823-ban a veszprémi püspök robotosairól szóló anekdotának, 1828-ban a „Szembemondás különös esete” úgyszintén közmondással fejeződik be: „Itt ez egyszer nem teljesedett be eme példabeszéd: mondj igazat, bétörik a fejed.”²³

Az anekdotamondás és -írás a 17. században már sok európai országban jelentős gyűjteményeket teremtett. Nálunk a 18. században HERMÁNYI DIENES József után KÖNYI János, majd a székely származású ANDRÁD Sámuel gyűjteménye vált ismertté.²⁴ A róluk szóló szakirodalom feltárta, hogy mennyire éltek a nemzetközi témák magyarításával, illetve vették gyűjteményükbe a valószínűsíthetően szájhagyományban megismert szövegeket. A Mátyás-mondák és -anekdoták fokozódó népszerűsége, hasonlóan a német és a francia fejlődéshez, a 17. század végén terjedt el a társadalom alsóbb rétegeiben, és erősödött a 18. században, mint ahogyan Elfriede MOSER-RATH a korszak kultúráját vizsgálva megállapítja a magyar adatok figyelembevételével.²⁵

Nem véletlenül Mátyás király kerül középpontba, bizonyítják az egykorú források. A 16. századtól magyarul többször kiadott Salamon és Markalf anekdotája ebben a században egyaránt előfordul egy meg nem nevezett királyhoz és Mátyáshoz kötődve. Ha a király nevét is feljegyzik, csak Mátyás király neve szerepel itt.²⁶ Itt tehát egy fordulatot láthatunk. Elfelejtődtek a fordítás alapjául szolgáló egykori források, és a megnevezéseknél mind többször szerepel Mátyás király.

A győri kalendáriumban 1784-ben olvashatjuk a Salamon és Markalf tréfabeszédeinek egy változatát. Mivel a 16. és 17. századi források bizonyossága szerint népszerűsége igen széles körű, már a 19. századi források alapján BEÖTHY Zsolt megállapította, hogy 84 olyan példaszót számolhatunk meg benne, amelyet ERDÉLYI a szájhagyományban élőnek tartott.²⁷ Ehhez a gazdag irodalomhoz és forrásközléshez adalékként említem a győri kalendárium változatát, amelynek stílusa a 19. századi Mátyás-mondákat idézi:

„Régente egy király alávaló ruhában, mivel nem akarta magát megesmértetni, kiment a mezőre vizsgálgódni; egy paraszt szántó emberhez méne, ki ötven esztendő és ősz vala, süveg nélkül dolgoza. A király ennek a parasztnak eképpen szóla: Isten áldjon meg tégedet, földnek embere; a paraszt visszafelel-vén a királynak, azt mondotta: Tégedet is áldjon meg az Isten, földnek ura. A király ezt halván azt mondta néki: Miért mondasz te engem földnek urának, talán esmersz? A paraszt felele: Nem (noha jól esmérte). Azért nevezlek tégedet így, mert az Ur Isten e földet az embereknek hasznokra teremtette.

²³ SZILÁGYI 1983. A proverbiumok értelmezése a 18. században általános gyakorlat volt. (Vö.: DUGONICS 1820.)

²⁴ A szófordulatok, közmondások, szólások értelmezése és az anekdoták összefonódása a 18. századi irodalomra jellemző. DUGONICS regényei, példabeszédei, ANDRÁD Sámuel anekdotái, KÖNYI J. folklórra támaszkodó neveltető történetei bizonyítják ezt. (GYÖRGY 1934; BENEDEK 1984.)

²⁵ MOSER-RATH 1978. 138.

²⁶ SZÖVERFFY 1968. 68–77.

²⁷ BEÖTHY 1905. 167.

Látván a király ezt a parasztot szép elméjűnek lenni, tovább is övéle beszédbe ereszkedik, és azt mondta néki: — Te sokat dolgozol, holott már öreg vagy, ugyan mennyit keresel egy nap? — A paraszt felele: nyolc greslit. — Kérdi a király tőle: Bééred-é ennyivel te egy napon? — Mondta a paraszt: De többre kell nékem ez a pénz, legkevesebb az, amit én magamra költök.

Kérdé a király tőle: — Hát ugyan hová költöd te ezeket? — Felele a paraszt: — Magam és feleségem tartására mindennap két greslivel béérem; két greslivel régi adósságomat fizetgetem; kettőt mindennap kölcsönadok; és kettőt minden nap az utcára kivetek . . .

Tetszettenek a királynak ezek a beszédek, és megparancsolá a parasztnak, hogy ezeket senkinek el ne beszélje, valámig az ő képét nem látja. Ha ezt látja, akkor beszélheti, és fogadta, megcselekszik.

Ezek után visszament a király a városba, és másnap sok tudósokat hivat magához, és elbeszélte nekik, tegnap a mezőn minémű okos elméjű szántó paraszt emberre akadott, azt is elbeszéllette, hogy” . . . milyen talányos kérdéseket mondott, és kérte az uraktól, hogy három napon belül válaszolják meg. A történet továbbiakban sem különbözik a megfejt bakkecske címen ismertté vált Mátyás-anekdotától.²⁸

Stílusa messze van az 1577-es Heltainé-féle kiadástól. Gördülékeny, olvasmányos, élő előadásra alkalmas szövege a szájhagyományt tükrözi. A rövid bevezetés, a párbeszédek világós elválasztása, a logikus eseményszövés gyakorlott előadóra vall, és stílusában a győri kalendárium több részletével rokonítható. Úgy gondoljuk, hogy az, aki a mondát a kiadásra előkészítette, jól ismerte a néphagyományt.

A jó illatú kocsisról szóló Mátyás-anekdota párhuzamait nem ismerjük, csak stílusbeli rokonságot tudunk felsorakoztatni. A beugratáson alapuló anekdota akár a megfejt bakkecskékhöz is hasonlítható, egy gyakorlatban megvalósítható tréfa előadása miatt. A történetnek keretet ad a mondákra jellemző valóságos helyszín, a Mátyás korabeli prágai udvar, továbbá a szereplők pontos megjelölése. A győri kalendárium — az első ismert magyar nyelvű kalendárium — 1749-ben az anekdotát így adja elő:

„Régenten, és még Podiebrad György Tseh-Ország királyjának idejében is szokásban vététt dolog vala ez, hogy a Tseh-Országi Királynék az ő nevők alapján igen ékes úri hintóban, Prága Városának minden utcáin a nép előtt halkal hordoztatnák magokat, melly szokás a végre esett, hogy azon a napon, a köznép közül, minden a Királyné kezének tsókjához szabadon juthasson. Ezen Solemnitas Mátyás Úrfi idejében is megtartatott, és véghez vitetett. Melly alkalmatossággal ez a nevséges casus történt. A Királynénak egyik együgyű kotsissa, akire az időben a sor jut vala, hogy illetén nagy pompának alkalmatosságával a királyné előtt hajtsa a lovakat; a Királynénak ezen tiszteletiből valamennyire akarván részesülni, aggódik vala azon, miképen kotsiskodhatnék ő a Királyné előtt úgy, hogy az istállóbeli lószag, avagy lóbűz sem a Királynénak sem pedig a tsókolásra megjelenő jámbor embereknek terhére ne lenne.

²⁸ SZILÁGYI 1983; HELLER 1936. 290.

Tehát ezen jámbor kotsis a Király udvarában egyiktől is másiktól is kérdezősködik vala, vallyon nem tudna-e valaki az udvariak közül valami orvosságot, amellyel ő ezen búzt magától elűzhetné, és inkább a Királynénak, s a többieknek illatjával kedveskedhetnék. Senki tanácsot nem adhatna a dologban, miglen Mátyás Úrfitól a szegény kotsis tanácsot nem kérdene. Kérdi vala azért Mátyást: vallyon mit gondolna, nem tudna-e az emlétett végre valami jó orvosságot? Éppen akkor emlékezék vala meg Mátyás Úrfi, hogy Magyar Országban egy deákotskától tanult egy port tsinálni, melyet ha az ember bévészen, egy óra után, valamennyit lépik, vagy valamennyiszer megzökkenik a teste, mindannyiszor fingik. Elmosolyodék ezen gondolatn a jó Mátyás, azontul jó tanácsot talála fel magában, és monda a kotsisnak: Barátom, ha tanácsomat fogadod, valóban olyan illatot szerzek néked hólnapra, hogy minden emberek, de még a Királyné is elcsudálkozik rajtad. Ezen megörüle az együgyü kotsis legény, és kéré inkább és inkább Mátyást, hogy hólnap róla el ne felejtkeznék. Az Úrfi annakokáért, véve N. N. héjját, N. N. magot, és N. N. virágját, és a patikában küldvén, gyöngé porrá törteté azt; kapá magát és más nap, tudván, hogy 9. órakor fog a Királyné pompajához kezdeni, tehát 8. óra után reggel a legénynek bé-adta azt a jó köményes rosolisban. A kotsis mennyire lehetett tőle néki ékesíté haját, őrtzáját, magát, s a parantsolt időben a Palota grádsánál a hintóval megjelenik. Kilentz órakor tehát felüle a Királyné a hintóra, és mennek vala a Prágai utzákon mellyek kövekkel kirakott utzák valának. De 9. óra után imé eléré az én kotsis Uramat a hasfájás, és a gyomorbéli szélvész, azért miglen megtartóztathatja magát, halkal tsak eregeté az agarakat és gömbölyü füstöket vénasszony módjára. Azonban jobban erőltetvén őtet az orvosság, nem tartóztathatá magát, hanem egyik pattyantást a másik után, a mint zökkenik vala a hintó, szabadon kéntelenítették botsátani. Irula pedig és pirula a jó illatu kotsis legény, hánya s veti magát az ülésben de tsak nem segíthete magán; miglen a Királyné is, és a többiek hallanák, és éreznék a legénynek uj modi muzsikáját és patika szagát. A Királyné neveté is a dolgot, de meg is haraguvék, azonban más mód nem találtaték a dologban, hanem öszve pirongatá ő, és a többiek a kotsist, és leparancsolták a hintóru, s annak helyébe mást ültetének. A szegény jó illatu kotsis pedig szégyenletében mind a Királyné szolgálátját, mind Prágát odahagyá és elméne.”²⁹

Az egész történetből árad a közvetlen, szókimondó tréfa. Nem szabadszájú, nem „tisztátalan” ez a szöveg, de egyszerre csúfolja a piperkőcséget és a látszatra törekvést, az együgyűséget. A tréfa narratív műfaja a tréfás mese és az anekdota, amelynek egyik érdekes példáját idéztük. A feddhetetlen, idealizált király képe ugyanis a folklórban közel sem olyan általános, mint ahogyan JÓKAI után BENEDEK Elek, SZÉP Ernő munkáiból széles körben ismertté lett. A néphagyomány éppúgy tud a kicsapongó, szabados erkölcsű királyról, kit a felesége álsruhában követ és leckéztet meg, és tud a torkos királyról, kit a jó falatokkal lehet megnyerni. Így tehát a jó illatú kocsis 1749-ben leírt története része a Mátyás-hagyománynak. Erre vall a kalendárium további megjegyzése, mert a közlés végén a kiadó hozzáteszi: „Ezen feltétel fog jövő esztendőben ismét bővebben continuáltatni.”

²⁹ Győri kalendárium folklór szövegéről KRÍZA 1991. 671—676.

A jó illatú kocsisról szóló anekdota akár adalék lehet a történeti lélektanhoz. A 16—17. századi francia irodalom nagy jelentőséget tulajdonított az illatnak, a szaglás-, ízlelés-, hallásképzeteknek. RUBINSTEIN az adatokat áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy az „érzékelés valamennyi fajtája közül bizonyára egyik sincs az emocionális érzéki tónussal olyan széles körű összefüggésben, mint a szagérzékelés.”³⁰

Az illat hatalma a középkori legendákban csodákkal fejeződik ki. Szent István vértanú vagy Szent Dorottya rózsáival kapcsolatban jegyezték fel a krónikák a csodás gyógyulást. A szaglási képzetek negatív ítéleteknél éppúgy fontosak, amit szintén a legendaköltészet bizonyít az ördög bűzével kapcsolatosan. Logikus, hogy a középkori ember képzetében a szaglás is a jutalmazás-büntetés alternatívájával jelenik meg. Nyomokban a néphit kései adatai is ezzel a jelenséggel rokoníthatók. Már a középkorban is a jó illat, a szép illat, a gyönyörűséges illat a magasabb rendű érzékletekhez, képzetekhez kapcsolódtak, és összefüggnek az ember mikrovilágának megjelenésével. Határozottabban jelenik meg a szaglászérzet a felvilágosodás korában, és az emberi kapcsolatok kifejezésének szimbolikus formája lehet. Ebből következően nem hanyagolható el a 18. század közepéről származó magyar nyelvű forrás.³¹

A Mátyás-mondák sorát sajnos nem tudjuk ebből a sorozatból tovább követni. A hiányosan ránk maradt győri kalendárium ismeretlen számainak előkerülése azonban nem hiú remény.

A folklórfolyamatok megértéséhez újabb jelentős állomás a Bécsben megjelent *Magyar Hirmondó* 1792-es kötete. Jelentőségét azért szeretnénk hangsúlyozni, mert véleményünk szerint ez a hét anekdota később újból megjelenik, és a 19. században többször is felbukkan.

A *Magyar Hirmondó* a felvilágosodás korának ismert periodikája volt.³² Így az itt közölt Mátyás-mondákat számon tartották a szakemberek. Érdeme volt a folyóiratnak, hogy megpróbálta a különböző műfajokat egymástól elhatárolni, és a néphagyomány, illetve az irodalom közötti kapcsolatot, különbséget feltárni. A tájakhoz kötődő hagyomány tudatosítása itt jelenik meg először nyomtatékkal. Nem tartjuk ezt ekkor modernnek, hiszen APOR Péter, BÉL Mátyás nagy hatású munkái után ez nem újdonság, de ha arra gondolunk, hogy még száz évvel később is következtelenek a kiadványok a forráshelyek feltárásában, akkor mégis érdeknek ismerhetjük el a feljegyzés helyére, körülményeire vonatkozó adatokat.

Az olvasmányos szövegek között először *Az okos lány* (AaTh 875) mesetípushoz kapcsolható narratívum olvasható, *Mátyás királyról egy régi Magyar Hagyomány* címmel.³³ A bizonytalan kezdetű mese a lány próbatételei közül keveset mond el. Az első epizód szerint a tétényi malomba be kell vinni a malomkövet. Mátyás azt

³⁰ RUBINSTEIN 1977. 338.

³¹ GRANT 1947. 292.

³² *Magyar Hirmondó*. Bécs 1792. Jelentősége az irodalmi élet, a folyóirat elindítása miatt különösen szembetűnő.

³³ *Magyar Hirmondó*. Bécs 1792. 31.

kéri, a követ nyúzzák meg, bőrét vigyék Budára. Az okos lány tanácsára csak a választ küldik. Ezt követően a király magához rendeli a leányt, egyetlen feltétellel, hogy senkinek tanácsot ne adjon. A csikót ellő taliga igazságtalanságát hallva közbelép, ami miatt el kell hagynia a várost, de magával viheti azt, amit legjobban szeret. Az alvó Mátyást elvitte Budáról, és mivel ez megtetszett a királynak, visszavítette őt felébredése után. Az ismert meseváltozat a későbbi hagyomány meghatározója. A motívumok következetes egymásutánja, a változatok közötti nagy hasonlóság miatt azt tételezzük fel, hogy már a 18. század végén volt olyan írásos előzmény, amely a variálódást meghatározta. Különösen a 18. század végén, illetve a századfordulón többször is megjelent változatok egybevetése alapján gondolunk az írásos kultúra hatására. Ugyanezt a szöveget találjuk meg később Kis János nagy példányszámban megjelent anekdotagyűjteménye élén.³⁴ A mese — amelynek széles nemzetközi elterjedését de VRIES a századunk elején feltárta³⁵ —, *Az okos lány* mese, és a Mátyás-monda a magyar folklórban, irodalomban egyaránt népszerű.³⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám a 19. század elején színművet írt erre az eseményfüzérre alapozva.³⁷ Az irodalmárok szerint a színmű nem tartozott a sikeres alkotások közé, de annyi bizonyos, hogy a PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám által feldolgozott Mátyás-anekdoták közismertek. *Az okos lány* története keretet adott a cinkotai kántor nevéhez kapcsolt furfangos kérdések előadásához, valamint a különös ajándékozás (*Nagy tök — négy ökör*) anekdota beillesztésére. Továbbá a lopni induló Mátyás király még egy kalandba került, és az egymáshoz illő párokat, öregeket-fiatalokat egymás mellé fektette. A mai tudásunk szerint PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám élő néphagyományra támaszkodva írta meg színművét,³⁸ de nem vonjuk kétségbe, hogy ismerte a *Hirmondót*, illetve Kis János soproni anekdotáskönyvét.

A bécsi *Magyar Hirmondó* szerkesztője az *Egyszer volt Budán kutyavásár*, az inkognitóban vacsorázó király, a zálogba tett mente, a névmagyarázó (*Mátyás kovács*, *Kovács Mátyás*), a különös ajándékozás, a nagy icce, a „nádnak is kell víz” motívumokat tartalmazó narratívumokat tette közzé. Ezek közül az egyiknek a forrását Kiskunságból kapta, másikat Patajról. A többi szöveg eredetét nem tüntette fel. Figyelemre méltó az a törekvés, hogy meghatározza a mese, a rege és a hagyomány közötti különbséget. Mindezt éppen Mátyás-mondák kapcsán teszi. Valószínűen azért, mert e téren van a legnagyobb bizonytalanság. Feltételezhető, hogy így akarta igazolni, hogy közlősei igényesek, tudatosak. A regéről így szól:

³⁴ Kis János (1806) anekdotáskönyve élén hét Mátyás-monda található. Később ugyanezeket az anekdotákat vette alapul PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, amikor *A tétényi lány Mátyás királynál* című vigjátékát megírta 1816-ben (KRIZA 1993b. 169—178).

³⁵ Az okos lányról szóló mese monografikus feldolgozása: de VRIES 1928.

³⁶ A Magyar Népmesekatalógus (MNK) a 875-ös számon bemutatott típus nemzetközi hátterét is feltárta (BENEDEK 1984. 180—187).

³⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH 1816.

³⁸ KRIZA 1993b. 169.

„A mese és rege között külömbség van. A mese soha nem történt, hanem csak költött dolgokat beszélt: a' rege ellenben valóban meg-történtt elmés eseteket ad-elő. — Igy különbözteti ezt a' Frantzia a' Fable és Conte; a' Német pedig a' Fabel és Erzählung nevezetekkel. — Ezt annyival illőbb volna közönséges értelemben vétetni, mivel e' szónak: Mese, most három jelentése van. Egyik az aenigma — másik a' fabula — a' harmadik pedig az úgy nevezett anekdotomok. A' Rege pedig valóságos magyar szó, mint ez a' szokásban lévő mondás is mutatja: Agg rege, az az, régi traditio.”³⁹

Ezek után adja elő Mátyás király inkognitóban történt látogatását Kovács Mátyásnál, aki zálogba teszi tógáját, hogy a királyt borral vendégelje meg. A példa jó azért, hogy megértsük, milyen értelemben használták a felvilágosodás korában a rege szót, a hagyomány, tradíció szinonimájaként.

A 18. századi források között feltűnő módon ritkán őrizték meg a kolozsvári bíró történetét. A magyar és környékbeli népek folklórában rendre megtalálható az urakat megbüntető király alakja. 1700-ban és 1726-ban is kiadták a *Lyrum, Larum, Lyrissimum* című trufagyűjteményt, amelynek 327. darabja a HELTAI után szabadon előadott kolozsvári bíró története. A szellemes írás minden valószínűség szerint HELTAI-tól merítette ötletét, bár nem említi, és a zárórészhez saját magyarázatát illeszti: „Von dieses kolligen Gerechtigkeit haben die Ungarn ein Sprichwort, dass sie zu einer augenscheinlichen und grossen Ungerechtigkeit sagen: Man siehts wol, das König Matthias todt ist.”⁴⁰

A bécsi *Magyar Hirmondó*-ban közölt leírás viszont szó szerint megegyezik HELTAI-éval. A bevezetőben a közreadó felhívja a figyelmet a korábbi Mátyás-folklorra, mondván „hasznos Regéket közlöttünk már Hirmondónkban: közlünk most történetet”. A STREIBIG-féle győri 1789-es kiadást vették alapul, és betűhíven, változtatás nélkül jelent meg újra ez az olyan népszerű Mátyás-trufa.⁴¹

Az aprónyomatványok egy része irodalmi igénnyel készült. Ezt mondhatjuk el a *Magyar Hirmondóról* is. Stílusa mégsem a korabeli irodalmi barokk, nem is értekező nyelv.

Az anekdoták, tréfás elbeszélések, népszerűsítő ismertetések ahhoz a szóhasználathoz, fogalmazási módhoz állnak közel, amely a legkorábbi folklórfeljegyzésekben is megtalálható. Ezek a korabeli népköltészet legjobb forrásai. Még a verselők egy része is szakított a GYÖNGYÖSI-féle barokk stílussal, és előfutárai lettek a 19. századi népies költészetnek. RÁDAYN kívül PÉCZELY József szerepét szeretném hangsúlyozni, aki tudatosan törekedett a társadalom alsóbb rétegének művelésére, irodalomhoz csábítására. Kevéssé ismert és ritkán említett az a verse, amely dolgozatunk szempontjából a Mátyás-hagyomány kiterjesztésének megismerése miatt érdemel figyelmet.

³⁹ *Magyar Hirmondó*. 1792. 230. Lábjegyzetszerűen értelmezi a műfajok közötti különbséget.

⁴⁰ A HELTAI-tól eredeztetett német nyelvű monda az *Enzyklopädie des Märchens* göttingeni adattárában található (EM 15. 898). Megjelent 1700-ban a *Lyrum Larum Lyrissimum* anekdotagyűjteményben 327. sz. jelzet alatt.

⁴¹ *Magyar Hirmondó* 1792. 236.

A garasok beosztása a 16. századtól ismert narratívum, sokféle kiadásban vált ismertté. Csak a 18. század végétől kapcsolódik a történet Mátyás királyhoz, és ebben elől járt PÉCZELY a *Mátyás rege* 1788-ban való közreadásával. A 17. században már gyakorlattá vált az idegen nyelvű anekdoták lefordítása, amikor azonban azok a magyar nyelvű folklórral találkoztak, akkor lettek igazán népszerűvé. PÉCZELY verse ebben bizonyára közrejátszott, mert rímei a prózai változatokban is visszacsengenek:

Egy király utazván, egy mezőn megszállott
S egy paraszttal, ki ott kapált, szóba állott.
Jó ember! serény vagy látom a munkában
Izzadásod bére mi lehet napjában?
Négy garas, jó uram, a kapás felele.
Igen kevés, mond ő, hogy éred meg vele?
Egy napról más napra egyen erőt veszek,
Egyet interestre, jó kéznél leteszek.
Egygyel fizetgetem régi adósságom,
A negyedik garast mindig sárba vágom.
A király elhűlvén nem várt bátorságán,
Sohasem tréfáló szava fontosságán.
Elment, s e szép mesét sokaknak feltette.
De hogy senki köztük azt meg nem fejtette.
Végre a vén kapást magához hivatva,
Ki tréfás szavának ily értelmét adta.
Az első garassal életmet táplálom,
S erőt veszek melylyel a földet kapálom.
A másikkal fiam ruházom s nevelem.
Kinél interesttel azt egy nap megclelem.
Régi adósságom egygyel fizetgetem,
Mert mint lehet azzal vén atyám tengetem.
Negyedikkel tartom egy eladó leányom,
S azért mondom, hogy azt mindig sárba hányom,
Mert az vissza nekem nem fogja fizetni,
Ha férjhez megy, majd rám ügyet sem fog vetni.
Mint a föld mely az ég meleg zsirját iszsza
A bele szórt magot bőven adja vissza.
Ugy mint költöttek a szüléitek rátok
Vénségökben fiak nekik megadjátok.
Ti is leányok ebben restek ne legyetek
Szembe tűnő példát, sőt abban tegyetek,
Hogy hazudott a vén utolsó szovába',
Mert rátok költ pénz nem hull a Dunába.⁴²

⁴² PÉCZELY József Mátyás királyról szóló versét 1788-ban írta, később a komáromi *Mindenek Gyűjtemény* szerkesztőjeként a figyelme újból Mátyás király felé fordult. Ismerte a BÉL Mátyás által feljegyzett anekdotát is (LISZKA 1992. 81). BÉL Mátyás mellett FRIDVALSZKY János nevét kell megemlíte-

A 18. századi írásokban — históriában, színműben, anekdotákban, példázatokban — jelenik meg az a Mátyás-hagyomány, amelyet a népköltészet kutatói a 19. században megtaláltak. Azt ma még nem tudjuk az egymás mellé tett adatok után sem, hogy mindez mennyire volt része a népi kultúrának. A kalendáriumokban vissza-visszatérő téma, hogy a töröktől felszabadított területek tulajdonjogát Mátyás király adományaként tartják számon,⁴³ és az eredetmondák gyökereit látjuk ebben. Közvetve itt kap jelentőséget az is, hogy KELCZ Ignác kiadja Mátyás király levelezését. Vannak, akik a falvak tulajdonviszonyainak rendezésére a magazinok hasábjain közölt leveleket veszik bizonyossággul.

Az ő nevéhez kapcsoltak számos kifejezést, a monda- és anekdotaformálódás törvénye szerint. Nem csoda, ha a kor jeles írója, DUGONICS is előszeretettel építette műveibe Mátyás királyt és a korát. Szép példája ennek a *Toldi* című dráma, amely Mátyás király udvarában játszódik. Azok a 19. századi folklór források, amelyek Mátyás király szolgájának, katonájának vagy vitézének tartják Toldit, azok egy korábban meglévő hagyományt éltek tovább. Budán a királyi udvarban 1756-ban láthatók voltak a Toldi-ereklyék, amelyek ébren tartották a Mátyás és Toldi kapcsolatáról szóló korábbi narratívumokat.

Óvatosnak kell lenni közel 300 év távlatából a Mátyás-hagyomány megítélésénél, de mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy a 18. század elején tevékenykedő jeles író, MISSOVITZ Mihály négy drámája közül a legelső 1705-ben *Fata Hungariae* címmel éppen az egész Hunyadi-család történetét jelenítette meg.⁴⁴ Az apa és két fiú sorsát addig követte nyomon, amíg kifejezhette, hogy rend, béke és boldogság honolt az országban. Ebben szerepe volt Toldinak is, nemcsak az ellenséggel való szembenállása miatt, hanem mert őrá tudott támaszkodni a király, őt kérte, hogy hozza el neki Bécsből a koronát. A dráma hatásáról nincs bővebb információ, de a 89 diák, akik szereplők voltak, és a többi diáktárs, a nézők és a tanárok emlékezetéből nem tűnhetett el teljesen nyomtalanul. Így a 19. századi folklór előzményeit pontosabban meg kell ismerni, mielőtt HEINRICH Gusztáv véleményét elfogadjuk.⁴⁵ A történelem furcsa játékeként még azt is hadd említsem meg, hogy

ni. Ő szintén egy latin nyelvű szakmunkában — *Mineralogia magni principatus Transilvaniae*. Claudio-poli 1767 — feljegyzett magyar nyelven egy Mátyás-anekdotához kapcsolódó mondást:

Itt volt Mátyás Király,
meg evett három tojást'
és láta az arany czészéken
Templomba menni a Kamarast.

Az Offenbányai kamarás anekdotájával kapcsolatban olasz összefüggéseket tételez föl KARDOS Tibor (1955. 41).

⁴³ *Ungarisches Magazin*. Pressburg 1781 (54—58) ad hírt a bizonytalan eredetű földbirtokról, ami az emlékezet szerint Mátyás király adománya volt. A 20. századi folklór igen gazdag a helymagyarázó mondákban, és sok közülük Mátyás kalandjához köti a név kialakulását (UJVÁRY 1990. 86—90).

⁴⁴ MISSOVITZ 18. századi drámaírói tevékenységéről ad tájékoztatást ESZE Tamás írása (1958. 1—18). A század elején a tudatos történelemformálásnak szép példája MISSOVITZ Mátyás-drámája.

⁴⁵ HEINRICH 1894. 602.

1790-ben, amikor Bécsből hazahozták a koronát, akkor — a feljegyzések szerint — a kíséretben lévő katonák Mátyás király fekete seregére emlékeztető ruhában voltak.

DUGONICS megkülönböztetett Mátyás-tisztelete nem volt minden előzmény nélküli, így érthető, hogy a jeles mondásokhoz fűzött magyarázatokban a bölcs királyt mindenkinél gyakrabban szerepelteti.

III. A MÁTYÁS-HAGYOMÁNY ÉS A SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A köznapi beszédben meglévő Mátyás-hagyományhoz segítséget és támpontot adhatnak a szótárak, szólások, közmondások, gyűjtemények. Ez azonban mégsem egyértelmű, mert a 18. századi gyűjteményekben még sok az esetlegesség. Annyi bizonyos, hogy a 16. századtól kezdődően él *Meghalt Mátyás király, oda az igazság* közmondás. Első feljegyzések még véletlennek tűnhetnek. SZABÓ T. Attila egy dési oklevél hátára írva találta ezt a mondatot: „Meg holt matias kiraly s el költ az Igassagh”.⁴⁶ A peres iratban a jegyző megítélése szerint az ügy nem a helyes elbírálást kapta, s a megmászható helyzetet felháborodva ítélte meg ezzel a mondattal. Ugyancsak a 16. századból származó forrás szerint elterjedtségének széles körét bizonyítja HATOS Gusztáv „Nem heaba mongiak keoz példaba, Meghalt Mattias kyral, el keolt az Igazzagh”.⁴⁷ A későbbi korokban is vannak írásos feljegyzések meglétéről.

A 18. században annyira ismert lehetett, hogy az iskoladrámákban, versekben szervesen beilleszkedik a közmondás, mintegy summázataként a mondanivalónak:

Nézd csak mint regnál rajtad a német
Már az te országod, életed is kétség
Gondolod olyankor, hol vagy magyar szabadság
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság
Földbe temettetett véle az uraság
És az szép nemesség lón keserves rabság.

A Rákóczi-szabadságharc költészetében is megmaradt ez a versbe ágyazott közmondás:

Minden rend sóhajtja, ifjuság és agság
meghalt Mátyás király, elholt az igazság.

⁴⁶ SZABÓ T. 1958. 235—236.

⁴⁷ HATOS 1910. 167.

A 19. században ERDÉLYI János egyértelműen a közismert mondásokhoz sorolta. A nyelvészek a közmondás eredetét összefüggésbe hozták a „meghalt a gyermek, oda a komaság” mondással.⁴⁸

A környező népeknél hasonlóképpen megtalálható ez a közmondás, de csak elvétve kapcsolódik hozzá egy konkrét esemény előadása, amely a közmondás folklór alkotásokhoz kapcsolódását megerősítené.

A 18. század jeles írója, DUGONICS András harminc-negyven éven át feljegyezte a neki tetsző szófordulatokat, közmondásokat, szólásokat, és a hozzá kapcsolódó történeteket. A gyűjtemény már 1800-ban nyomdában volt, de kiadását nem engedélyezte az akkori cenzúra. Életében kevés jelent meg belőle, míg 1820-ban egyik tanítványa kiadta a teljes kéziratot. A szerző iránti tiszteletből vagy más okból az anyag rendezetlen, és az azóta eltelt hosszú idő egyre mélyebbre temette. Egyes anekdoták belekerültek a köztudatba, JÓKAINAK, MIKSZÁTHNAK tulajdonítva közölték később is, de a szaktudomány mind a mai napig méltatlanul hallgat DUGONICSról.

DUGONICS, a magyar történelem, történelmi tudat ápolója, a *Példa beszédek, jeles mondások* című kötetének⁴⁹ címével GALEOTTÓRA emlékeztet. Hivatkozásaiból tudjuk, hogy ismerte, idézte és felhasználta GALEOTTO írását. A nagyszámú, Mátyás királyhoz kapcsolódó mondásnak azonban csak egy kis része ered GALEOTTÓ-tól. Bizonyára volt olyan, amelyet DUGONICS másoktól hallott, de volt olyan, amit ő talált ki. A példabeszédek között 28 Mátyás királlyal kapcsolatos történetet találtam. Tekintettel az anyag feltáratlanságára, indokolt a „mondások” felsorolása, de a hozzá fűzött magyarázatokat terjedelmi okok miatt mellőzöm. Csupán néhány anekdota eredetéről szólok, amely a 19. századi források szerint ismert volt, és azóta is része a néphagyománynak.

DUGONICS példái:⁵⁰

⁴⁸ A 16. századtól kezdve ismert közmondás 18. századi meglétét sok adat bizonyítja. Ezek közül emlitem azt a ponyván megjelent verset, amelyet a korona hazaszállítása alkalmából 1790-ben írt ROSAPATAKI Péter. A két ív terjedelmű vers elején ez áll:

Meg-holt Mátyás király oda az Igasság!
Ezt kiáltá régen keserves Magyarság
Midőn azt elnyomta minden szomorúság (4. old.)

Később pedig ugyanennek a közmondásnak parafrázisát adja optimista kicsengésű verssorba ágyazva:

Meg-holt Mátyás Király, de itt az Igasság
Ez a Frigy szökrény által Törvény és szabadság
Bé gyógyult régi seb, Bú bánat, Bosszúság
Mintha velünk lakna hajdani Boldogság

⁴⁹ GALEOTTO művét KAZINCZY Gábor fordítása az alábbi címen tette közzé 1863-ban: „Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai s tettei”.

⁵⁰ DUGONICS 1820. A szófordulatok, közmondások és egyéb proverbiumok értelmezése esetenként olyan hagyomány ismeretére vall, amelyet folklór szempontú elemzéssel lehet hitelesíteni.

Akkor felelj, mikor kérdeznek (II. 161)
 Aluszekony (I. 243—244)
 Apja fia (I. 101—102)
 Csak egyszer esik Bécsben eb vásár (I. 52—53)
 Eb szokás (II. 291)
 A' Fejedelmet ne oktasd (II. 141—142)
 Fenékgig bé lát az emberbe (II. 120)
 Hasonlók a' hasonlókkal hamar összebarátkoznak (I. 276—278)
 Hasztalanul (ha lehet) Ne szenvedj (II. 148)
 Jó az okos ember a' háznál (II. 117—118)
 Király Mátyás és Mátyás király (I. 44)
 Közelebb az üng, mint a' suba (I. 268)
 Lovat is ad az Isten a' jobbiknak (II. 27)
 Maga árnyékátul meg nem ijed (I. 96)
 Meg felel magáért (I. 99)
 Meg mongya a' mondókáját (II. 121)
 Nehéz a hossza remény (II. 102)
 Nem félhet a' nyertes, a' meg verettetett hadtól, ha bár kevesebb legyen is (I. 98)
 Nem illik minden mindenre (II. 16)
 Nincs májja, mint a' csóri csukának (I. 204—206)
 Nincsen a hadban semmi Péter bátya (I. 269—270)
 Olybá tarhattya, mint ha zsebében volna (II. 328)
 Pénz emberség, ruha tisztesség (II. 11—14)
 Semmi rosszabb a' sajtnál (II. 208)
 Szó szaporító (I. 134)
 Tarccs a' szakállas aszszonytól (II. 135)
 Ugy állt rajta a' ruha, mint ha a' vas villával hányták volna reája (II. 4)
 Vérré válik, mint Barátban a lencse (I. 204)

A felsorolt mondások közül ötnél feltűntette, hogy GALEOTTÓTÓL vette, kettőnél, amelyek szintén tőle valók, mellőzte. A Szabács ostromával és a kenyérmezei csatával kapcsolatos történetek valószínűen HELTAITÓL származnak, de ezt DUGONICS nem említi. Egyetlen adatunk sincs arra vonatkozóan, hogy a mondásokat hol, mikor jegyezte fel, esetleg a szóhasználatból lehet bizonyos következtetésekre jutni.

A hatalmas írói munkássággal rendelkező DUGONICS bizonyára maga írta a legtöbb értelmezést, még akkor is, ha előzőleg valahol hallotta, olvasta. Anélkül, hogy az el nem végzett DUGONICS-kritika miatti nehézségeket emliteném, mindössze két példát szeretnék felhozni annak igazolására, hogy mennyire érezte a Mátyás-anekdóták jellegét. Ezek bizonyíthatóan az ő írása előtt is léteztek, s megváltozott formában napjainkig részei a szájhagyománynak.

Az *Egyszer volt Budán kutyavásár* közmondás magyarázatát először DUGONICS-nál találjuk meg: „Csak egyszer esik Bécsben ebvásár”. A kortárs BARÓTI SZABÓ Dávid hasonlóképp ismerte, ami bizonyítja, hogy nem DUGONICS találta ki. A jól megszerkesztett, rövid magyarázat így hangzik:

Midőn leg elsöbben Bécshez szoktak a fuvaros Magyarok: egyik közülök észre vette, hogy némely Németek ölbe való kis kutyákkal kereskednének, és azokat drága pénzen el annak. Fogta magát és (haza jövéen) vagy husz nagy komondorokat választott. Azt gondolá pedig: hogy (mivel ama kis ebek közül egygyik hat aranyon elkelt) ezek (mivel két-három akkorák) elkelhetnének tizenkettőn is. Hogy komondorjaival Bécsbe érkezett, egy vendégfogadóban azt a szobát bérlette ki magának, melyben Bál táncokat tartanak a téli éjtszakákon. A nyughatatlan komondorok (a hosszú téli éjtszakáknak idején) ugatni kezdvén, oly lármát indítottak: hogy a körül belül lévő házakban éppen nem alhatnának a lenyugodott lakosok. A Palota körül lévő vendégek pedig füleiket a paplan alá dugták, mert azokat nagyon nyugtalanították. De így se szenvethetvén a kegyetlen ugatásokat, a vendégfogadósnek estek; — a kutyákat pokolba kergette. Ezt meg is tette a fogadós. A kutyák szerte széjjel szaladtnak a városon. El is fogatták és agyon verették. Kár vallását a Policia eleibe vivén a Magyar a fogadóst arra kényszerítették, hogy a komondorok árát ugy adgya meg egészen a mint a Magyar kérte. Ily szerencsés lévén ismét más komondorokat hajtott vala Bécsbe, de senki bé fogadni nem akarta őket. Az a fogadós is, kinek előbbi komondori laktanak; azt mondotta néki: hogy csak egyszer esik Bécsben Eb vásár.⁵¹

A *Magyar Hirmondó* 1792-ben — tehát majdnem egyidejűen DUGONICS közlésével — közzétette a Mátyás-anekdotát, amelyben ő biztatja a tétényi szántót, hogy lovai árán vegyen kutyákat, vigye fel Budára a szomszéd megbosszantása végett. Az anekdotákra jellemző módon az esemény helyhez, időhöz és személyhez kötött. E tekintetben lényeges különbség van a két anekdota között, de a beugratáson alapuló tréfa megegyezik. Az utóbbi szöveg szinte ugyanabban a formában megjelenik 1806-ban Kis János soproni anekdotagyűjteményében, és attól kezdve még néhányszor, de valószínűleg JÓKAI feldolgozása és tizenhat kiadást megért könyve révén vált egészen általánossá. Ez utóbbi változatot országszerte sok helyen feljegyezték, s a variánsok inkább az előadói készségből adódó különbséget, mint tartalmi eltérést mutatnak.

GALEOTTO bölcs mondásait évszázadokon át kevésbé ismerték. Bocatius kiadása után a 18. században németül, magyarul mindinkább népszerűsítik. DUGONICS azért fordult GALEOTTOHOZ, hogy a szófordulatok értelmezését adja. A „hasznológ a hasznológgal hamar összebarátkoznak” — valóban megtalálható GALEOTTÓNÁL, talán kissé egyszerűbb módon. Viszont a GALEOTTO-féle szöveget a szabad fordítás után kiegészítette saját élményeivel. Leírja, hogy gyermekkorában vízkeresztkor a háromkirály-jarást és alamizsnagyűjtést koledának nevezték, és csak II. József tiltó rendelkezése miatt szakadt meg a Mátyás király korától folyamatosan meglévő népszokás.⁵²

⁵¹ DUGONICS 1820. I. 52—53.

⁵² GALEOTTO 29. története Mátyás király szóhasználatába illeszti azt a közmondást, hogy a „hasznológ a hasznológgal könnyen társul”. Eddigi tudásunk szerint DUGONICS először fordította magyarra a GALEOTTO által használt proverbiumot (DUGONICS 1820. I. 276).

Másutt épp ellenkezően, GALEOTTO hosszas okfejtését leegyszerűsítette és rövid, csattanós anekdotává változtatta. A „Nincs májja, mint a csóri csukának” jeles mondás egy részlete kötődik GALEOTTOHOZ, aki megírta, miért nem ette Mátyás a csukáját. DUGONICS szövegét akár folklórfeljegyzésnek vélhetjük:

„A Csóri vendég fogadóban (mely Fehér Vármegyének egy Magyar faluja) soha a vendégek csuka májját nem ehettenek, mert a szakácsné maga emésztette el, azt akarván a vendégekkel elhitetni, hogy a Csóri csukának semmi májja nem lenne. Mátyás király . . . egyszer még is a' Csóri vendég fogadóba (midőn a csukát béhozták) a szakácsnétul a csuka májját kérdezte. Akkor mondotta a szakácsné: hogy a Csóri csukának nincsen májja. Ekkor a király is; de a palotai pálcának se lesz száma. Ekkor elő adta a máját.”⁵³

A 20. századi Mátyás-hagyomány leggyakrabban feljegyzett anekdotája az illendő étkezési szokást hirdeti. A közös tálból falatozó királyt — aki legtöbbször álruhában van — a pásztor tanítja meg, hogy nem illik más elől a húsos falatot kiszedni. GALEOTTO 17. számú „kiváltó tett”-e éppen a királyi lakomát részletezte. Jól tükrözi a Mátyás korabeli olasz és magyar étkezési szokások különbségét. DUGONICS a „Pénz emberség, ruha tisztesség” mondás alatt ismétli el GALEOTTO szavait, s tanít a tisztaság megőrzésére, de egyúttal a más típusú ember hagyományainak megértésére is.⁵⁴

A 18. századi Mátyás-hagyomány feltárásával újabb és újabb ismeretlen eredmények kerülnek napvilágra, amelyek az eddigi tudásunkat több oldalról teszik teljesebbé. Folklorisztikai megközelítés révén bizonyítható, hogy a Mátyás-hagyomány már ebben a korban beilleszkedett a nemzetközi kapcsolatrendszerbe, ismerték és felhasználták a kor anekdotagyűjteményeit. Ezen túlmenően bizonyítható, hogy az idealizált nemzeti uralkodó alakja a 18. században szocializált hősként jelent meg, szemben a szláv hagyománnyal, ahol a történeti hős, a törökverő vitéz alakja dominál a hősköltészethez kapcsolódóan. A magyar folklór ebben az időben e tekintetben különbözött a szerb és horvát szájhagyománytól. Az adatok és elemzések továbbá azt tükrözik, hogy az írott kultúra olvasmányanyagként alakította a hagyományt, és a folklóradatokat az írók tudatosan ágyazták magyar nyelvű írásaikba.

⁵³ Csóri csukának nincsen párja,
Palotai pálcának nincsen száma

— rigmusként hangzó summázata a közismert anekdotának. DUGONICS szerint ez a 18. században is ismert volt (DUGONICS 1820. I. 204—206). Az általa meghivatkozott GALEOTTO-történet az előzményekhez semmilyen támpontot nem ad.

⁵⁴ DUGONICS 1820. II. 11. mondatmagyarázata ismételtlen GALEOTTO-elbeszélésre utal, ott azonban proverbium használata nem található. A 19—20. századi folklórból jól tudjuk, hogy a Mátyás-anekdotáknak jelentős része vonatkozik étkezési szokásokra (UJVÁRY 1990. 27).

- ANDRÁD Sámuel
1789 *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*. Béts
- BAUSINGER, Hermann
1968 *Formen der „Volksposie“*. Berlin
- BAYER József
1897 *A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomoktól 1867-ig I—II.* Budapest
- BENEDEK Katalin
1984 *A magyar novellamesék típusai. Magyar Népmesekatalógus 4.* Budapest
- BEÖTHY Zsolt
1905 *A históriás ének és Tinódi Sebestyén.* Budapest
- BERG, Karl-Heins
1988 *Duftwirkungen auf den Spur. Eine anthropologische Studie.* Giessen
- BINDER Jenő
1893 *Néhány Mátyás királyról szóló trufánk és rokonaik.* In: Brassói Állami Főreáliskola Értesítője 1892—93 évre, 3—40
- 1902 *Az okos leány.* Egyetemes Philológiai Közlöny XXVI. 515—521
- 1902 *A czinkotai kántor és rokonsága.* In: Mátyás király emlékkönyv. (Szerk. MÁRKI Sándor.) Budapest, 226—235
- BRENDICH, Rolf W.
1974 *Die Liedpublizistik im Flugblattlied des 15.—17. Jahrhunderts.* I II. Baden-Baden
- DANIELIK József
1858 *Magyar Írók.* II. Pest
- DUGONICS András
1794 *Toldi Miklós.* Pest
- 1820 *Magyar példa beszédek és jeles mondások.* I II. Pest
- ELEKES Lajos
1956 *Mátyás és kora.* Budapest
- ESZE Tamás
1958 *A kurucok Mátyás drámája.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1—18
- FERENCZI Imre
1966 *Történelem, színhagyomány, monda-hagyomány.* Ethnographia LXXVII. 49—73
- 1968 *Adatok a Mátyás-mondakörhöz.* Néprajz és Nyelvtudomány, 11—27.
- FESSLER Ignác
1793—1974 *Mathias Corvinus.* Breslau
- FRAKNÓI Vilmos
1890 *Hunyadi Mátyás király.* Budapest
- GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta
1974—1975 *A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában 1850—1943. Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához.* I—II. Századok 108. 1226—1254; 109. 112—150.
- GERÉZDI Rabán
1962 *A magyar világi líra kezdetei.* Budapest
- GRAFENAUER, Ivan
1951 *Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu.* Ljubljana
- GRANT, Florence
1947 *Odors and the Sense of Smell.* New York
- GYÖRGY Lajos
1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Budapest
- 1938 *Világjáró anekdoták.* Budapest
- HATOS Gusztáv
1876 *Mátyás király gyűrű-pecsétje.* Századok, 167—169
- HEINRICH Gusztáv (bev.)
1894 *Dugonics András: Példabeszédek.* Budapest (válogatás)
- HELLER Bernát
1908 *A Mátyás-mondabeli vasasztal.* Ethnographia XIX. 269—271
- 1936 *Mátyás király megfejt bakkecskéi.* Ethnographia XLVII. 290—293

- HELTAI Gáspár
1981 *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Budapest (Kolozsvár 1575)
- HORVÁTH János
1936 *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Budapest
- JÓKAI Mór
1884 *A magyar nép élcze szép hegedűsöbän*. Budapest (első kiadás 1854, Pest)
- KARDOS Tibor
1955 *A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései*. Filológiai Közlöny, 111—138.
- KELCZ Imre
1743—1744 *Epistolae Matthiae Corvini cum notis criticis*. Kassa
- KIS János
1806 *Kellemetes időtöltésre való elmés nyájasságok, úgymint egynehány regék Mátyás királyról*. . . Sopron
- KLANICZAY Tibor (szerk.)
1964 *A magyar irodalom története*, 2. Budapest
- KOMOROVSKY, Jan
1957 *Kráľ Matej Korvin v ludovej prozaickej slovesnosti*. Bratislava
- KÓNYI János
1785 *A mindenkor nevető Demokritus*. Pest
- KOSÁRY Domokos
1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest
- KRISTÓ Gyula
1972 *XI—XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány*. Ethnographia LXXXIII. 53—73
- KRIZA Ildikó
1990 *Rex Istus-Rex Clarus. Mátyás király a néphagyományban*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. (szerk. Rázsó Gyula—V. MOLNÁR László.) Budapest, 363—411
1992 *Egy ismeretlen Mátyás-történet a XVIII. századból*. Irodalomtörténeti Közlemények, 607—615
- 1993a *Zwei unbekannte Mátyás-Überlieferungen aus dem 18. Jahrhundert*. Finnisch-Ugrischen Forschungen 51. 73—85
1993b *Egy Mátyás-színmű kapcsolata a néphagyománnyal*. In: PINTÉR Márta Zsuzsanna—KILIÁN István (szerk.): *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*. Debrecen, 169—178.
1995 *Mátyás-hagyomány az irodalom és folklór határán*. Ethnographia (megjelenés alatt)
- KUZELJA, Zenon
1906 *Ugorszkij Korol Matvij Korvin v szlajanszkij usztnij szlovesznosztj*. Lvov
- LISZKA József
1992 *Mátyás király és a madiak*. In: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. Budapest, 81—84
- MOSER-RATH, Elfride
1984 *Lustige Gesellschaft. Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in Kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*. Stuttgart
- ORTUTAY Gyula
1960 *Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában*. In: *Írók, népek, századok*, Budapest, 329—334
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám
1816 *A tétényi lány Mátyás király udvarában*. Budapest
- PÉCZELY József
1788 *Király és kapás*. (Megjelent: Péczeli József meséi címmel Budapesten 1887-ben)
- PÉTER László
1968 *A folklorizmus kérdéséhez. Egy motívum körforgása a népköltészetben, irodalomban és a filmművészetben*. Történelem. Ethnographia LXXIX. 163—169
- PETRIK Géza
1888—1897 *Magyarországi bibliográfia 1712—1860*. Budapest

- REES, Valery
1994 *Hungary's Philosopher King Matthias Corvinus 1458—90* History Today 44/3. 18—24.
- RMKT
Régi Magyar Költők Tára. Lásd SZILÁDY, VARJAS nevénel
- RUBINSTEIN, Sz. L.
1983 *A történeti pszichológia. Az általános pszichológia alapjai*. Budapest
- SÁNDOR István
1803 *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomatások szerint való rövid említések*. Győr
- SCHENDA, Rudolf
1970 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populäre Lesestoffe 1770—1910*. Frankfurt a. M.
- SZABÓ T. Attila
1958 *Meghalt Mátyás király...* Magyar Nyelvőr, 235—236
- SZEGEDI-MASZÁK Mihály
1979 *Mitosz és történelem*. Ethnographia LXXX. 342—350
- SZILÁDY Áron
1883 *Régi Magyar Költők Tára* XVI. sz. 4. 27—40. Budapest
- SZILÁGYI Ferenc
1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749—1844-ig tartó időszakából*. Budapest
- SZÖVÉRFY, Joseph
1968 *History and Folk Tradition in Eastern Europe. Matthias Corvinus in Mirror of Hungarian and Slavic Folklore*. Journal of the Foklore Institute V. 68—77
- TARNAI Andor
1984 *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest
- TOLNAI Adél
1911 *Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai*. Budapest
- TOLNAI Vilmos
1902 *Szálló igék*. (Meghalt Mátyás király) Magyar Nyelvőr 31. 63
- TÓTH Béla
1898 *Magyar anekdotakincs*. I. Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1975 *Mondák Mátyás királyról*. In: *Varia Folkloristica*, Debrecen, 168—185
1990 *Mátyás király Gömörben*. Debrecen
- VARJAS Béla (szerk.)
1970 *Szombatos énekek. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 5.* (RMKT 17. sz.) Budapest
1982 *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest
1990 *Régi Magyar Költők Tára 9. XVI. századbeli magyar költők művei*. (RMKT 16. sz.) Budapest
- VERSÉNYI György
1902 *Mátyás király és a magyar költészet*. In: *Mátyás király emlékkönyv*, (Szerk. MÁRKI Sándor.) Budapest, 212—221
- de VRIES, Jean
1928 *Die Mädchen von klugen Rätsellösern*. Helsinki. FFC. 73
- WITTMANN, Reinhard
1973 *Der lesende Landmann. Für Rezeption aufklärerischer Bemühungen durch die bäuerliche Bevölkerung im 18. Jahrhundert*. In: *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts*. (Hrg. Dan BERINDEL, Wolfgang GESEMANN.) Köln—Wien, 142—196

THE MÁTYÁS (OR MATTHIAS) TRADITION IN THE 18TH CENTURY

At the time folk poetry was discovered, experts found a variegated and manifold tradition centering on King Matthias. The folklore-historical antecedents are uncertain, resulting in the emergence of two fundamentally different opinions regarding the Matthias tradition. One theory holds that the folklore associated with particular historical personages evolved and then was becoming increasingly popular through the agency of intellectuals and writers; moreover, that the process began at the time the concept of the nation-state was first advanced for wider public acceptance. The other school of thought, by contrast, contends that it was King Mátyás (Matthias) himself (king of Hungary 1457–1490) who created the folklore surrounding his person, also fostering its propagation. Both theories are supported by studies, enjoining the need to explore the historical documents if reality is to be learnt.

The paper investigates three major topics. Scrutinizing the survival of verse-chronicles—a genre popular in the 16th century—it reports on new, 18th century sources reflecting the continuity of a vanished culture via works of trash fiction catering for the lower classes. The other large topic is concerned with the appearance in the 18th century—through calendars, literary journals, and contemporary writings—of legends, fables and other narratives. According to the sources, this was the time Galeotto's anecdotes became popular. Moreover, King Matthias' name keeps cropping up in the anecdote, a genre popular in the Age of Enlightenment, in places where earlier it had not done so. The continued presence and growing popularity of the narratives is attested by theatrical plays.—Based primarily on a posthumous collection by the eminent writer of the period, András Dugonics—the third thematic division profiles the material relating to the interpretation of the adages and proverbs.

The research carried out so far testifies that the 18th century was an important period in the spread of the Matthias tradition. This, in our view, must, at least, partly be ascribed to the emergence of a Utopian concept of an idealized king

designed to compensate some of the growing burdens oppressing the common people in an absolutist feudal society. That concept envisioned a benevolent monarch constantly ready to succour his subjects. The Matthias tradition, present in the Carpathian Basin, has folkloric parallels also in other countries, such as John Lackland in Britain, Peter the Great in Russia, Frederick Barbarossa among the Germans, and others. Though ostensibly localized within a specific geographical area, all these actually make the Matthias tradition an organic link in a wider system of European folklore.

RÁKÓCZI ROZSNYÓN,
AVAGY EGY PLETYKA ÉLETRAJZA
A 18. SZÁZADBÓL

II. Rákóczi Ferenc személye szabadságharcának leverése után, távolléte ellenére, a Magyarországon időnként újra és újra szárnyra kapó történetek esetenként tömeget mozgósító hatása miatt a 18. században szinte folyamatosan jelen volt. A vele kapcsolatos szóbeszédok a hatóságok érdeklődésének középpontjában álltak, mivel a fennálló politikai rendszert érezték veszélyeztetve általuk. A tudomásukra jutott esetekben alapos nyomozást folytattak, az érintetteket súlyosan megbüntették.

Az idevonatkozó levéltári forrásokat előbb LUKINICH Imre,¹ majd ESZE Tamás és VÁRKONYI Ágnes² gyűjtötte össze és elemezte, ezért azokat itt most részletesen nem szükséges ismertetni. Annyi megállapítható, hogy időnként valóságos események (szervezkedés, toborzás) váltották ki a szóbeszédet, néha pedig beteg (gyengeelméjű) vagy a közhangulatot kihasználó szélhámos, kalandor emberek álltak azok hátterében.

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy — egy általunk felkutatott kihallgatás alapján — egy Rozsnyón 1739-ben elterjedt, II. Rákóczi Ferenchez kapcsolt történetet megvizsgáljunk, elhelyezzük az eddig ismertek között, megállapítsuk az azokkal való esetleges kapcsolatát, s ha volt, utóéletét.

Noha a fejedelem 1735. április 8-án a törökországi Rodostóban meghalt, ennek híre Magyarországon a széles tömegek körében nem terjedt el — vagy ha hallották, sem hitték el —, a század közepén, sőt még jóval később is visszavárják. Valójában 1736 decemberében Rákóczi József herceg, az elhunyt fejedelem fia Rodostóba érkezve átveszi a kuruc emigráció vezetését, s miután 1738 januárjában Mehmed nagyvezértől az erdélyi fejedelemségről szóló athnámét kap, kiáltvánnyal fordul Erdély és Magyarország népéhez, bejelentve fejedelemségét. Mint a következőkből kitűnik, Rákóczi József tervezett visszatéréséről, annak előkészületeiről szállingóztak hírek, melyek néha megváltozva II. Rákóczi Ferenchez kapcsolódtak. Közülük a rozsnyóihoz időben és térben közelieket vesszük számba.

¹ LUKINICH 1923; LUKINICH é. n.

² ESZE—VÁRKONYI 1952.

A Rákóczi József Magyarországra történő várható bejöveteléről, pátensének terjesztéséről széles körben elterjedt hír hatására 1738-ban Szatmár vármegyében szigorúan tiltják a veszélyes iratok terjesztését „nehogy a szegény nép felségsértő és veszélyes szövetségbe összejöjjön”, s Sáros vármegyében is említést tesznek „egy bizonyos ártalmas levélről”.³

A kassai kamarának 1738. június 11-én jelenti két harmincados tiszt, hogy Rákóczi volt homonnai uradalmában, Monastir nevű helyen a pünkösdi búcsún egy ott áruló bártfai kereskedőhöz ment egy ismeretlen ember, aki egy földről felvett írást mutatott neki, amit a kereskedő, német lévén, nem tudott elolvasni. A magyar vagy szlovák nyelvű levelet — melynek elején Rákóczi József neve állott — egy sztropkói szabó olvasta, majd átadta egy Sáros vármegyei esküdtnek.⁴

Július 12-én a vereckei harmincados az alsóvereckei fiókharcados vezetőjének jelentése alapján arról számolt be a szepesi kamarának, hogy „a munkácsi uradalom bizonyos krajnai jobbágjai” (ruszinok), mikor a papjuk felszólította őket a törökkel hadba szálló császárért való imádkozásra, azt mondogatták egymás között: „inkább imádkozunk a mi régi urunkért Rákócziért, hogy szerencsésen visszajöjjön hozzánk”.⁵ Egy bártfai lakos ugyanide jelentette, hogy Tahi János Sáros vármegyei nemes látott egy nyílt felhívást, „melyben Rákóczi József tudatja a néppel, hogy ne ijedjen meg, ha valami katonai betörés történék”.⁶

Augusztus 18-án az Abaúj vármegyei Szikszó szolgabírója tartott vizsgálatot Bereczki János koldus több kocsmában elhangzott, Rákóczi Ferencről és fiáról, Józsefről szóló kijelentései miatt. Az egyik kocsmában az ott ivó katonáknak, akik egymásra játékosan fegyvert fogva mutatták, hogy fognak a törökkel harcolni, így szólt: „mihent Isten azt az időt elhozza, hogy a mezőrül betakarodjanak, elgyүн az én apám, megtanít titeket”. Arra a kérdésre, hogy ki az ő apja, azt felelte: „Rákóczi Ferenc, mert ő Rákóczi Ferencnek egynehány esztendeig volt tolmácsa”.⁷

Számunkra sokkal fontosabb azonban egy másik kocsmában elhangzott kijelentése, melyről a kocsmárosné a következőket vallotta: A csavargó, mikor inni kapott, kérdezte tőle: „ugyan asszonyom, mit hall kgtek Rákóczi felől?” Tagadó feleletére az tovább kíváncsiskodott: „Dehogyan nem hallot kg., hiszen itt járt a levele. Én ugyan most Kassárral jövök. Ott aszt hallottam, hogy most egy holnapja, mikor Rákóczi Kassán járt, a piacra elment búzát venni és egy búzaáruló embernek búzájára előpénzt is adott és a süvegére felírta a nevét. Midőn pedig azon búzaáruló ember sokáig várákozott utána, egy írástudó ember hozzáment, meg-nézte, mi legyen a süvegére írva s úgy magyarázta, hogy Rákóczi József lett volna. Avval az csak elmúlt, hanem annak utánna szarándokruhában öltözött és ugyan

³ ESZE—VÁRKONYI 1952. 130.

⁴ HODINKA 1937; ESZE—VÁRKONYI 1952. 130.

⁵ HODINKA 1937. 53.

⁶ HODINKA 1937. 49.

⁷ HODINKA 1937. 50.

Kassán egy nagy palotában lakó grófnéhoz egy szegény asszony által béli jelentette magát, kit is beeresztvén, a grófné egy német forinttal megajándékozta s azután megjárta az egész palotákat és ott így írta fel a nevét: Itt járt Rákóczi József. Egy holnap múlva eő uralkodik ebben a palotában.”⁸

Az ország északkeleti területén tehát 1738-ban több helyen terjedtek II. Rákóczi Ferenc fejedelemről, valamint József nevű fiáról, visszatérésükről szóló hírek. Természetesnek kell tekintenünk, hogy valamilyen úton-módon, némi késéssel Rozsnyóra is eljutott a Kassán történekről szóló szóbeszéd, ugyanis fő vonásaiban rendkívül hasonlít a rozsnyóihoz. Az átvételt megkönnyítette, hogy a rozsnyói kereskedők s a környező falvakban lakó fuvarosok messze földet bejártak, a nem túl távoli Kassával is élénk kapcsolatot tartottak fent, így akadálytalanul eljuthatott Váraljára, onnan Rozsnyóra a történet. Itt a lakosság fogékony lehetett rá, mivel a nem is olyan távoli múltból sokan még személyes emlékeket őrizhettek a fejedelemről, aki 1706. november 26. és december 23., majd 1707. január 16. és február 5. között Rozsnyón tartózkodva irányította a szabadságharcot, s a város kiváltságokat is kapott tőle.⁹

A rozsnyói szóbeszédet a levéltári forrás alapján közöljük:

„Anno 1739 die 19 8bris. Matthias Pacesz Resterien(sis) annor(um) circit(er) 17. Serv. Andreas ea Bruhács Civis Rosnavien(sis). Examinatus Juramento median(te) fatetur.

Hallota Nős Peter szájából az Uránál Bruhács Andrásnál midőn azt beszélte hogy die 10. curren(tis) Men(sis) 8bris Rakoczy az Rosnai Piaczon vólt, és egy véka Buzát vévén, megmondotta annak a kitűl vette, hogy ha azon Buzaért el nem győnne Rakoczy, vigye Rosnyai Biróhoz, es hogy azon Buzában ugyan Rakoczy Két Leveletis bocsátott vólna, a Sákotis ugyan azon ember adta a kitűl a Buzát vette.

Andreas Bruhács junior annor(um) circit(er) 15. Jur(amento) Examinatus fatetur: a Nénnye Suska iffiabbik Csiszar Csapo György Felesege szájából hallotta az elmúlt szombaton, az Fatens Attya Házánál azt beszélleni hogy ez előtt circiter 3. vagy négy héttel Rakoczy itt Rosnyon vólt Aszony ruhaban, es a Piaczon egy véka Buzat vett es azon Buzaban Két Levelet tett volna, s-ugyan azon Buzát a Levelekkel egygüt Biro Urhoz vitték.

Susanna Bruhács quiritis Georgy Csiszar Consors annor(um) 19. Jur(amento) examinata fatetur. Hogy az elmúlt Penteken idest 16. 8bris curren. Men(sis) 8br. az Ipája idősbik Csiszar György Haza jóvén valahonnand beszélte hogy Két Aszony az Rosnai Piaczra jött mellyek közül egyike Rakoczy vólt es azon Két Aszony ugyan az Rosnai Piaczon egy szapu Buzát vett, és minthogy magoknak Sakjok nem vólt ugyan azon Embertűl kértek kölcsön Sákot a kitűl a Buzát vették, s-azon Buzaban a Két Aszony Két Leveletis tett, s-megmondottak annak az embernek a kitűl vették, hogy ha elnem jönne a Buzaert csak Biro Ur házához vigye azon ember a kitűl vették.

⁸ HODINKA 1937. 51.

⁹ CSÁSZÁR 1906.

Anna Csapó annor(um) 50. Joannis con(dam) Nundory relicta Vidua Jur(amento) examinata fatetur. Hallotta Csiszár György szájából midőn azt beszéllette ez előtte circiter 3. vagy négy héttel, hogy két Aszony Apácza ruhában az Rosnai Piaczra jött és egy Szapu Buzát vettek és minthogy magoknak Sakjok nem vólt ugyan azon embertől kértek Sakot a kitől a Buzat vettek s-abba töltötték Két Leveletis belé bocsátattak mondván az embernek; no majd Sakért megyünk mink, mind az által ha ide nem érnénk tehát a Buzat csak Biro Urhoz vigye k(e)g(ye)l(me)d nekünk atyánkfia eő k(e)g(ye)lme; ez Aszonyok nemis mentek osztán a Buzaert hanem az ember a Buzát ugyan Biro Uramhoz vitte bé.

Martinus Ujhazy annor(um) 19. ... (nem tud semmit)

Martinus Gilicze annor(um) 60. ... (nem tud semmit)

Georgius Bajusz annor(um) circit(er) 50. fide median(te) examinatus fassus est. Hallotta az Iffiu Csiszár Györgytől mondani, hogy a Piaczrul az egy Szapu Buzat Sakba, Bíró Ur hazához hozták de azt nem tudgya ki hozta, és a Buza között meg találtak a Leveleket Biro Uramnal.

Georgius Csiszar junior an(norum) 24. juramento median(te) examinatus fassus est. Hogy az mely szókat költöttek az Attyára azokat nem eő k(e)g(ye)lmetül hanem Kuna Mártontul hallotta. Midőn egykor Berzétérül jöttek volna mondvan Kuna Marton: Én olly hirtt hallottam, hogy tennap Két feketebéli Aszony az Rosnai Piaczon egy Szapu Buzát vettek akiknek Sakjok nem lévén, ugyan azon embertől a kitől a Buzát vették egy Sakot kölcsön vettek es abba töltettek a Buzát, meg fizetvén a Buzaért az embert kérték azon hogy ha a Buzaert elnem találhanak jönni es haza készülne az ember tehát vigye azon Buzat Biro Uramhoz meg cselekszi eő k(e)g(ye)lme hogy szállast ad néki, és midőn a Buzat ottan ki töltötték volna Két Levelet találtak egyike Rakoczytul másika pedig Bercsenyitül való volt mely Leveleket Biro Uramnak olvastak is.

Martinus Kuna an(norum) 33. jura(men)t(o) examinatus fassus est. Mimich János beszélt Szöcsők Padgyán hogy két feketebeli Aszony a Rosnyai Piaczra jött és egy szegény embertől Buzát vettek de Sakjok nem lévén az Aszonyoknak ugyan azon embertől kértek Sakotis a kitől a Buzát vették, megis fizettek az Buzaért es az ember a maga Sákjába töltötte a Buzát; de az Aszonyok arra kérték azon embert ha hogy elnem jöhetnének míg haza menne az ember, vigye el az Buzát Bíró Uramhoz, eő k(e)g(ye)lme joakaronk nekünk ad Sakot és szállástis a Buzanak, es midőn a Buzat az ember Biro Urhoz vitte s ott által töltötte mas Sákban, akkor Két Levelet találtak a Buzaban, s olvastákis Biro Uramnál, egyike Rakoczytul, masika Bercsenyitul volt.

Joannes Mimich annor(um) 38. Jura(men)t(o) examinatus fassus est. Hogy egykor Kuna Tamással es Martonnal Berzétére menven a Fatens azt beszéllette Kuna Tamás hogy valaki a Piaczon egy embertől egy Szapu Buzát vett megis fizetet a Buzaért de Sakja nem lévén ugyan azon embertől a kitől a Buzát vette kért Sakot, és azt mondotta az embernek, hogy ha a Buzaért elnem találna addig gyönni míglen itt mulatna, tehát a Buzát vigye Bíró Ur házához; midőn pedig oda vitte volna a Buzát az ember es kitöltötte volna a maga Sakjabul, akkor találtak egy Levelet a Buzaban, mely Levélben Rakoczi neve vólt.

Georg Csiszar Senior an(norum) 50. Jur(amento) Exam(inatus) fassus est. Ezen Fatens a fiatal hallotta, mind ugy valamint a fia fatealta.

Petrus Erdelyi an(norum) 73. Jur(amento) Exam(inatus) fassus est. Az elmúlt Szombaton Bruhacs Andrashoz menvén a Fatens beszélteni kezdi hogy Horváth András Uramat Kassara vitték; akkor Bruhács András Ur Leánya Susanna aki ifiabbi Csiszar Györgynél vagy on férjénél azt mondta: Bizony én is azt hallottam hogy a más heten Szombaton itt Rosnon volt Rakoczy egyebet semmit sem hallott.

Catharina Letko Pauli Transztius Uxor annor(um) circit(er) 55. Jur(amento) examinata fassa est. Hallotta Kuna Tamas Annyatul, midőn azt mondta tennap az Tőmivesnének: Jaj csak (te ne járnál ide, mert csak te read gyanak-szunk, és nem is csinálta más azt a Pletkát hanem te csak te read vagy on nehéz szívünk! Azt is mondta Kuna Tamasné csak azok az Aszonyok ne jarnanak ide mert csak azok hordgyak a Pletkákat, de ugyancsak leginkab te read vagy on gyanusagunk) azok az Aszonyok ne jarnanak ide, mert mind azok csináltak a sok Pletkát; te read is vagy on gyanusagunk és nem is mas csinálta a Pletkat hanem te. Kuna Tamás Felesege is midőn mar a Tőmivesné elment volna, azt mondta a Fatens előtt: hogy csaknem mondhatom másra hanem Tőmivesné-re, mert az Uram is azt mondgya hogy mástól nem hallotta, hanem Tőmivesné-től, és minden nehességünk csak rea vagy on.

Die 21. 8bris Simon Poloni annor(um) circit(er) 19. Thomae Kuna Civis hujatis & Cothurnary Sodalis Juratus examinatus fassus est. Hogy az említett Kuna Tamás alapattya és ezen dologban se gazdajától, se Szomszédgyaitól se másoktól semmit sem hallott és nem is tud, minthogy vele nem sok beszédgyek volt őő nékgy velek.

Die 23. Ejus Men(sis) 8bris. Praecedens Testis Simon Poloni in ejusdem juramenti Sic primaevam suam fassionem revocat & fatetur hoc: Hogy circiter az legközelebb elmúlt Sz. Mihály nap előtt Raicsok Andrashoz menvén a Fatens ott ugyan Raicsok Andras szolgállója beszéllette hogy az Rosnai Piaczra két feketebeli Aszony jött egyike Rakoczy volt és Buzat vettek, s-azon Buzat ugyan azon ember a kitől vettek Rosnai Biro Urhoz vitte, és azon Buzaban valami czedulakat találtak.

Maria Kaczian annor(um) 16. apud Andrea Raicsok civem hujatem in servitus existens, ex possessione Bocza I. Comitatus Lip. adjacentis habita, (. . .) Exito juramento examinata fassa est. Hogy az leg közelebb elmúlt Sz. Mihály nap előtt a Fatens az Piaczra menvén Szombat nap, Stromp György Szolgállója Marusa utól érte mondván a Fatensnek: Marusa mit mondok én neked, ugyhal-lottam hogy Rakoczy volt itt a Piaczon feketebeli Aszonyruhában, de Két Aszony volt egyűt és Buzát vettek a Piaczon s-megmondották azon embernek hogy azon Buzát vigye Rosnai Biro Uramhoz, odais vitte és azon Buzában, midőn ottan kitöltötte volna maga Sákjából, egy Czedulát találtak.

Maria Gyuron annor(um) 16. existens fata Possessione Bocza (. . .) apud Civem hujatem Georgius Stromp in servitus existens Jurata exam(inata) fassa est. Hogy Szabó Mathenena liven a Fatens egykor, és Gostak Gaspárné oda jövőn beszéllette hogy Rakoczy feketebeli Aszony ruhában itt a Piaczon volt és Két véka Buzát vett, de két Aszony volt egyenlő ruhában; ugyan azon ember Sákjában töltették a kitől vették, s-azt mondották azon embernek had legyen itt addig míglen visza jövünk a többitis megveszük, de nem varhatvan őket az ember, adta azon Buzat a Varas Szolgáinak és azok Rosnai Biró Urhoz vitték, s-ottan azon Buzaban valami czedulakat találtak.

Judittha Mimich annor(um) 26. Gasparis Gocstagh Civis hujatis Coqua jur(ata) examinata fassa est. Die 26. Augusti midőn innét az Breznai Hegyekre mentek az emberek . . . Szabo Mathenehez menven a Fatens ott beszéllette ezen szokot ugyan a Fatens mondvan Szabo Mathenenek: Jaj Sogor Aszony mit beszéllet nekem Gro Györgyne, azt mondotta hogy az elmúlt Szombaton Két ember volt itt a Piaczon Aszonyruhába kik közül egyike Rakoczy volt azon Két Aszon egy Mérték Buzát vett, es ugyan azon embernek hadták akitül vették; azután az ember (nem győzteé várni az Aszonyokat, vagy mi okbul) a Buzát Rosnai Biro Uramhoz vitte, s ottan a Buzaban találtak egy Levelet.

Sophia Mathesius annor(um) 25. Georgy Gro Civis hujatis conjunx sub bona conscientia examinata fassa est: Hogy még az elmúlt Aratáskor Zigel Xtian Eözvegye, Szombat napon haza jöven a Piaczrul, és a Fatens hozza menven beszéllette: Edes Szomszédné Aszonyom hallottam hogy Rakoczy Aszonyruhában a Rosnai Piaczon vólt, és két Aszony vólt egyűt, s-Buzát vett, és minthogy ott hadta a Buzat azon embernél a kitül vette s-nem jött érette, ugy ottan az ember jelentette magát Rosnai Biro Urnál hogy tudni illik Buzát vettek túlle es nem jöttek érette, magam Lelki ismeretin, elnem viszen; azon Buzát Rosnai Biro Uramhoz vitték de nem tudgya ki, s-abbán valami Leveleket találtak.

Maria Magdalena Melczer an(norum) 38. Xtiani (. . .) Zigel Civis olim hujatis Vidua, Jurata examinata fassa est. Hogy a Fatens szolgállója haza jöven Varallyarul az elmúlt Sz. Mihaly nap előtt mondotta a Fatensnek: Aszonyom itt Rosnon semmit sem hallani, Várallyán pedig azt mondgyák hogy Rosnon Ket Aszony volt az Piaczon egyike közülök Rakoczy vólt, s Buzát vettek, es azon Buzat ugyan azon embernél hadták a kitül vették, egy Leveletis téven belé, s-mint hogy azon Buzaért nem jöttek, azért azon ember a Buzát Rosnai Biro Uramhoz vitte, de azon Levél találatotté és olvastaké Biro Urammal vagy sem? nem tudgya.

Judittha Szöcs, Pauli Szöcs Incolae K. Varallyensis filia, annor(um) 23. quae apud Xtiani Zigel viduam in servitus existens Jur(ata) Exam(inata) fassa est. Most nem régen szilva éréskor a Fatens az Anyánál lévén Várallyán kérdezte az Annya mi hir van fiam Rosnon? a Fatens felelt semmit sem hallottam; Bizony fiam itt olyan hir vágyon hogy Rakoczy Aszony ruhaban öltözvén Rosnon volt a Piaczon es a Szekerek közöt jarván kérdezte egy Szekérnél lévő embert hogy tartod a Buzát? es valahogy tartotta nemis alkudván vele mingyárt meg fizetet egy Mértékért, de az Két Aszony volt a Buzat kiméretvén ottis hadták, és nem várhatván az ember az Aszonyokat, a Buzát Rosnai Birohoz vitte, s-ottan midőn kitöltötte volna a Buzát egy Levelet találtak benne aki Rakoczie vólt.”¹⁰

A Rozsnyón feljegyzett szóbeszédet megismerve rögtön szembetűnik, nyilvánvalónak látszik a Bereczki János által elmondott történet első részével való kapcsolat. Kassa helyett itt Rozsnyó a helyszín, de ugyanúgy a piacon tűnik fel Rákóczi, ahol búzát vesz, de azt nem viszi el, hanem előpénzt ad. Kassán nem levelet tesz a

¹⁰ Rozsnyói Járási Levéltár (Berzéte) Rozsnyó Tanácsának iratai. 1739. No. 151.

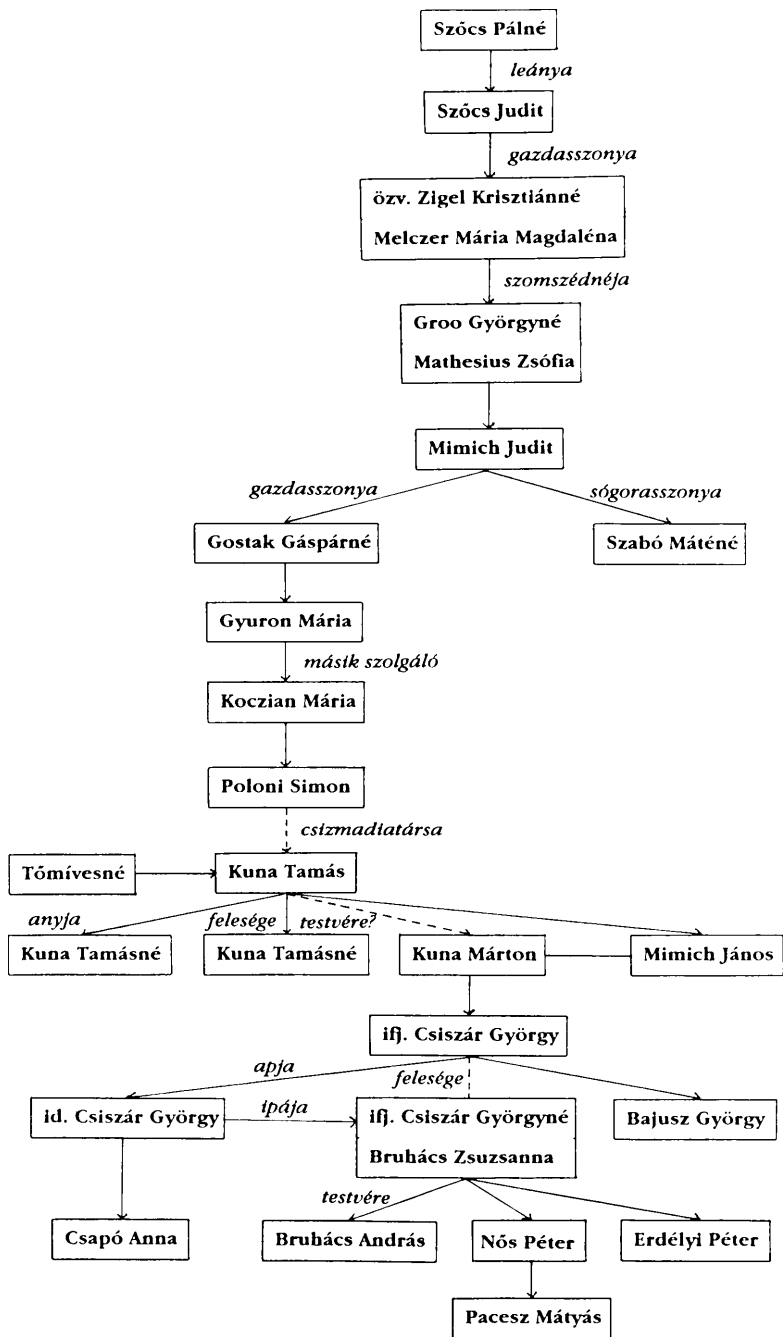
zsákba, hanem az árus süvegére írja fel a nevét, de mindkét helyen hosszú ideig várakozik eredménytelenül az ember. Kassán Rákóczi Józseffel azonosítják a vásárlót, míg Rozsnyón — noha nem nevezik meg pontosan — egyértelműen a fejedelemről van szó, s egy idő után Bercsényivel együtt szerepeltetik. A kassai palotában történt látogatás már egy teljesen más történet, azzal — az áruhában való megjelenésen kívül — nincs kapcsolata.

Rekonstruálva a rozsnyói történet terjedésének útját, a következő kép bontakozik ki előttünk.

Szőcs Juditnak, a Rozsnyón lakó özvegy Zigel Krisztiánné szolgálojának a szomszédos településen, otthon, Váralján mesélte el édesanyja, hogy milyen hír járja a faluban. Szőcs Judit visszatérve elmondta gazdasszonyának, az továbbadta szomszédnéjának, Groo Györgynének, akitől Mimich Judithoz jutott a hír. Ő sógorasszonyának, Szabó Máténének és gazdasszonyának, Gostak Gáspárnének mondta el. Ez utóbbitól hallotta Gyuron Mária, Stromp György szolgáloja, tőle Raicsok András szolgáloja, Koczián Mária vitte tovább a szót, akitől Poloni Simon tudta meg. Utóbbi csizmadiatársa, Kuna Tamás állítólag Tömívesnétől hallotta a történetet, s azt anyjának, feleségének és Mimich Jánosnak adta tovább. Mimich Jánostól megtudjuk, hogy Kuna Tamás Kuna Mártonnal — valószínűleg testvérével — együtt volt, amikor előbbi elmesélte neki a történetet. Arra is gondolhatnánk, hogy Kuna Márton menteni akarta Kuna Tamást, amikor azt mondta, hogy Mimich Tamástól hallotta az izgalmas hírt. Kuna Mártontól ifjú Csiszár György tudta meg, aki elmondta apjának és Bajusz Györgynek. Idős Csiszár György Csapó Annának mesélte el, s furcsa módon ifjú Csiszár György felesége sem férjétől, hanem apósától hallotta. Ifjú Csiszár Györgynétől hárman tudták meg: öccse, Bruhács András, valamint Erdélyi Péter és Nős Péter. Ez utóbbitól hallotta Pacesz András, s őt valaki hamarosan feljelentette.

Hozzávetőlegesen az is megállapítható, milyen gyorsan terjedt a szóbeszéd, noha konkrét időpontokat ritkán közöltek. Szőcs Judit édesanyjától szilvaéreskor, özv. Ziegel Krisztiánné Szent Mihály-nap előtt, Groo Györgyné aratáskor, szombaton hallotta. Az első konkrét időpont Mimich Judit szájából hangzik el: augusztus 26. Koczian Mária Szent Mihály-nap előtt szombaton — szeptember 19-én vagy 26-án —, Poloni Simon Szent Mihály-nap előtt hallotta. Ifjú Csiszár Györgyné vallomása szerint október 16-án, pénteken tudja meg, tőle értesül másnap öccse. Szombaton vagy vasárnap jut Nős Péter majd Pacesz Mátyás fülébe, s hétfőn már ki is hallgatják őket. A történet ezek szerint körülbelül augusztusban indult útjára Rozsnyón, s október közepéig terjedt.

Milyen alkalmak kedveztek a szóbeszédnek? Szőcs Judit otthon hallja édesanyjától, elmeséli gazdasszonyának, aki szombaton hazamenve a piacról a hozzá jövő szomszédasszonynak mondja el. Azt nem tudjuk, milyen kapcsolatban állt Groo Györgyné Mimich Judittal, de ez utóbbi egy szerdai napon adja tovább sógorasszonyának, s nem tudni mikor, gazdasszonyának is elmondja. Ez éppen Mimich Judit sógorasszonyánál adja tovább egy szolgáloinak, aki a piacra menet szombaton mondja el egy másik szolgáloinak, akivel egy — Bóca nevű — mezővárosból

A történet terjedésének sémája

származnak Liptó megyéből. Utóbbtól hallja Raicsok András házánál Polini Simon. A pontosan meg nem nevezett Tömívesné közelebből nem ismert körülmények között adja tovább Kuna Tamásnak, akitől családi körben terjed tovább anyjához és feleségéhez, s útközben a szomszéd településre, Berzétére menve, Mimich Jánosnak mondja el. Mimich János a szücsök padján üldögélve meséli el Kuna Mártonnak, akitől Berzétéről jövet útközben hallotta ifjú Csiszár György. Idős Csiszár György nyilván családi körben értesült róla fiától, és valahonnan hazaérkezve egy pénteki napon mondta el fia feleségének. Felvetődhet annak a lehetősége, hogy ifjú Csiszár Györgyné esetleg közvetlenül a férjétől hallotta, ezt azonban nem valószínűsíti az a tény, hogy a Csapó Anna által felidézett történet egyes elemei (s ő idős Csiszár Györgytől vette át) szinte teljesen megegyeznek az övéivel. Igazán meggyőző következtetést akkor lehetne levonni, ha idős Csiszár György is részletes vallomást tett volna. Ifjú Csiszár Györgyné apja házánál szombaton beszélt róla öccsének, ugyanaznap ugyanott hallja tőle Erdélyi Péter, másnap Nős Pétertől Pacesz Mátyás.

Ezek szerint a pletyka igen gyakran otthon, családi körben, esetenként szombaton a piacra menve vagy onnan jövet, a szomszédos településre menve vagy már onnan hazafelé igyekezve útközben, de a szücsök padján üldögélő emberek beszélgetése közben is, a legkülönbözőbb alkalmakkor terjedt.

Megállapítható-e vajon olyan társadalmi réteg, melynek körében különösen népszerű volt a történet, vagy az emberek természetes kíváncsisága, érdeklődése hatott inkább? Mivel a városban lakó különböző foglalkozású polgárok, polgárasszonyok, özvegyek éppúgy feltűnnek, mint egy kötélverő inas, úgy tűnik, hogy a társadalmi helyzet nem játszott szerepet a történet iránti fogékonyságban, egy izgalmas téma mindenkinek az érdeklődését felkeltette. Látható, hogy kezdetben a nők körében terjedt, a férfiak csak később kapcsolódtak bele. Azonban miután az első férfi tudomást szerzett róla, kétszer annyi férfi körében vált ismertté, mint nőében.

Mivel a résztvevők kétharmadának feljegyezték az életkorát, bizonyos képet alkothatunk erről az oldalról is. A tízes, húszas, harmincas éveikben járók — utóbbiak közé sorolhatjuk Poloni Simont, Kuna Tamást és feleségét is — közel hasonló arányban fordulnak elő. A negyvenes éveikben járók hiányoznak, az ötvenesek a korábbiakhoz hasonló arányban szerepelnek, s náluk csak egyetlen idősebb ember található, aki 73 éves. Így a korcsoportok között sem mutatható ki jelentős eltérés, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy az idősebbek a folyamat vége felé kapcsolódtak csak be, a történet továbbadásában aktív szerepet elsősorban a fiatalok játszottak.

A szájról szájra terjedő történet egyes elemeinek alakulásában a terjesztők életkorának, memóriájának, fantáziájának, kombinatív képességeinek nyilvánvaló szerep jutott. Ez konkrétan nyomon követhető a mellékelt táblázat alapján, csupán néhány fontosabb vonást emelünk ki.

Az elbeszélés legtöbb eleme Poloni Simonig kevés eltérést mutat, csak jelentéktelen, kisebb változtatásokat látunk. Ez részben azzal magyarázható, hogy a tovább-

Rákóczi asszonyruhába öltözve	X	X	X	X
Rákóczi feketeбели asszonyruhában				
két asszony	X	X	X	
két ember asszonyruhában				X
két asszony egyenlő ruhában				
valaki				
két feketeбели asszony				
két asszony apácaruhában				
Rozsnyón a piacon	X		X	X
Rozsnyón volt Rákóczi				
szekerek között járva	X			
kérdezett egy szekerenél lévő embert	X			
nem alkudott vele	X			
kifizetett egy mértéket	X			X
búzát vettek		X	X	
két véka búzát vett				
egy szapu búzát vett				
egy véka búzát vett				
kifizette a búzát				
egy szegény embertől búzát vettek				
a búzát kimérve otthagyták	X	X	X	X
annak az embernek a zsákjába töltötték, akitől vették				
zsákja(uk) nem volt				
egy zsákot kölcsön vettek attól, akitől a búzát vették				
a zsákot az adta, akitől a búzát vette				
nem várhatta az ember az asszonyokat	X	X	X	X

X	X X	X X						X X		X	
X			X	X	X		X				
X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X X
X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X
X X	X		X X	X X X	X X		X X	X X			X
X											

a búzát a rozsnyói bíróhoz vitte mondták az embernek, hogy vigye a rozsnyói bíróhoz ha nem jön vissza a búzáért Rákóczi ha nem jönnek vissza a búzáért, vigye a rozsnyói bíróhoz visszajönnek a többit is megvenni a város szolgáinak adta a búzát	X	X	X	X
a bíró jóakarójuk, ad zsákot és szállást a búzának a bíró szállást ad a búzának nekünk atyánkfia a bíró				
mikor ott kiöntötte mikor áttöltötték másik zsákba	X			
egy levelet találtak benne Rákóczitól egy levelet is tett bele leveleket találtak a búzában egy levelet találtak a búzában valami cédulákat találtak benne egy cédulát találtak benne egy levelet találtak a búzában, melyben Rákóczi neve volt két levelet találtak, egyet Rákóczitól, egyet Bercsényitől két levelet is beletettek két levelet tett bele Rákóczi	X	X	X	X
olvasták is a levelet a bírónál				

X	X	X		X		X				X	
X			X	X	X		X	X		X	
X				X	X						
	X			X	X						
X	X	X	X	X	X		X	X		X	X
				X	X						

adók fiatalok voltak, másrészt abból is fakad, hogy — mint a történet terjedését szemléltető ábra is mutatja — addig töretlenül rekonstruálható a terjedés. Tömjévesné és Kuna Tamás kulcsfontosságú tanúvallomása nem áll rendelkezésünkre, távolmaradásuk okát nem ismerjük. Mimich János története mintha valóban egy másik szálon terjedt volna eddig, a variálások ellenére legjobban a Szöcs Judit és Mimich Judit által elmondottakhoz hasonlít. Különösen az támasztja alá e feltevést, hogy a Rákóczitól származó levél motívuma nála bukkan fel újra. Kuna Márton jó mesélőtehetséggel megáldott, élénk képzelőerejű ember lehetett, aki újabb, addig nem említett részletekkel gazdagította a történetet. Ő mondta először, hogy egy szegény embertől vették a búzát, a bíró jóakarójuk, ad szállást és zsákot a búzának, innentől szerepel a Rákóczitól és Bercsényitől származó két levél, s hogy olvasták is azokat a bírónál. Ifjú Csizsár György kevéssel tért el ettől, s szinte ugyanígy jutott el feleségéhez, valamint Csapó Annához. A két idősebb ember, Bajusz György és Erdélyi Péter csak rendkívül lerövidítve tudta visszaadni, tőlük nem is terjedt tovább. A két fiatal, Bruhács András és Pacesz Mátyás jelentéktelen változtatásokkal mondta el a hallottakat.

Megjegyezzük, hogy természetesen valószínű a történet még több szálon futó terjedése, de csak a tanúvallomások által rekonstruálhatóból vonhattuk le a következtetéseket, s ez is szolgált néhány tanulsággal.

A mai olvasó számára a történet egyes elemei talán mesébe illőnek tűnnek, de az akkori mindennapok ismeretében — különösen Rozsnyón, mely ebben a korban kereskedelméről, szombati „gabonára és sertésre nézve felette nevezetes” heti vásáraitól híres érseki város — teljesen hihetőek voltak.

A hatóság szempontjából megkülönböztetett figyelemben részesülhetett a búzába tett, abban talált Rákóczitól (és Bercsényi Miklóstól) származó, s a bírónak elküldött levél motívuma, mivel — mint a már korábban említett eseteknél is látható volt — a tisztviselőknek, tiszteknek titkos megbízatásuk volt a különböző híresztelések, pátensek felbukkanásának figyelésére és jelentésére. Ezért kerültek Rozsnyón is a történet terjesztői igen rövid időn belül — hétfőtől péntekig, öt nap alatt — a város tanácsa' elé, majd ügyük nyilván magasabb fórumokat is megjárta. További források híján nem tudjuk, milyen büntetésben részesültek, de a hasonló esetekben kiszabott súlyos ítéletek ismeretében nem sok jó várható rájuk.

Noha szorosan nem tartozik ide, megemlítünk még egy 1781-ben a Nagykunságban feltűnt ál-Rákóczi esetet.¹¹ Ismeretlen emberek azt híresztelték, hogy Rákóczi harmincéves bolyongás után ismét feltámadt, ő lesz a magyar király, idáig csak azért késett, mert meg akarta várni Mária Terézia halálát. Alaposabb nyomozás után kiderült, hogy húsvét előtt az Árokszállás közelében tanyázó disznópásztorokkal beszélgetni kezdett három ismeretlen, egy idős, egy középkorú ember és egy kb. tizenhárom esztendőes fiú. Az öreg Mátyás király egyenes leszármazottjának adta ki magát — más helyen Rákóczival való azonosságát hangoztatta —, aki majd elnyeri a királyi méltóságot, s a jelenleginek már be is jelentette igényeit,

¹¹ LUKINICH 1923. 327—329; LUKINICH é. n. 394—396.

amikor háborút üzent neki. Ezek után a középkorúnak átadott egy pecsétekkel ellátott pergamenlevelet, melyről az vegyesen latinul és magyarul hangzó szöveget olvasott fel. Sok egyéb után végül az öreg a disznópásztorok közül háromnak apró cédulákat adott azzal, hogy aki azt trónra jutása után felmutatja előtte, gazdag jutalomban részesül majd. A nyomozás kiderítette, hogy az öregember a rozsnyói Császár Jakab volt, aki semmit nem tagadott, de mivel közismerten elmebajos volt, szabadon engedték. Két kísérőjének, Császár Györgynek és János nevű fiának nyoma veszett, ellenük elfogatási parancsot adtak ki.

Ebben az esetben már nem valamilyen levél vagy a lakosságot mozgósító pátens bukkan fel, hanem sok más, gyakran mesebeli hőshöz — itt pl. áttételesen Mátyás királyhoz — kapcsolódó, a céduláért egykor járó jutalom ígérete. Konkrét kapcsolatot az 1739-es történettel egyáltalán nem fedezhetők fel.

Végezetül megállapítható, hogy az általunk vizsgált rozsnyói esetről nem a szájhagyományban élő, jeles alakhoz fűződő történeti emlékekkel van dolgunk, nem mesében, mondában, anekdotában áll előttünk II. Rákóczi Ferenc fejedelem alakja, hanem akkor terjedt róla vidékről vidékre a szóbeszéd, és jutott el Rozsnyóra, amikor még — mivel halálának híre a korabeli viszonyok között nem jutott el mindenhová, s ha el is jutott, sem mindig hittek benne — valóban várhatták megjelenését.¹²

IRODALOM

CSÁSZÁR Mihály	(Szerk. SPIRA György.) 117—139. Budapest
1906 <i>Rákóczi Rozsnyón</i> . In: A rozsnyói kath. főgimnázium értesítője az 1905—6. tanévről. Rozsnyó	FERENCZI Imre
DOBOS Ilona	1960 <i>Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban</i> . Ethnographia LXXI. 389—436.
1986 <i>A parasztság történeti emlékezete</i> . In: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség, 109—163. Budapest	FERENCZI Imre—MOLNÁR Mátyás
DÖMÖTÖR Tekla	1972 <i>Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban</i> . Vaja
1978 <i>Rákóczi Ferenc a magyar népmondákban</i> . In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. SINKOVICS István—GYENIS Vilmos) 175—185. Budapest	HODINKA Antal
ESZE Tamás—VÁRKONYI Ágnes	1937 <i>II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”</i> . Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai I. sorozat 4. szám. Pécs
1952 <i>A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században</i> . In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790.	LUKINICH Imre
	1923 <i>Magyarországi al-Rákócziak</i> . Levéltári Közlemények I. 321—334. Budapest

¹² Ezért nem vetettük össze a Rákóczihoz kapcsolódó szájhagyománnyal (s a különösen gazdag történeti mondaneyaggal), noha több összefoglaló munka született: FERENCZI 1960; FERENCZI—MOLNÁR 1972; DÖMÖTÖR 1978; DOBOS 1986. 128—132; VOIGT 1980; UJVÁRY 1991.

- é. n. *Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a XVIII. században*. In: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. (Szerk. LUKINICH Imre.) II. 387—400. Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1991 *Rákóczi mondák a folklórban*. In: Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. (Szerk. UJVÁRY Zoltán.) 443—448. Debrecen
- VOIGT Vilmos
1980 *A Rákóczi-kor magyar folklórja*. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes) 521—542. Budapest

RÁKÓCZI IN ROZSNYÓ, OR THE BIOGRAPHY OF A PIECE OF GOSSIP FROM THE 18TH CENTURY

The memory of Ferenc Rákóczi II—Prince of Transylvania and leader of the 1703–1711 Struggle for Liberty—lived on in Hungary even after his absence and his subsequent death. The essay examines the background in reality of a story centering on him—a story that gained currency not long after his death—, its connection with other similar stories, and then the spreading—as far as it can specifically be verified—of the Rozsnyó story.

Rozsnyó (today Rožnava, Slovak Republic) is a small town principally engaged in industry and trade, scene of several extended sojourns of Ferenc Rákóczi II. The population of the town was especially susceptible to rumours focussing on his person which were rife at that period in the northeastern part of the country. Of these, the one here profiled affinities with another report that cropped up in Kassa (today Košice, Slovak Republic).

It was probably in August 1739 that the story started circulating in Rozsnyó, spreading among the inhabitants of the town—people from all walks of life and various social background—until the middle of October. The story was very often passed on at home, within the circle of the family; occasionally, it would be repeated in the local market-place or on journeys to some more distant destinations or during conversations held while sitting on street benches. To begin with, it spread among the womenfolk; but as soon as the first man had learnt about it, it became familiar to twice as many men as women. No significant differences can be shown between the age groups of the participants; yet, it was primarily young people that played an active part in transmitting the story, with the older ones joining in towards the end of the process. In the variations of the particular elements of the orally transmitted story, the age, memory, imaginative power and combinatorial faculties of the transmitters themselves played a considerable role.

It can fairly be stated that, in the case under review, we are dealing not with a historical memory living in oral tradition and associated with an illustrious personage—the figure of Ferenc Rákóczi II—appears not in a fable, legend, or anecdote; he became the subject of a rumour at a time when his appearance could still realistically be expected, given that, under contemporary conditions, the news of his death was rather slow to travel, and even where it had got through it was often received with incredulity.

„HEJ, MIKOR ÉN HUSZÁR VÓTAM RÁKÓCZI VOJNÁBAN...”

(Egy 18. századi kéziratos énekszöveg
elemzésének tanulságai)

I.

1. Tanulmányom egy sok vitát kavart 18. századi kéziratos, szlovák—magyar keveréknyelvű énekszöveg „életével”, értelmezési lehetőségeivel és funkcióváltozásaival foglalkozik. A mai Szlovákia (az egykori Felföld) É-Ny-i részén ismert éneket THALY Kálmán a *Volt tót kuruc dala* címen közölte.¹ Ezt helyesbítette CSANDA Sándor *A szlovák szegénylegény dalára*,² hogy az amúgy is eléggé szatirikus éneket kedvezőbb színben tüntesse fel a szlovák irodalomtörténészek előtt, akik nemzetellenes, szlovákcsúfoló magyar énekként tartották számon.

2. Az énekszöveg a kora újkori magyar latorénekek népes és változatos családjába tartozik, abba a típusba, amelyet én „a lator katona dicsekvése”-nek neveztem el.³ Ismereteim szerint ennek az énektípusnak legkorábbi magyar szövegemléke a Fanchali Jób-kódexbe 1606 novembere és 1607 novembere között feljegyzett *Pajkos ének* első 9 versszaka,⁴ amelyben egy kóborló katona sorolja el cinikusan garázda kalandjait:

Ohaj nekem nevem bujdosó katona,
Mert hol kit találtam, bizonynal megfogtam.

Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,
Kitől mit elvöttem, soha meg nem adtam.

¹ THALY 1864. II. 375—376.

² CSANDA 1961. 43.

³ Erről l. bővebben kéziratos disszertációm *Latorköltészet és betyárfolklor*... II. fejezetét (1991). Itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy GERÉZDI Rabán 1968-as tanulmányának terminológiáját vettem át, illetőleg fejlesztettem tovább. Latorköltészetnek nevezem azokat a társadalmi és erkölcsi devianciát megéneklő, populáris, (köz)költészeti alkotásokat, amelyek két nagyobb tematikus csoportra, a latorénekekre és a pajkos vagy latrikánus énekekre, majd ezeken belül több énektípusra oszthatók. A latorénekek a kóborló, rablásból és fosztogatásból élő katonák, tolvajok vágáns hangvételű, társadalomellenes morálitású és etikájú költészete, rendszerint garázda kalandjaik dicsekvő felsorolása, míg a latrikánus csoportba inkább az erotikus, obszcén, sokszor ironikus és szatirikus hangú szövegek tartoznak.

⁴ A Felvidéken összeírt kéziratos énekeskönyv magyar nyelvű versszövegeit KLANICZAY Tibor (1959) tárta fel, s a *Pajkos ének* példa értékű folklorisztikai, szövegfilológiai elemzését STOLL Bélának (1962) köszönhetjük.

Kit regvel megvertem, estve eltemettem,
Kit estve megvertem, az regvelt nem érte.
(STOLL 1984. 7. o. 2—3—4. vsz.)

Ezt az énektípust szőtték bele az 1664-re datált moralitás-játék, a *Névtelen Comico Tragoedia* „híres szegény lator”-jának kocsmai mulatódalába is:

Igyunk vitézek, 's itt háljunk,
Pintes kannát ne útáljunk:
Doz, doz, doz, rendre okádjunk!
'S holnap ismét ide hajtunk.

Módot abban mi találunk,
Ha pénz elfogy, útát álljunk,
A' tserére ki-sétáljunk,
Kalmárokat megkínáljunk:

Akkor nagy tüszüket várjunk,
Elöl 's utól mindent bántsunk,
Senkitől semmit-se tartsunk,
Katonáson lejtőt járunk: . . .

(RMDE II: 72)

Helyesen állapította meg KARDOS Tibor: „ahol zsványság történik, ott a katona jelen van” a 17. században.⁵ Érthető tehát, hogy a 17—18. századi populáris közköltészet különböző műformáiban (dalokban, moralitásokban és iskoladrámákban, ill. azok közjátékaiban) gyakran találkozunk a lator, kóborló katona zsánerfigurájával. Ennek az útonálló lator = (hajdú)katona fogalompárnak hajtani egységét tanúsítják, és a „kalandor katona társadalmat bontó sötét arculatát mutatják”⁶ az olyan klasszikus népballadáink is, mint a *Hajdúkkal útnak induló lány*, a *Nagy hegyi tolvaj* vagy *Az elcsalt feleség* (Molnár Anna).

3. A *Volt tót kuruc dalának* eleddig az alábbi hét kéziratosszövegvariánsát sikerült összegyűjtenem: (a változatokat és szlovák kifejezéseik magyar megfelelőit l. a Függelékben)

I. Alsókubini kézirat (1771—82 között) — 10 versszak. (Kiadta REXA Dezső ItK 1910.119.)

II. Forrásmegjelölés nélkül „O slovac kém Uhrovi” címmel kiadta Jan MIŠIANIK 1964. 620. — 6 versszak.⁷

⁵ KARDOS 1955. 45.

⁶ KARDOS 1955. 45.

⁷ A régi szlovák irodalom antológiájában közölt szöveg forrását ugyan nem jelzi J. MIŠIANIK, de a jegyzetekben felhívja a figyelmet az ének négy másik általa ismert változatára (ezek nála az I., II., III., és V. sorszámú variánsok), valamint utal egy olyan publikálatlan szövegváltozatra is, amelyiket egy

- III. Lang Márton énekeskönyve (1789, Szentanna, Liptó vm.) — 9 versszak. (Kiadta REXA Dezső ItK 1910.118.)
- IV. Világi énekek és versek B.P. (1800) — 9 versszak. Eddig még publikálatlan, általam feltárt Nyitra környéki szöveg.
- V. Forrásmegjelölés nélkül kiadta Jan KOLLÁR: *Narodnie spievanky* II. 16. sz. (1835) — 7 versszak.⁸
- VI. „Cantiones piae et mundanae” (Lőcsei énekeskönyv 1768, Levoča) — 9 versszak. Eddig még publikálatlan, általam feltárt szöveg.
- VII. Az „Eszter” c. evangélikus iskoladráma részlete (1724, Győr) — 14 versszak. (Kiadta VARGA Imre 1987. 222—223 és 1989. 51—52.)

Amint ezt a kéziratok lelőhelye és az énekekben előforduló földrajzi- és helységnevek is mutatják, az énekszövegek az egykori Felvidék északnyugati részén voltak elterjedve, ott keletkezhetnek. A VII. (legutoljára feltárt) változat azt tanúsítja, hogy 1724-ben egy már ismert, s valószínűleg népszerű alkotást toldott be a szerző ótestamentumi témájú darabjába. A legelső szövegváltozat tehát ennél korábbi kell legyen.

4. Az ének 19. századi ismertségéről REXA Dezső ezt írta: „A ’volt kuruc dala’ is sok változatban él maiglan, s itt-ott — amint magam tapasztalom — feltűnik egy-egy felvidéki magyarunk ajkán a régen hallott tréfás rigmus.”⁹ Példát ugyan nem idéz, de állítását megerősíti az a nemrégiben Mátészalkán gyűjtött, a népi emlékezetben kuruc hagyományként őrzött dal, amelynek utolsó, 10. versszaka így hangzik:

Tranoscius-kéziratba írtak bele. Sajnos, én ezt a kéziratot nem találtam meg, ezt a változatot tehát nem ismerem. Jozef MINÁRIK közlése alapján viszont azt feltételezem, hogy ez a Mikulášsky Sborník (Liptószentmiklósi gyűjtemény) egyik kézirata, amelyet ismeretlen kéz írt össze 1761—81 között, s jelenleg a liptószentmiklósi Tranovsky-könyvtárban őriznek a XV. XXII.B.21. jelzeten. A kéziratot J. MINÁRIK röviden ismertette magyarul is a *Filológiai Közönyben*. A szóban forgó énekről ezt írta: „... egy népszerű, magyar—szlovák tréfás és satirikus, kontaminációs dal egy liptói magyarról s Rákóczi huszárajairól »O Slovackem Uhroni« (A magyarországi szlovákokról) címmel, »Nem tudom én semmit tótul« incipittel. A kontaminált dal második részét »Ein (!) mikor huszár voltam Rákóczi vojnában. Nem tudom én...« kezdetű dal alkotja.” (1966.437) Ugyanitt MINÁRIK megemlítette még a szöveg általam I. és III. számon közölt változatait. Sajátos, hogy sem a szlovák irodalomtörténészek, sem CSANDA Sándor nem tartotta számon a IV. sorszámu énekszöveget, amelyet egy valószínűleg Nyitrán vagy környékén összeírt énekeskönyvben találtam; és az ún. Lőcsei énekeskönyvben feljegyzett VI. számú változatot sem ismerik. Ez egyébként csak néhány apró részletében és a versszakok sorrendjében különbözik a III. számú szövegváltozattól. A magyar—német—szlovák—latin nyelvű Lőcsei énekeskönyv fotokópiáját Jozef MINÁRIKtól kaptam kölcsön, s 83 darab magyar verséből 21 közköltészeti alkotást le is másoltam. A gyűjtemény szlovák nyelvű szerelmi dalait MINÁRIK az *Amor diktoval*. . . című antológiájában publikálta. (1979. 83—94; 186—188; 207—208.) CSANDA Sándor tanulmánya (1961) még a MIŠIANIK közölte változatot sem említi.

⁸ Ezt a változatot adta ki THALY Kálmán a *Volt tót kuruc dala* címen.

⁹ REXA 1910.118.

Mikor én még legény voltam
Tekeli vojnában,
Cifra plahta zasztavában
Jártam Oravában.
(FERENCZI Imre—MOLNÁR Mátvás 1972. 43)

A szájhagyomány szívósságát bizonyítja, hogy e kontaminált népdalszöveg több strófája és dallama is 18. századi.¹⁰ Vizsgált énekszövegünk utóéletéhez két további adatot kaptam egyik népzénész, népzene gyűjtő egyetemi hallgatómtól, AGÓCS Gergelytől. Egy idős osgyáni (volt Gömör és Kishont vm., ma Szlovákia, rimaszombati járás) primás, Illés „Vak” László „kuruc nóta” megnevezéssel az alábbi dalt adta elő egy ismert kanásztánc nóta dallamváltozatára. Hegedűjátékát a nóta szövegének éneklésével kísérte, amit más dallamok előadásakor soha nem tett:

Mikor még én a vojnába' öreg huszár vótam,
A gádzsóktól konyát, volát, mindent elzobráltam.
De oszt mikor jó' berúgtam. pod lavice szpál szom,
Mikor mondják 'huj ki, Janku!', akkor ki kell menni.”
(Agócs Gergely gyűjtése, 1989. július 24.)

Ugyanerről a vidékről, Dereskről (Držkovce, rimaszombati járás) való az alábbi énektöredék, amelyet Vityila Béla cigányprimás adott elő, mondván: „Kuruc nótának kérték”:¹¹

Mikor vótam, akkor vótam Kosúti vojnába,
Szalma klobuk a hlavába, jártam bockorába.
De én most már nagy (z)úr vagyok, nem parancsol senki,
Ha azt mondják 'mars ki, Jankó!', ki kell nekem mennyi.
(Agócs Gergely gyűjtése, 1991. január)

II.

1. A „volt tót kuruc” csúfondáros, dicsekvő énekének élete a változatok tanúbizonysága szerint közel három évszázados. Az énekmondó főhős, az egykori kuruc katona, majd tót vándorkereskedő figurájának korabeli társadalmi-történelmi aktualitásán túl¹² vajon mi tette ezt a szöveget oly kedvelté, hogy még napjaink magyar folklórjában is fellelhető? Mi volt és változott-e az idők folyamán az ének

¹⁰ A 2—3. strófa egy annak idején népszerű táncdal, az *Ötödfélszáz énekek* ben is feljegyzett „Telekes bocskor, gyöngyös kapca, / Járd meg tubám, járd meg!” egyik változata (vö. Énekes Poézis 1979. 221, 421—422). A 4—9. versszak pedig a „Megismerni a kanászt” kezdetű kanásztánc nóta variánsa, amelyről szintén tudjuk, hogy dallamának gyökerei ugyancsak a 18. századig nyúlnak vissza.

¹¹ Az adatokat Agócs Gergely egyik szemináriumi dolgozatából (1992) idézem, gyűjtőmunkáját ezúton is megköszönöm.

¹² A kuruc korról és a kuruc katonaélet költészetéről sokoldalú elemzést készített NAGY László 1982.

„üzenete”? A Thököly-felkeléssel kezdődő kuruc világra, illetve a Rákóczi-szabadságharcra való tréfás-nosztalgikus emlékezés lehetősége, vagy a tótok kicsüfolása biztosította hosszan tartó népszerűségét? Egyáltalán: melyik nép — a magyar vagy a szlovák — közköltészetének alkotása ez a szöveg?

2. Az ének jelentését, műfaji besorolását illetően a magyar és szlovák irodalomtörténészek ellentétes állásponton vannak. Míg a magyar kutatók (REXA Dezső, CSANDA Sándor és legutóbb VARGA Imre) vágáns szellemiségű kuruc szegénylegénydalként, helyzetdalként definiálták,¹³ a szlovákok meglehetősen ellenérzéssel foglalkoztak vele. Tulajdonképpen szlovákellenes, sértő szatírának tekintik. Hadd idézzem Jan MIŠIANIK véleményét (a kiemelések itt és a továbbiakban tőlem származnak):

„A kuruc mozgalommal kapcsolatban állandóan emlegetik azt a magyar—szlovák makaróni dalt, amelynek több variánsa is ismeretes, főleg az, amelynek »Ej, mikor én kuruc voltam« az incipitje. Úgy vélem, hogy ezeket a költeményeket nem kell egy szlovák kuruc humoros dalának tekinteni, amely arról szól, hogy vett ő részt a harcban; így ugyanis senki sem írta magáról, még akkor sem, ha önmagát akarná ironizálni. Valójában egy szlovák kurucról szóló *gúnyirattal, pamflettel állunk szemben, amelyet vagy egy szlovák labanc írt, vagy még inkább egy magyar kuruc*, aki kineveti a szlovák kuruc étkezésését és öltözetét, s azt, hogy hadakozás helyett a falvakra jár lopni. Úgy látszik, olyan *nemzetiségi differenciáknak a megnyilvánulásáról van szó*, amely e korban nem egyedülálló. Már 1600-ban találkozunk vele a 'Cantio de Schlavis'-ban („Tótok bírják az darab országot”), majd később a 'Tótokról való ének'-ben („Magyar vitézek, hogyha tetszenék”).”¹⁴

Mielőtt cáfolnám MIŠIANIK állítását, — amely a nemzetiségi kérdésben egyszerűen anakronisztikus —, a szlovákiai magyar irodalomtörténészt, CSANDA Sándort idézném, aki könyvében külön fejezetet szentelt e szöveg elemzésének. Véleményét az ének műfajáról, költői sajátosságairól, társadalmi kontextusáról és „üzenetéről” az I., III., és V. szövegváltozat ismeretében fogalmazta meg:

„A magyar—szlovák keverék nyelven írt *tréfás vagabundus verset* egyes szakemberek nagyon lebecsülték. Anna GAŠPARIKOVÁNAK az volt a véleménye róla, hogy kigúnyolták vele azokat a szlovákokat, akik kurucnak álltak. Ezzel szemben mi vidám *betyáros mulatónótának, helyzetdalknak tartjuk*, mely közvetlenül és hitelesen tükrözi a hol szabadon, hol zászlók alatt harcoló szlovák kuruc népfelkelők hangulatát. Vitathatatlanul megvolt ebben a harcmódban a parasztfelkelők anarchikus fegyverzetlensége is, ami a katonai kiképzésben nem részesült szegénység fegyveres küzdelmeit a hűbéri világban általában

¹³ Vö. REXA 1910; CSANDA 1961; VARGA 1987.

¹⁴ Jan MIŠIANIK (1965. 65) Jozef MINÁRIK (1969. 86) szerint az ének egy szlovák kurucról szóló, szlovák–magyar nyelvű szatíra.

jellemezte. Ez a költemény az egykori *szegénylegény vagy betyár énekekkel rokon*. . . Szerzője a morvaországi beütéseket a portyázó szabad kuruc szemével látja, a vers tartalmának hitelességét történeti adatokkal is igazolhatjuk. Amit tehát GAŠPARIKOVÁ szatírának vél, az nem más, mint a vagabundus, betyáros szellem csapongó megnyilatkozása. . . tévesnek kell tartanunk a THALY adta verscímet is, mely meghonosodott a magyar irodalomban.”¹⁵

3. Az énekszövegben dicsekvésképpen fölemlgetett garázdaságokat CSANDA az adott történelmi, társadalmi szituációval magyarázza:

„Az ellenség földjén portyázó kuruc egységek dúlásaiért csupán Bercsényit szokás tehetetlenséggel vádolni, pedig a jelenségnek bizonyára mélyebb szociális okai is vannak: az előbb agyonkínzott nép 'felszabadult' ösztöneinek nem lehetett parancsolni. Bercsényi hiába verette a tiszteket, akiknek a katonái zsákmányszerzés céljából széjjelmentek.”¹⁶

A történész NAGY László határozottan állítja, hogy a „kurucos” életvitel és harcmódor, amelyet a rajtaütésszerű támadás, a portyázások és a szabad prédálás, tehát — a reguláris hadsereggel ellentétben — fegyelmetlenség jellemezett, a 17. században a török- és Habsburg-ellenes csaták során, a kényszerítő körülmények (hiányos, korszerűtlen fegyverzet, fizetlenség stb.) hatására alakult ki. Feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a tényt, írja, hogy a préda „nem valamiféle alantas telhetetlen harácsolási vágy kielégítését szolgálta a magyar katonák többségénél, hanem ez volt a fő és sokszor egyetlen megélhetési forrásuk. A hivatásos vagy félhivatásos magyar katonarétegek tagjai — mindenekelőtt a végváriak és a szabad hajdúk — a XVII. század folyamán jórészt fizetetlenek, illetve nagyon rendszertelenül fizetettek voltak.”¹⁷ A nyugat-európai mintájú reguláris hadsereg megteremtésén fáradozó Rákóczinak annyira nem tetszett ez a Thököly időkből örökölt „kurucos” szellem és magatartás, hogy meg is tiltotta katonáinak a kuruc elnevezés használatát, „egyetlen levelében vagy hivatalos iratában sem nevezte sem magát, sem katonáit »kurucz«-nak.”¹⁸ Bizonyára ismerte az 1671 óta használt kifejezés korabeli kontextusát, jelentését: kóborló, felkelő, fosztogató, szegénységet sarcoló haramia, tolvaj, lator. A „kuruc” elnevezés csak az 1680-as évektől kapott pozitív kicsengést, a császári seregben harcoló „labanc” antonimájaként, de a legtöbbször úgy, hogy az „igaz” jelző használatával különböztették meg magukat Thököly katonái az „égető pogánynál pogányabb kuruczok”-tól.

¹⁵ CSANDA 1961. 44. — Anna GAŠPARIKOVÁ hivatkozott tanulmánya: *Postavnje Rákocziho a Slovania*. Sborník Filozofskej fakulty UK. Bratislava 1930. Sajnos, CSANDA Sándor nem jutott tovább a gondolatébresztő kérdésfeltevéséknél, a szlovák nemzeti érzékenységet sértő felhangok tompításánál. Ráadásul egy olyan — az általa ismert 3 változatból összetoldott — énekszöveget közölt és elemzett, amelyik a valóságban nem létezett.

¹⁶ CSANDA 1961. 45—46.

¹⁷ NAGY 1982. 92. bővebben 81—99.

¹⁸ NAGY 1982. 54. bővebben 33—63.

4. Már CSANDA Sándor is feltételezte, hogy „A szlovák költemény némi rokonságot mutat a régebbi magyar szegénylegényekkel”, mint sajátos költői kifejezésformával.

„Két olyan motívumot látunk benne, amely a XVII. század végi szegénylegény-hagyományra emlékeztet: »Nem egyszer is szalajtottam, / Többször is szaladtam . . .«; »Ha jól laktam, kifeküdtem na slunce hasával.« Az első motívumhoz hasonlót többek között az 'Egy bujdosó szegénylegény' kezdetű magyar kuruc dalban találunk: »Sok helyen ő megijede, sok helen mást megijeszte.« A második motívum pedig szinte átvételnek látszik a 'Mit búsulsz, kenyeres' kezdetű költemény következő részéből: »Kivetem hasamat az szép verőfénynek . . .« Talán nem több pusztá feltevésnél, de megemlíthjük, *vajon nem általánosan elterjedtek voltak-e ezek a motívumok az akkori Magyarország különböző nyelvű népeinek szegénylegény-betyár énekeiben?*”¹⁹

Minden bizonnyal igen. Tanulmányommal ezt a feltételezést szeretném megtámasztani, hiszen kézenfekvő a motívikai hasonlóság a 17. századi lator katona dicsekvő éneke (mint közköltészeti alkotástípus) és a szintén közköltészeti, szájhagyományban élő, kuruc szegénylegényének között. Az újabb közköltészet mindig felhasználja a régebbi elemeit, motívumait, különösképpen akkor, ha a visszatükröződő társadalmi valóság nem nagyon különböző. A két korszak (és nyelv) közköltészetének hasonlósága a korabeli hivatásos katona életformájából és mentalitásából következik, és ezért független annak nemzetiségi hovatartozásától. Éppen a makaronikus, keverékn nyelvű alkotások bizonyítják, hogy a 17—18. században a nyelvi határok nem voltak átjárhatatlan kulturális határok egyszersmind.

5. A lator, kuruc és kurucellenes énekekben egyaránt megörökített „katona”-erkölcsnek, viselkedésmódnak (amelyhez hozzátartozott a földműves paraszt megverése, megsarcolása, javainak felpredálása is!) a Dózsa-féle parasztháború óta kimutatható magyar költészeti hagyománya volt, fejtette ki ECKHARDT Sándor:

„. . . ha régi katonaszokás volt a parasztokat így gyötörni, a kurucok ráadásul még haragudtak is azokra, akik nem álltak soraikba, nem keltek fel Bécshez szító uraik ellen. A dúlás formái ugyanazok voltak századokon át, s így érthető, hogy a kuruc verselő uszító versének egy-egy sora szinte szóról-szóra ismétli Apáti Ferenc parasztbecsmérlő szavait, ami arra vall, hogy a nemesek és katonáik között a Dózsa-felkelés óta közhelyszerűen jártak az efféle uszító szólamok.”²⁰

Sámsomnak alejtá az pór önnön magát,
Látod nagy haragját, nem tiszteli urát,
Fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát,
Megalázza magát.

(Apáti Ferenc: *Cantilena*)

¹⁹ CSANDA 1961. 46—47.

²⁰ ECKHARDT 1951. 147. — APÁTI Ferenc *Cantilénája* 1520 körül íródott.

„Kurucos” változata, mely NAGY László kutatásai szerint valószínűleg 1681 tavaszán keletkezett,²¹ így hangzik:

Az parasztembernek / Fogd meg az szakállát,
Hajtsd el az marháját, / Verd pofon ő magát . . .
(*Csinom Palkó*)

Jóllehet a hadi rendeletek végig a 17. században szigorúan tiltották a parasztok és a polgári lakosság bántalmazását, jószágaik erőszakos elragadását, ennek a gyakorlatban nem sok foganatja volt. A latorénekek katona hőseinek és a szabad hajdúk, kurucok civil lakossággal szembeni garázdaságainak, kegyetlenkedéseinek, útonálló mentalitásának hasonlóságára utalnak a kurucokat gúnyoló szatirikus énekek is. Egy 1683 végén Thököly ellen írt gúnyvers királypárti szerzője így beszél a „kurucok királyá”-ról:

Törökkel bélett, te nyúzó, fosztó,
Pártütő, prédáló, lator, kóballó,
Országbontó és vérontó, békességbontó:
Te, Thököly, papherelő, hazánk pusztító.
(VARGA Imre 1977. 75. sz. 16. vsz.)

Annak ellenére, hogy Thököly 1681-es *Edicta militariája* a dúló-fosztó katonákat halálbüntetéssel fenyegette meg:

„Senki az otthon lakós szegénységet ne háborgassa, nyomorgassa, marháját ne hajcsa, falujok el ne pusztítsa, Malmokat, Házokat ne égesse, más rendelt Quartélyát fel ne verje, vagy gazdját ne fosztja s károsítja, hanem ellenségtől nyerjen a mire Isten segíti, mert különben meg hal.”²²

Egy másik, szintén vitatott korú, több változatban is fennmaradt kuruccsúfolóban mégis ilyen sorokat olvashatunk a kuruc katonákról:

Te is kuruc akkor voltál,
Mikor cifrán adtát mondtál,
Isten ellen káromkodtál,
Nyelveddel mindent csináltál,
Nyalka kuruc.

Senki személyét nem nézted,
Nemeseket nem becsülted,
Szegényeket szidtdad, verted,
Testit, lelkit megmívelted,
Nyalka kuruc.

(VARGA Imre 1977. 218. sz. 8—9. vsz.)

²¹ Erről bővebben ír NAGY 1982. 199—251.

²² Idézi NAGY 1982. 224.

A katona — legyen az végvári vagy szabad hajdú, kuruc vagy labanc, keresztény vagy pogány — polgári lakossággal szembeni ellenséges viselkedése állandó s nagyon is fontos témája a 16—18. század közköltészetének. Azonban ezek a törvénytelen garázdálkodásaikat, kegyetlenkedéseiket, erkölcstelenségüket felpanaszló vagy kigúnyoló énekek elsősorban egy visszás társadalmi állapotot, a „hadi nép” és a polgári lakosság ellentétét tükrözték, s csak ritka esetben váltak ugyan-ezek a költői frázisok, motívumok a nemzetiségi ellentétek kifejezőjévé. Amint a korabeli feljegyzésekből kitűnik, a heterogén, folytonosan változó személyi, társadalmi és etnikai összetételű magyar (félzsoldos, zsoldos) hadaknál a nyelvi és etnikai hovatartozás nem játszott szerepet a Habsburg-/törökpárti; kuruc/labanc; katolikus/protestáns; keresztény/pogány; jobbágys/nemes; szabad(katona)/„iratos”-végvári; gyalogos/lovass; stb. oppozíciók mellett, amelyek sokkal inkább megosztották azokat.

6. Ha mindenáron nemzetiségi ellenérzések kifejeződésének fogja fel valaki ezeket a kuruckori katona-dicsekvéseket, csúfolókat, akkor a magyar—szlovák ellentéteknél sokkal gyakoribb és változatosabb példáink vannak a magyar—német(labanc) csúfolásra. Kezdve a *Csinom Palkó* közismert soraitól a német katona groteszk magyarságú panaszáig, a *Volt tót kuruc dalá*hoz hasonló vagy azonos költői motívumokat és poétikai megoldásokat találunk ezekben az énekekben. A komikum forrása minden esetben az idegen ember nevetséges keveréknyelve, szokatlan öltözeke, szokásai. Gyakran kipellengérezik az idegenek elhanyagolt külsejét vagy éhenkórász voltát is, úgy mint az alábbi népszerű 18. századi német-csúfolóban (csak részleteit idézem):

1. Szekén puntra Nemethy,
Mátyár Emper nefety.
Nincs fan nékem egy tál kását,
Ekész nap csak üres hasát,
Nem esznek, csak pusulik,
Nem lesz mek el aluszik.
2. Enyim matyar kasztasszony
Csak sétálik piatzon.
Matyar katona mek látik,
Complimentet meg csinálík.
Szekeny németh pusulík,
Kasztaszszony nem szeretik.
7. Enyim lápnák nints strimflit,
Ki fan nekem a sekkít.
Kaputrak is rontyos mek fan,
Potskornak is nints fan lápán,
Isten utsik már lopik
Eny rosz rontyos kalapik.

Ám ugyanebben a szövegben a komikusan panaszkodó, rongyos, éhes német azzal is eldicsekszik, milyen jó dolga volt katona korában:

6. Mikor én katina folt,
Piszom Isten naty ur folt.
Kofartilyban mikor folt,
Tuk hus, lud hus parantsolt.
Kasztának sekbe rug folt,
Kasztaszszonnak fekszik folt.
(*Dávidné Soltári, Székelyudvarhely 1790—91: 131. sz.*)

A háborúktól feldúlt, pestisjárványoktól szenvedő 17. századi — 18. század eleji Magyarországon, ahol a katonaság a társadalom számban is jelentős, nemes és jobbágy közötti, külön jogállású és erkölcsiségű rétegét alkotta,²³ ez a mentalitás nem egyedül az ellenséges német katonát, hanem a katonát jellemezte. DÁLNOKI VERES Gerzson 1704—22 között megverselt *Kuruc krónikájában* szépítgetés nélkül írta:

Katonásan az mint élhetek, úgy élek.
...
Az katona sem él, ha nem farag és fúr.
(VARGA Imre 1977. 663 és 666.)

Azaz, ha a szállásadó gazda eldugta előlük az ennivalót, fel kell törni a gabonás vermét, addig kell kutatni, míg nem találunk valamit.

A kuruckori, 18. századi magyar versek — így DÁLNOKI VERES Gerzson krónikája is — természetesen a hazai szokások, ételek és italok, a magyar „urasabb” módi és erkölcs mellett tesznek hitet, azt emlegetik az idegen földön portyázó vagy kvártélyos magyar katonák nagy nosztalgiával. A szegényebb, elmaradottabb vidékeket és lakosságukat pedig leszólják:

Magyarocska nevű rosz orosz falucska
Regéc puszta várán túl van, egy árokba,

Att leszen szállásunk, de rosz volt az gazda,
Mert *zab-krupa* vala neki a jó *kliba*. [zab-kása, kenyér]

Az tótak közt itt is koplalást szenvedtünk,
Mert az jó kenyérben keveset ehattünk.

Egerhez csak közel egy faluban szálltunk,
Itt az nagy füst mijatt meg nem maradhattunk.

²³ Vö. N. KISS 1991 és NAGY 1991.

Házában az tótnok hajolva kell járnunk,
Mert kémént az házan soholt is nem láttunk.

Az erdélyi ember nem eheti főttit,
Nem érzi sem sovát, sem peniglen ízit;
Nem kívánja ennek az kenyere süttit,
Ha lehet, nem nyomom többször sovány földit.
(VARGA Imre 1977. 666 és 667)

Dolgozatom további részében a *Volt tót kuruc* dalának szövegfilológiai elemzésével azt próbálom bizonyítani, hogy az eredeti énekszöveg(ek) jelentése és funkciója koronként változó volt. A legutóbbi néprajzi gyűjtések szerint ma sokkal egyértelműbb nemzetiségi feszültségekről árulkodó „üzenetet” hordoz az a néhány sornyi töredék s a hozzáfűzött magyarázatok, mint a 18. században feljegyzett keveréknyelvű változatok.²⁴

III.

1. Egymás mellé téve a hét hiteles 18. századi szövegváltozatot, láthatjuk, hogy bár a strófák jelentős része azonos vagy hasonló szövegű, az egyes énekek felépítése, hosszúsága, mondanivalója és nyelvi megformáltsága különböző.

Az I. változat 10 strófájának sorrendjét véve alapul az alábbi táblázat mutatja az énekszövegek felépítését és tematikus összefüggéseit. (Az egyes variánsokra jellemző, egyedi strófákat, sorokat kiemelten és betűkkel jelölöm.) Mivel a kétnyelvűség is különböző szintű az egyes változatokban, a szlovák kifejezések (szavak) számát ()-ben adtam meg.

Változat	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Strófaszám	1	1	5	1	1	5	1
	2	3	6	2	5	6	2
	3	2	X	3	6	Y	3+8
	4	5	Y	4	Z+7	X	4
	5	6	Z	9	2	U	9
	6	Y	9	5	4+3	Z	5
	7	–	U	8	9	9	W
	8	–	2	Y	–	2	8+P
	9	–	3+Q	6	–	3+Q	Y
	10	–	–	–	–	–	a
	–	–	–	–	–	–	Z+7
	–	–	–	–	–	–	b
	–	–	–	–	–	–	c
	–	–	–	–	–	–	d
Szlovák szó	(21)	(14)	(27)	(25)	(23)	(27)	(10)

²⁴ „Ez egy ilyen csúfolódó nótá volt a szlovákokra?” Vityila Béla cigányprímás: „Hát, ezt hogyha a szlovákoknak muzsikátuk, vagy muzsikálljuk, . . . hát, még muzsikányi, azt még csak megyen! De ha

A táblázat szépen mutatja egyrészt a szövegvariánsok rokonságát, másrészt az ének tartalmi struktúráját, összefüggéseit. Szerintem az énekek többségében két szövegcsalád és énektípus kontaminációjával kell számolnunk. Az egyik egy tót vándorárus csúfoló dala (Vö. I/1—4. vsz.), ebben kevesebb a szlovák kifejezés, inkább tótos magyarságú a szöveg; a másik a lator (kuruc) katona/liptai huszár dicsekvése. (Vö. I/5—10. vsz. + X,Y,U,W, Z,Q,P), amely tele van szlovák vagy elmagyarosított szlovák szavakkal. Határozott szerkezeti és tartalmi rokonságot mutat egymással a III. (liptói) és VI. (szepesi) változat, amelyekből hiányzik a „Nem tudom én semmi(t) tótul” kezdetű I. strófa; míg az I., II., IV., V., VII. változatok, a két alapszűzsé egymásbafonódását tükrözik. A csúfolódás az I., II., V. variánsban a zsolnaiak (Trencsén m.); a III. és VI. változatban a morvák; a IV.-ben a nagysúriak (Pozsony m.), a VII.-ben a németek ellen irányul, az I., III., IV., V., VI. szövegben a liptai legények/huszárok, a II. a szepesi, a VII. a túróci legények nevében. A csúfolódás oka ostobaságuk, aminek egyik jele az, hogy csak sört, káposztát és breckkát (kutyvalékot, rossz lőrért) esznek, isznak. Bezzeg mi (szepesi, túróci, liptai stb.) magyarok, egykor Rákóczi katonái, mi tudjuk, hogyan kell jól élni! — mondják. S eldicsekednek, milyen jó életük volt beszállásolt katonaként Nagyszombatban, Szőnyben és Trencsénben; milyen „hőstetteket” vittek végbe Árvában, Ausztriában, Esztergomban és Morvaországban. A leghosszabb, legmagyarosabb és legösszetettebb szöveg kétségtől a VII. Az ének variabilitásának, szituációhoz való alkalmazásának fontos adaléka a VII/a. változat, ami úgy jött létre, hogy az iskoladráma kézirat szövegkönyvébe egy későbbi kéz néhány apróbb változtatást jegyzett be. E módosítások következtében a lator katona (itt Morio) dicsekvő éneke a VII/a. variánsban így kezdődött:

Nem tudom én totul, mert én Német vagyok,
Ha tudni akarod, itt Posonban lakom.
Ti, szegény Trotziak nem tudjátok semmi...

A margón pedig (latinul) ez állt: „itt a túróci szlovákokat” csúfolják. VARGA Imre feltételezi, hogy ez a módosítás azért került bele a darabba, mert a győri evangélikus iskolát 1749-ben elvették, a tanárok és diákok egy része Pozsonyba települt át, s valószínűleg itt is bemutatták az *Esztert*.

Az első hat kézirat szövegben a sorok szótagszáma, ritmikája egyforma — legtöbbször 8+6+8+6 egységből áll egy-egy versszak —, ami az ének közös dallamára utal. Talán nem véletlen, hogy ugyanilyen (bár egyszer-egyszer hiányos szótagszámú) sorokból áll a *Csinom Palkó* kezdetű kuruc dal is. A VII. szöveget kétsoros strófákban, felező tizenkettesekben írták, s feltételezem, hogy ezt nem énekelték, hanem deklamálták az *Eszter* című iskoladráma egyik közjátékában. A drámát 1724-ben a győri evangélikus iskola tanévkezdő ünnepélyén az iskola

mán danolnyi!? Isten őrizz lett vóna!” (Agócs Gergely gyűjtése, 1991, Držkovec [Deresk, volt Gömör és Kishont m.], Szlovákia) Érdemes megjegyezni, hogy ezt a dallamot a gyűjtés során a *Csinom Palkó* követte. A két kuruckori dal emléke tehát összekapcsolódva él a primás tudatában.

növendékei adták elő. Az ótestamentumi történet színrevitelének egyébként az adott történelmi aktualitást, hogy III. Károly 1721 augusztusában feloszlatta a győri evangélikus iskola létét is fenyegető Vallásügyi Bizottságot, s rendeletét 1723 októberében ismételten megerősítette. A katolikusok zaklatásainak kitett más felekezetűek feje felől elhárult tehát a vész, megmenekültek, éppúgy, mint a zsidók is Ahasvérus király második felesége, a zsidó Eszter jóvoltából. A kérdéses csúfoló szöveget a bolondos Morió szájába adták, nem véletlenül, hisz ő testesítette meg a darabban a jelent, a mindennapiságot, a plebejus szokimondást és a humort, az udvarmesteri hivatalt viselő fennhéjázó Aulicussal vagy Ahasvérus királlyal, és előkelő tanácsosaival, a biblikus darab pátoszával szemben. E szövegváltozat másutt elő nem forduló szakaszai (a, b, c, d) a színpadi jelenet szereplőire, az öreg, kolduló Mendicansra és a gögös, szlovákul is beszélő, németnek mondott Aulicus-ra vonatkoznak. A győri evangélikus iskola magyar, felvidéki szlovák és német anyanyelvű tanulói valószínűleg hasonló keveréknyelven beszéltek egymással, nemcsak megértették hát, de bizonyára élvezték is az életszerű jelenetet, amelyet nem a dráma ismeretlen szerzője írt, hanem az alábbi dialógussal aktualizálva csak beillesztett a közjátékba.²⁵

Morio: Adgy csigert nékik, nem vész el az eszek,
 Meg marad, nem bomlik, meg az ő elméjek.
 Mendicus (öreg koldus): Uram, énnékem is valamiből jusson!
 Morio: Majd jut, ha én egyszer téged ütlek pofon
 (Aulicus Moriond objurgat) = (A. Moriót kezdi szidalmazni)
 Morio: Ey ti nemce zolezni my serit. (Ej, te német, mássz le a seggemről!)
 Aulicus: O ti Slovenszke hovedo (ò, te szlovák marha!)
 Morio: Hiszem nem vagyok én Sido
 Aulicus: Szisz si se Ital seul Uherszki,
 Yakbisz neznal po Slovenski.
 (nem vagy te sem olasz, sem magyar, hogyne tudnál szlovákul)
 Morio: Nem tudom én totul, mert én Magyar vagyok,
 Ha tudni akarod, Turotzában lakom.

 Ti szegény Németek nem tudgyátok Semmi,
 Tsak kapunál ülni, zöld békákkal élni.
 (betűhív közlés OSZK Quart.Hung. 2706. 12a—b.)

Az 1724-ben bemutatott *Eszter* dráma több ilyen tréfás — az ótestamentumi történet pátoszához és mai ízlésünkhöz képest is — nyers, humoros közjátékot tartalmazott, jellegzetes 18. századi zsánerfigurákkal, akiknek szabadszájú bemon-

²⁵ VARGA Imre 1987-es szövegközlése több helyütt pontatlan volt. rosszul adta meg a kézirat könyvtári jelzetét 1989-es kiadásánál is, (a helyes leltári szám OSZK Quart. Hung. 2706.), ezért a darabbal kapcsolatos általános következtetéseit elfogadva inkább a saját olvasatomat közlöm. E helyütt köszönöm meg az ELTE Szlovák Tanszéke tanárainak a szlovák kifejezések megfejtéséhez nyújtott önzetlen segítségét.

dásain, verekedésbe torkolló vitáján a közönség jókat derülhetett. Nyilvánvaló, hogy e közzjátékok népies, csúfolódó szövegei a korabeli köznyelv élő beszédfordulatait és a közköltészet ismert frázisait, divatos alkotásait használták fel improvizatív módon. Ezért kerülhetett be az előadásba egy már ismert, kuckori dal is.²⁶

2. Mivel a kéziratos szövegek feljegyzésének ideje csak terminus post quem, egyelőre nem tudom kellő biztonsággal korhoz kötni és időrendbe sorolni a változatokat. Jóllehet az 1724-ben előadott közzjáték rigmusa a legkorábbi feljegyzés, ez nyilvánvalóan nem az első szöveg. Negyedik során pl. egyértelműen látszik, hogy félrehalás és/vagy utólagos értelmezés eredménye, amely a „Csak pivával és breckával a káposztát enni” mondatból született.

NAGY László javaslatát megszívlve²⁷ megpróbáltam az ének tárgytörténeti adataiból és szellemiségéből kideríteni a szövegváltozatok korát. Lírai dalműfajról lévén szó sok egyéb fogódzó nem is kínálkozik.

Az énekszövegek — túl azon, hogy egy régiesebb, lator típusú katona-dicsekvés és egy valamivel újabb (a 18. századi énekeskönyvekben már gyakori) idegen-csúfolás kapcsolódik össze bennük, — nem sok konkrét történeti adattal szolgálnak. A kuruc elnevezés etimológiája vitatott ugyan, de a legelfogadhatóbb eredetmagyarázat szerint I. Rákóczi György udvari ifjainak, az általuk viselt mellvért (kuracén) után kapott „kuruc” neve ragadt át az Erdélyből 1672-ben kitörő bujdosókra. A szó 17. századi jelentéstartomány — amint erről már szóltam —, a latortól az igaz hazafig terjedt. Rákóczi sosem nevezte így magát és katonáit, viszont Thököly igen. A magyarság Habsburg-ellenes küzdelmei, háborúi több mint 40 éven át tartottak, a szegénylegények két generációját igényelték és fogyasztották el. Úgy gondolom, a Wesselényi-összeesküvéstől a szatmári békéig tartó korszak változó sikerű küzdelmei egybefolytak a katonák életében és tudatában, s ennek nyomait leljük fel ebben az énekben is. Az a szabadosabb katonamentális, amiről a lator katona dicsekvése szól (vö. I/5—10 + X, Y, U, W, Z, Q, P), inkább Thököly idejére, illetve az azt megelőző évtizedekre volt jellemző. A szövegekben dicsőséges múltként felidézett portyák helyszínei (Morvaország, Ausztria) is erre utalnak. „A XVII. századi kuruc csapatoknak csupán 1679 és 1683 között nyílt alkalmuk ilyen külsországban végzett portyákra. Ezt megelőzően és ezt követően kizárólag magyar területekre, illetve később havasalföldi és bolgár terüle-

²⁶ Minden bizonnyal a közönség szórakoztatására szőtték bele a színielőadásba a cigányok eredetéről szóló csúfondáros mondát verses formában, vagy a „cigányok temploma” elnevezésű tréfás csúfoló egyik korai változatát. De előfordulnak benne még egyéb folklórszövegek is, pl. asszony- és kurvacsófolók (itt elsősorban Vásti királyné ellen fordítva), korabeli szólásmondások és szidalmak.

²⁷ „A XVII. századi kuruc költészet termékei természetesen nem versebe szedett hadijelentések vagy hadművészeti értékelések! Azokból legtöbbször csupán az derül ki, hogy a katona miként látta magát és harcát, — s így bőven tartalmaznak szubjektív momentumokat, sőt pontatlanságokat is. Mindezek ellenére a versekből sok olyan dolgot megtudhatunk, amelyek a naplókba, hivatalos iratokba valamilyen ok miatt nem kerültek be.” — írta NAGY László (1982. 286.)

tekre korlátozódott a lakosság »élése«”. — állítja NAGY László.²⁸ Viszont a nagyszombati (I.), szőnyi (IV.), trencsényi (VII.) kvártélyozások Rákóczi csapatainak 1704—1706-os felvidéki hadmozdulatait éppúgy jelölhetik, mint Thököly kurucainak 1683-as nyugat-magyarországi hódoltatásait.

A 18. századi változatok énekese kétszer nevezi magát egykori kurucnak (I., V.), négyszer huszárnak (II., III., IV., VI.) és egyszer katonának (VII.). A huszár lovas (hajdú) katonát jelölt, viszont a valaska (fokos, balta, csákány) a gyalogos hajdúk mindennapi fegyvere volt.²⁹ A szállásadó gazdát nádpálcával verő katona oly mindennapos lehetett, hogy DÁLNOKI VERES Gerzson önéletrajzi ihletésű *Kuruc krónikájában* is felbukkan az 1708—1711-es évek kalandjainak felidézésénél. A cserzett bocskor és kakastollas forgóval díszített süveg, amiben a III. és VI. szöveg „liptói huszárra” táncolt, arra enged következtetni, hogy valójában egy szegény, felvidéki, gyalogos közkatona volt az illető, aki csak ünnepnapon ehette tejjel a hajdinakását, akinek a cibere (keszőce) nagyon is fogára való, a juhtúróval készült leves, a demikát pedig drága étel volt. Ennek a vitéznek azok a legszebb ifjúkori emlékei, hogy teli volt a hasa, feszes bocskorban roptá a táncot, a cimboráival duka- és hegedűszóra magyarul énekeltek utcahosszat és galambokat öldöstek. A VII. változat túróci legénye azzal dicsekszik, hogy trencsényi kvártélyán „Minden napon bővön pálinkával éltem” és „Jártam szűrös, Selem posztból ruhába”. A pálinka szó a magyar nyelvben a 17. század első harmadában jelent meg, a szlovákból vettük át, és ekkortól számít élvezeti cikknek. Korábban csak gyógyszerként használták. Énekünk keletkezése idején nyilván nem volt még olcsó és mindennapos ital, ezért számított luxusnak bőséges fogyasztása. Egyedül a IV. variánsban bukkan fel az, hogy a „szegény liptaiak” pálinkakereskedőként járnak Túrócba és Árvába. Ezt én a korábbi változatokhoz képest — ahol zabbal (II.) és szénával (I.) kereskednek, — újításnak vélem. Igaz, a „széna” szó az „ovsenák” magyarításával keletkezett, éppúgy, mint e változat több más félreértett szlovák kifejezése. Az I. variáns énekese (lejegyzője) valószínűleg nem tudott szlovákul, így lett az I/9—16 sorában „do Túróczban”-ból „tömlöc vár”; „krainákon”-ból „korcsmában”; „na pivá”-ból „napiában”; „ovsenák elagyunk”-ból „mi szénát elhagyunk”. A „krajna” „vojna” „korcsma” szavak hangzásbeli hasonlósága következtében a vándorkereskedő-életéről szóló sorváltozatok a szóbeli hagyományban elég változatos képet mutatnak. A III., IV., VI. ének őrzi a „sok krajnákon krajnát járunk” mondatot, ezt magyarítja a VII. változat „országban”-ra, s a II.-ban ebből lesz „vojnában”. A változtatásnak ez az iránya a két különböző énektípus kontaminációjának logikájából is következhet. Egy katonadalhoz kapcsolódó csúfoló szöveg hangulatilag és lexikájában is ráhangolódhat a másikra.

²⁸ „A Habsburg ellenes hadseregek vezetői úgy és azzal tudták a magyarországi lakosságot némileg kímélni katonáik prédálásától, hogy... »napnyugati portyák«-ra küldték őket: Morvaországba, Sziléziába és az osztrák örökös tartományokba. Ezeket az akciót maguk a katonák is gyakran »rablások«-nak nevezték, s valóban azok is voltak... elhajtottak és elhoztak mindent, amihez hozzáférhettek, és ami mozgatható volt!” (NAGY 1982. 333.)

²⁹ NAGY 1986. 68, 71.

Sajnos sem az ételek, sem a viseleti darabok nem adnak lehetőséget az ének pontosabb kormeghatározására. Egyedül a VII. változat utolsó soraiban felbukkanó fenyegetéshez

Eb lelkü Németye, kezembe ne akadgy!
Mert ha valaskámat egyszer elő vészem,
bizony a plundrád is mindgyár teli leszén.

van bizonyító erejű történeti adatunk. A német (császári) katonaság ruházatát 1690-től kezdték megváltoztatni. Plundrát („lompos gatyát”) és nagy karimájú kalapokat az 1680-as években viseltek utoljára a labancok.³⁰ Nem valószínű, hogy egy divatjamúlt ruhadarabot említ ebben a kontextusban a handabandázó Mórió.

3. Ezeknek a 18. századi énekeknek csak apró részletei utalnak arra, hogy ténylegesen harcolt is az egykori kuruc(katona):

Nem egyszer is szalajtottam.
Többször is szalattam (I: 7)

De mikor én Trencsánszka
Bitkájában nem lettem volna
Bizony egész Magyar Ország
U cserta lett volna. (I: 10)

Hogy katonák voltam Rákóczi vojnában
Lepedő Zászlóval jártam Oravában.
Ott, hogy katonássan magamat viseltem,
Ihol arany forgót Golya tolbol nyertem. (VII: 6—7)

Kérdés, hogy mennyire kell komolyan vennünk ezeket a részleteket. Az első idézet megfelel mind a valóságnak, mind a szegénylegényeknek költői hagyományának. A másodikat REXA Dezső tudatos humorizálásnak tekintette.³¹ Szerintem ez félreértés. Az 1708-as trencsényi csatában Rákóczi csapata súlyos vereséget szenvedett a fele akkora létszámú császári csapattól, és maga a fejedelem is megsebesült. Ezen nem lehetett derülni sem akkor, sem később. A rossz magyarságú lipthói legény talán azt akarta mondani: mivel nem volt ott a trencsényi csatában, egész Magyarország az ördögé lett. Ez az értelmezés jobban megfelelne a dal szellemiségének. A harmadik idézetben megénekelt csapatmozgás (toborzás? portyázás?) a cifra lepedő (takács szötte) zászlóval minden változatban megvan. Az V. és VII. szövegben Oravát (Árvát), a többiben Morvaországot említik. Nem elégségesek történelmi ismereteim ahhoz, hogy időpontokhoz köthessem ezt az eseményt. Tudjuk, Rákócziék visszavették, majd 1709-ben újra elveszítették Árva

³⁰ NAGY 1982. 212—214.

³¹ REXA 1910. 120.

várát, amit Thökölyéktől a Wesselényi-összeesküvés miatt vettek el a császáriak. Talán erre utal ez a strófa, talán Thököly kurucainak már említett Bécs környéki, morvaországi portyázásaira. A gólyatollas aranyforgó említése a katonás viselkedés bizonyítékeként lehet öngúny is.

Összegezve az elmondottakat: mindezek a történeti adatok nem elégségesek ahhoz, hogy ezt az éneket a Habsburg-ellenes kuruc küzdelmek költészetéhez soroljuk, az ún. szegénylegényének egyik alkotásának tartsuk. A motivikai és tematikus hasonlóságok ellenére ennek a dalnak szellemisége inkább a 17. századi, vágáns hangú lator énekekhez áll közel. Ezek jó része pedig beépült a későbbi korok mulató-mulattató közköltészetébe, illetve a 19. századi betyárfolklorba.³² A VI. szövegváltozat lelőhelyén, az 1768 körül összeírt Lőcsei énekeskönyvben pl. *Aria de Milite Paupere* címmel jegyezték fel egy 15 × 4 soros lakodalmi mulattató hazugságverset, amely kétszer is említi — tréfás formában — Rákóczit, 3 másik szakaszában pedig a katonaelet viszontagságait. Mi sem természetesebb az oralitásban, mint egy már meglévő, élő szöveget a legutóbbi eseményekhez kötve újra aktualizálni.

4. Ha a rendelkezésünkre álló összes variánst (beleértve a népköltészeti töredékeket is) megnézzük, a következő történeti korokra való utalásokat találjuk meg bennük, és a szöveg alábbi 4 „idősíkját” különíthetjük el:

I. az énekes ifjúsága, legénykora:

- a) a Thököly-féle kuruc felkelés (1678—1685) — 1 népdalban (1972)
- b) a Rákóczi-szabadságharc (1703—1711) — hét 18. sz.-i szövegben
- c) az 1848—49-es szabadságharc — 1 népdalban (1991)
- d) meghatározatlan idejű háború — 1 népdalban (1989)

II. az énekes (vándorkereskedő/liptai huszár) jelenlegi élete:

- e) 18. század eleje, közepe
- f) 20. század vége — 2 népdalban

III. a szöveg előadásának idejére, körülményeire vonatkozó konkrét utalások:

- g) a VII. szöveg két verziójában: a 18. sz. első fele
- h) az 1989-ben és '91-ben gyűjtött népdal kommentárjaiban: a 20. sz. második fele.

IV. a kéziratossá váló változatok feljegyzésének ideje: 1724—1835.

Ez a kis vázlat egyértelműen mutatja: az ének szájhagyománybeli élete hosszú, és a változások egyirányúak. Csak a háború éve cserélődik a szövegekben, az

³² Erről bővebben írtam *Latorköltészet és betyárfolklor* című kandidátusi disszertáciomban (1991) és KULLÓS 1988, 1992.

események nem. A különböző körülmények hatására (kor, előadásmód, előadó) azonban szükségszerűen változik a szöveg hossza és konkrét jelentése. Bár a 18. századi lejegyzésekben Rákóczi háborújához és az énekes legénykorához kötik a katonás emlékeket, az első szövegrész megítélésem szerint még 17. század végi. A lator katona dicsekvése a Rákóczi-szabadságharc említésével csupán „aktualitását” akarta bizonyítani, éppúgy, mint a népdalszöveg „Kossúti vojna”-ja is. A 18. században a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc, a későbbi folklórban az 1848—49-es szabadságharc („Kossúti vojna”) a szabadság, a dicsőséges múlt jelképe. A lator katonadicsekvés ily módon „történetiesített” szüzséje a 18. században kapcsolódott össze a „tót vándoráros csúfoló dala” szüzséjével — mulattató céllal. Egyébként mindkét daltípusnak vannak más, kontaminálódott és önálló 18. századi kéziratos változatai is. Rendszerint ezek is mulattató funkciójúak. A lator katona figurája a 19. századra ugyanis teljesen elveszítette fenyegető, garázda vonásait, s a közköltészetben és a folklórban kedélyes, „hetvenkedő”, hazudozó mulattatóvá vált. Dicsekvéseit a vőfélyversek, lakodalmi halandzsák, mendikáló szövegek és egy-egy népszokáshoz kapcsolódó katonavetélkedés őrzi. A tót vándoráros dalának egy másik szövegcsaládját „Az tot ember mestersége vikon gyoltsa zarulni” kezdettel eddig 6 változatban találtam meg a 18—19. századi kéziratos énekeskönyvekben. Ebben is sok szó esik a szegényes felvidéki kosztól (de itt ez már a krumplici és a zabkenyér), amit a vándoráros szívesen felvált szalonnára, borra, kalácsra, ha pénz van a zsebében, vagy egy szép lány és pálinka mellett elmulat a kocsmában.

Mivel a kéziratos 18. századi énekszövegben összekapcsolódott két szövegcsalád és énektípus közül a tótcsúfoló az újabb, talán e kontaminációnak köszönhetően maradt fenn a hagyományban — némileg átértelmeződve, pszeudo-csúfolóként — a 17. század végén keletkezett katonadicsekvés is.

A keveréknyelvűség a 16—17. században még természetes kifejezésformája volt a közköltészeti alkotásoknak. Az eltorzított „tótos”, „németes”, „cigányos” magyar beszéd csak később, a 18. század során vált a csúfolódás eszközzé, a komikum egyik forrásává a közköltészetben és folklórban. A 18. században az idegen beszéd, koszt, viselkedés bemutatása, lekicsinylése nem ment túl a másság karikírozásán, *A volt tót kuruc dalát* tehát még anakronisztikus nemzetiségi csúfolónak tartani. A legújabban gyűjtött, töredékes, felvidéki népdalok viszont már egyértelműen utalnak a megromlott magyar—szlovák viszonyra. Ezek azonban funkciójukban nem csúfolók, — bár tartalmuk önironikus, — hanem mulató dalok.

IRODALOM

CSANDA Sándor

1961 *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai*. Budapest, Irodalomtörténeti Füzetek 32

ECKHARDT Sándor

1951 *Parasztors a régi magyar költészetben*. Irodalomtörténet, 144—174.

Énekes poézis

- 1979 Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekeiből. Budapest
- FERENCZI Imre—MOLNÁR Mátyás
- 1972 „Fordulj kedves lovam...” Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Vaja
- GERÉZDI Rabán
- 1968 *A lator-ének* In: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig, 437—447. Budapest
- KARDOS Tibor
- 1955 *A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez.* MTA I. Osztálya Közleményei VII. 17—64.
- KLANICZAY Tibor
- 1959 *Pajkos ének.* In: MIŠIANIK—ECKHARDT—KLANICZAY: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. 199—207. Budapest, Irodalomtörténeti Füzetek 25
- KÜLLÖS Imola
- 1988 *A XVIII. századi magyar kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány (Opre Tódor nótája).* In: A megváltozott hagyomány. Szerk. HOPP Lajos—KÜLLÖS Imola—VOIGT Vilmos, 235—275. Budapest
- 1992 *Kivégzés előtti búcsúénekek (Lator-költészet és betyárfolklor I.)* Irodalomtörténeti Közlemények 5—6. 616—632.
- MINÁRIK, Jozef
- 1969 *Piesne a verše pre mudrych i bláznov — Výber z rukopisnej anonymnej svetskej poézie (1457—1868).* Bratislava
- 1979 „Amor diktoval, lasku spisoval”. Bratislava
- MIŠIANIK, Jan
- 1964 (red.) *Antológia starskej slovenskej literatúry.* Bratislava
- 1965 *Adalék a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig.* In: Tanulmányok a csehszlovák magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. SZIKLAY László, 43—92. Budapest
- NAGY László
- 1982 „Nem jöttünk égi hadak útján...” *Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról.* Budapest
- 1986 *Hajdúvitézek.* Budapest
- 1991 „Álmodjunk harcot szegényi magunknak...” (*Végvári vitézek—szegénylegények 1699—1703 között*) In: A végvárak és a végváriak sorsa (1699—1723). Eger, Studia Agriensia 11. 15—23.
- N. Kiss István
- 1991 *A katonaparasztság sorsa 1699-től a 19. század második feléig.* In: A végvárak és a végváriak sorsa (1699—1723). Eger, Studia Agriensia 11. 35—43.
- Protestáns iskoladrámák.*
- 1989 Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század I/1. Sajtó alá rendezte VARGA Imre, Budapest
- RMDE
- 1960 Régi Magyar Drámai Emlékek I—II. (sajtó alá rendezte) KARDOS Tibor—DÖMÖTÖR Tekla, Budapest
- REXA Dezső
- 1910 *Két újabb változat a „Volt tót kurucz dalá”-hoz.* Irodalomtörténeti Közlemények 20. 118—120.
- STOLL Béla
- 1962 *Pajkos ének és a népköltészet.* Irodalomtörténeti Közlemények 46. 180—192.
- 1963 (összeállította) *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840).* Budapest
- 1984 (válogatta, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta) *Pajkos énekek.* Budapest, Magyar Ritkaságok
- THALY Kálmán
- 1864 *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok I—II.* Pest
- VARGA Imre
- 1977 (válogatta és sajtó alá rendezte) *A kuruc küzdelmek költészete.* Budapest
- VARGA Imre
- 1987 *Egy hitelesnek bizonyult kuruc vers.* Magyar Könyvszemle 103. 221—224

FÜGGELÉK

I. Alsókubini kézirat (1771—1782) 11a—b. STOLL Béla 1963. 344.

1. Nem tudom én Semmit Totol,
Mert én Magyar vagyok,
Ha aszt tudni akarjátok,
Liptovában lakom.	6. Moravában, Ausztriában
Fortis Legény voltam,
Konyat, Huszát, Krawat, Wolat
Gyakran elhajtottam.
2. Ti szegények, Žlincságok,
Nem tudgyátok Semmit,
Tsak breszkával, Pivával,
Kaposztával élni.	7. Nem egyszerűs szalajtottam,
Többszöris szalattam,
Ha nem attak, Sokszor Strelátis
Magyarul Meg Montam.
3. De mi, Liptai Legények
Sok Korcsmában járunk,
Do Turczában Napiában
Negyelában Menünk.	8. De mikor én Na Quartilban
Nagy Szombatban voltam,
Drága ételt Demikáttal
Gazda kitartotta.
4. Ha valamit egész Héten
Robotában teszünk,
Tömlőcz várban 'S Spisában
Mi szénát el hagyunk.	9. És Huszlával 's Gajdával
Ulicskában jártunk,
Holubkákat Zabijáltunk,
Hop, hop, hop danáltunk.
5. De mikor én Kurucz voltam
Rakocziho Wognaban,
Czifra Legeny Zaszló alatt
Jártam Moravaban.	10. De mikor én Trencsánszka
Bitkájában Nem lettem volna,
Bizony egész Magyar Ország
U cserta lett volna.

Megjegyzés: Betűhív szöveg, a sorokra tördelés, strófaszámozás, interpunkciózás tőlem. A szöveget kiadta (kisebb hibákkal) REXA Dezső ItK 1910. 120. Az eredeti kézirat alapján javítottam.

II. „O Slovacem Uhrovi”

1. Nem tudom én semmi(t) tótul,
Mert én magyar vagyok,
Ha meg tudni akarjátok,
Liptovába(n) lakok | 2. De mink Szepesi legények
Sok vojnában járunk,
Do Turoczba a Szpisába
Ovsenák elagyunk |
|--|---|

3. De tik szegény Žili(ncs)ának,
Nem tudjátok semmi(t),
Tsak pivával és brecskával,
A káposztát enni.	5. Moravában, Austriában
Vétez legény voltám,
Konyát, kravát, kozát, ovczát
Gyakran elhajtottam.
4. Ej, mikor én huszár voltam
Rákóczi vojnában
Tcifra plachta zástavában
Jártam Moravában.	6. Ha a gazda nem jól tartott
Az kiszelitzával,
Kaptam, fogtam a valaskát
Vertem palitzával

Megjegyzés: Forrásmegjelölés nélküli szöveg. Vö. *Antológia starskej slovenskej literatúry* (red. MIŠIANIK) Bratislava 1964. 620 (jegyzetei u.i. 639).

III. *Láng Márton énekeskönyve (1789, Szentanna) 9b—10b.* STOLL Béla 1963. 384.

„Alia similis”

1. Ei mikor én huszár voltam
Rákotzi vojnában,
Tzifra plahta zasztával
Irtom a moravában.	Ugy tsikorgot mind a fogat
Mikor iártam tánetzra.
2. Arovában, Moravában
Hires legény voltam,
Konyát, kozát, avtzát, kravát
Gyakram meghajtottam.	6. A gajdákkal és huszlakkal
Ulitzakon iártam,
A britzkával pivát ittam,
Hob, hob — kiabáltam.
3. Az Ünnepe Nap a pohánkat
Főztem a Mlikával,
Ha jól laktam, ki feköttem
Na slunce hasával.	7. Kohutoknak a farkabul
Klobukomra vartam,
Tzifra forgo úgy hoszu volt,
Irt az Remenámval.
4. Ha a gazdám nem tartott
jo Kiszelitzával,
Fogtam hityel sem Valáska,
Vertem Palitzával.	8. Jai, ti sobrák nyomorult morvák
Nem tudgyátok semit,
Tsak britskával és pivával
A kaposztat enni.
5. Botskaramat remenekkel
Főztem a nohamra,	9. De mi, Lyptai huszarok
Sok Krainikon iartunk,
Oravaban, Moravaban
Mar sokször ir valtunk.

Megjegyzés: Betűhív szöveg, a sorokra tördelés, strófaszámozás és interpunkciózás tőlem. Kiadta (kisebb hibákkal) REXA Dezső ItK 1910. 119. Az eredeti kézirat alapján javítottam.

IV. *Világi énekek és versek (B.P. 1800) 86a—b.* STOLL Béla 1963. 557.

1. Nem tudom én Semmit Tótul,
Mert én magyar vagyok, | Ha meg tudni akarjátok,
Én Liptovában lakom. |
|---|---|

<p>2. De ti, szegény Nagy Súriak,
Nem tudjátok semmit,
Tsak Pivával és Bretskával,
Az kapusztát ennyi.</p>	<p>6. Valamikor Huszár voltam
Rákóczy vojnába,
Cifra szplachty zasztavába
Jártam moravában.</p>
<p>3. De mi, szegény Lyptaiak
Sok krainákat járunk,
Do Turczában, Oravában
Pálinkát hordozunk.</p>	<p>7. Mikor én az Szünybe
Az kvártélyba mentem
Drága ételt,
Demikátott ettem.</p>
<p>4. Valamint egész heten
Robotába nyerünk,
Negyelába do krtsmába
Az Pivára megyünk.</p>	<p>8. Ha az Gazda jól nem tartott
Kiszelicával,
Kaptam, fogtam valaskámot,
Vertem palitzával.</p>
<p>5. Az Huszlákkal és Gajdákkal
Ulitzákat járunk,
Holubákat zobiálunk,
Hipip, hopop, kiáltunk.</p>	<p>9. Moravában, Osztrihomba
Híres Legény voltam,
Konyát, kozát, kravát, Volát
Ovczát gyakran elhajtottam.</p>

Megjegyzés: Betűhív másolás, az eredetiben sortördelés nélkül, 8 soros strófákba írva. A versszakok számozása és az interpunkciózás tőlem. Először publikált szöveg.

V.

<p>1. Nem tudok in semmi tótul,
Mert in Magyar vagyom,
Ha megtuni akarjátok,
Luptovában lakom.</p>	<p>Ha nem adtak, a sok strelát
Magyarul mondtam.</p>
<p>2. Hej! mikor in Kurucz voltam
Rákóczy vojnában,
Czifra plachta — zástavában
Jártam Oravában.</p>	<p>5. A ti szegin Žilinával
Nem tuttok mit enni,
Csak a kapusztát pijával
Fazikba herpelni.</p>
<p>3. Oravában ostrohában
Olljan leginy voltam,
Husát, kravát, volát, sviňát,
Seliakoktól bráltam.</p>	<p>6. Ha valami egisz hejten
Robotába nyertünk,
V nedelába do krēmába
Na pivára mentünk.</p>
<p>4. Seliakoktól, zemanoktól
A sok pinz el-loptam,</p>	<p>7. Az gajdával, az huslával
Ulicában jártunk,
Holubkákat zabijáltunk,
Magyarul spieváltunk.</p>

Megjegyzés: Forrásmegjelölés nélkül kiadta Jan KOLLÁR *Narodnie spievanky* II. (1835), új kiadása nyomán az interpunkciózás kijavításával közlöm. Vö. Bratislava 1953. 252 p.

VI. „*Cantiones piae et mundanae*” (1768, Levoča) *Lőcsei énekeskönyv* 93—94.
 „Aria de Slavis”

1. Hei, mikor én Huszár vótam
Rákóczi vojnában,
Czifra plahta zasztavával
jártam a Morvában.	czifra forgó úgy hosszú vótt,
hogy ért a remenyámra.
2. Morovában, Orovában,
Villás legény vótam,
otczát, kozát, konyát, kravát
gyakran meg haitottam.	6. Cserzett bocskort remenyekel
fűztem a nohamra,
úgy csikorgott mind a fogod
mikor jártam a tánczra.
3. Ha jól nem tartott az Gazdám
jo kiszeliczával,
kaptam hitil szem valasku,
vertem paliczával.	7. A Gaidával és Huszlával
uliczákon jártam,
tánczolva pivát ittam,
Hop, hop — kiabáltam.
4. Nagy ünepen a pohánkát
főzettem Mlyikával,
ha jól laktam, ki feküttem
na Szloncze hasával.	8. Jaj, tik sebrák nyomorúlt Morvák
nem tudgyátok semmit,
csak pivával és Breckskával
a káposztát enni,
5. Kóhutoknak a farkából
vartam klobukomra,	9. De Mi, Lyptai Huszárok
sok krajnákon jártunk,
Orovában, Moravában
Sokszor is mink vótunk.

Megjegyzés: Betűhív, először publikált szöveg. A sortördelés, strófaszámozás és interpunkciózás tőlem.

VII. Az „*Eszter*” című iskoladráma közjátéka (1724, Győr) *OSZK Quart. Hung.* 2706.
 12a—13.

1. Nem tudom én totul, mert én Magyar vagyok,
ha tudni akarod, Turotzában lakom.
2. Ti, szegény Németek nem tudgyátok Semmi,
Tsak kapunál ülni, zöld békákkal élni.
3. De mi, Turocziak sok országban járunk,
Drága Gyemekátot és keszöztét eszünk.
4. Ha mit egész héten robotánkban nyerünk,
Vasárnap Pivára az kortsmára megyünk.
5. Huszlával s-gajdával ulitzákat járunk,
Örömet tántzolván hop, hop, hop -- kiáltunk.
6. Hogy katonák voltam Rákoczi vojnában,
Lepedő Zászlóval jártam Oravában.

7. Ott, hogy katonássan magamat viseltem,
Ihol arany forgot Golya tolból nyertem.
8. Az után Trentsénbe kvártélomban mentem,
Minden napon bövön pálinkával éltem.
9. Ha jól nem tartotta hajdina kássával,
Gazdámát meg vertem ezen valaskámmal.
10. Ha ilyen vén koldust találtam utamban,
Mindgyárt dutkát adtam, ha volt tarisznyámban.
11. De az másoktól is sok penyázát vontam,
Ha nem adtak, 'gyabli w matyeri' --- mondtam.
12. Azért sok pénzem vólt siros tarisznyámban,
Jártam szűrös, Selem posztoból ruhában.
13. Még is olyan kevély nem voltam, mint te vagy,
Eb lelkü Németye, kezembe ne akadgy!
14. Mert ha valaskámat egyszer elő vészem,
Bizony a' plundrád is mindgyár teli lészen.

Megjegyzés: Betűhív másolás az eredeti kéziratból. A stórfák számozása és az interpunkciózás tőlem. A szöveget más olvasatban kiadta VARGA Imre: *Protestáns iskoladrámák I/1*: 51—52.

A kéziratós énekek szlovák kifejezéseinek jegyzéke
(előfordulási mód, szótári alak, magyar jelentés)

bitkájában (bitka) = csatában, ütközetben
bráltam, elzobráltam (brat', zobrat') = elvettem
breszkával, bretsckával, britzkával (brečka) = löre, cefre, kotyvalék(-kal)
do Turoczba a Szpisába = Túrócba és Szepes(ség)be
demikátot, gyekekátot, demikáttal = juhtúró(s levest)t, (-sel)
fortis (fortas) = (határőr) katona
gajdával, gajdákkal (gajdy) = dudával
gyabli w matyeri (diabol, diabli) = ördögök az anyádba! (szitkozódás)
hityel sem, hitil szem (chytíl som) = (kézbe)fogtam
hlavába (hlava) = fején
holubákot, holubkákat (holub, holúbok) = galamb(-ot, -ocskákat)
huszát (hus) = libát
huszlával, huszlákkal (husle) = hegedűvel
kapusztát (kapusta) = káposztát
kiszeliczával, készőtzét (kyselica) = korpacibere, savanyú leves(-sel, -t)
klobukomra (klobúk) = kalapomra, süvegemre
kohutoknak (kohút) = kakasoknak
konyát (kõň) = lovat
kozát (koza) = kecskét

kortsmára, do kortsmába, krtsmába (krčma) = kocsmá(-ra, -ba)
 krainákat, krainikon (krajina) = országokat (-on), vidékeket (-en)
 kravát (krava) = tehenet
 Liptovában, Luptovában (Liptov) = Liptóban
 mlikával, mlyikával (mlyka) = tejjel
 Moravába(n) (Morava) = Morvaországban
 na slunce (slnko, slnce) = a napra
 negyelában, v nedelába (nedel'a) = vasárnap
 nohámra (noha) = láb(szár)amra
 Oravában (Orava) = Árvában
 ostrohában, Osztrihomban (Ostrihom) = Esztergomban
 ovczát (ovca) = juhot
 ovsenák (ovos) = zab
 palitzával (palica) = pálcával, furkósbottal
 penyázát (peniaz) = pénzt
 pivára, pivával, na pijára, napiaban (pivo, pivá) = sör(-re, -rel)
 plundrád = (bő, buggyos) térdig érő nadrágod, „lompos gatyád”
 pod lavice szpál som = a pad alatt aludtam
 pohánkát (pohánka) = hajdina (köles) kását
 remenámval, remenekkel, remenyekkel (remeň) = (öv)szijamig, szíjjakkal
 robotába (robota) = munkában, munkával
 seliákoktól (sedliak) = parasztoktól
 spieváltunk (spievat') = énekeltünk
 strelát (strela) = istennyilát (szitkozódás)
 sobrák, sebrák (žobrák) = koldus
 svinát (sviňa) = disznót
 u cserta (čert) = az ördögé
 ulicában, ulitzákat, ulitzákon (ulica) = utcá(-ban, -kat, -kon)
 valaskámmal, valaskámot (valaska) = fókos(-ommal, -omat)
 vojnában, wognaban (vojna) = háborúban
 volát, wolát (vol') = ökröt
 zabijáltunk, zobiálunk (zabit', zabijat) = öldöstünk, ölünk
 zásztavában, zasztavával (zástava) = zászló(-ban, -val)
 zemanoktul (zeman) = földesuraktól
 zlincságok, zili(ncs)ának (Žilina, Žilinčan) = Zsolna, zsolnaiak

“HEJ, MIKOR ÉN HUSZÁR VÓTAM
RÁKÓCZI VOJNÁBAN...”

(Song Lyric and Social Reality)

The study discusses the history of a controversial 18th century satirical song lyric, “Volt tót kuruc dala” (Song of an erstwhile Slovak Kuruts), written in a mixture of Slovak and Hungarian. It also examines the possible interpretations and the changes in its function.

The author collected the surviving texts of this mocking song, thought to originate from the times of the Kuruts (the period of the insurrection led by Imre Thököly and Ferenc Rákóczi at the turn of the 17th century) from seven manuscript works from the 18th century and their folk poetry variants. By the help of comparative folkloristic textual philology, she attempted to reconstruct the original meaning and function of the song. The study also discusses the social historical causes of the emergence of the different variants. The author’s investigations strongly suggest that—judging by the majority of the variants—the author (and performer) of this macaronic song lyric was Hungarian. Moreover, the most archaic stanzas seem to indicate that “Volt tót kuruc dala” is a variety of a type of song popular in early modern public poetry, namely, the boast of the rascal soldier. After the Rákóczi campaign for freedom, the boasting song treating of the rampages of wandering soldiers underwent a slight variation. The swaggering and boastings—delivered in fractured Hungarian—of the Slovak Kuruts soldier (huszar) turned tradesman gave a comic aspect to the song. According to the 18th century textual variants, the butt of ridicule was the foreign (Slovak or German, or possibly Moravian) marauding soldier. It would be anachronistic to claim that these song lyrics are expressions of ethnic antagonisms, living in the tradition as mocking songs directed at particular nationalities. That is already a 19th–20th century interpretation. According to manuscript sources dating from the 18th century, this song served the purposes of entertainment in the multi-ethnic area of the Felvidék or Upper Northern Hungary (situated in what is today the northwestern portion of Slovakia), a function preserved, too, by fragmentary versions to be found in 19th–20th century folklore.

A BAROKK BÚCSÚJÁRÁS VÁLTOZÁSAI

A búcsújárás barokk kori formáiról, e formák alakulásáról és változásáról vázlatos képet adó rövid írásom* azoknak a kereteknek egyikét ismerteti, amelyben a különböző típusú és eltérő esztétikai minőségű képzőművészeti alkotások megjelentek. Nem műalkotásokról, hanem az ájtatosság formáiról lesz szó. A barokk mást jelent időben a történettudományban, mást az irodalomtörténetben, mást a művészettörténetben, s megint mást a vallási néprajzi kutatásokban. Időbeli határai tágabbak. Azokról a devóciós formákról szólnunk, amelyek a 17–18. század fordulójától nagyjából a 19. század második feléig jellemezték a hazai búcsújáró gyakorlatot, a reformáció—ellenreformáció időszakától kezdve az erősen szekularizált múlt századvégig.

A búcsújárás gyakorlatának, a kegyképek, kegyszobrok, ereklyék tiszteletének elvetése, a katolikus devóció kigúnyolása állandó és visszatérő eleme a 16–17. századi protestáns írásoknak (pl. SZKHÁROSI HORVÁTH András, BORNEMISZA Péter).¹ Protestáns részről mind a 16. században (pl. SZEGEDI KIS István), mind a 17. században (pl. KABAI BODOR Gellért, KOMÁROMI CSIPKÉS György)² egyaránt fölösleges emberi találmánynak tartották a búcsújárásokat, s az egyházkormányzati hatalommal való visszaélésnek a búcsúengedélyeket. A szentek tisztelete, az ereklyék kultusza, a szent helyek felkeresésének hagyománya, a búcsújárás tehát a protestánsok elutasításával találkozott, az új hitben és egyházban szükségtelenné vált. A protestánssá lett templomok kiürültek: oltárok, szobrok, képek, ereklyék (pl. Szent Lászlóé, Kapisztrán Szent Jánosé) semmisültek meg.

A protestáns tanításokkal szemben a Tridenti zsinat, s az utána meginduló katolikus restaurációs folyamat, igyekezett a hagyományok jogosságát s e hagyományokban rejlő erőket megmutatni. Erre épít írásaiban a 16. századi MONOSZLAI András, majd később PÁZMÁNY Péter is. Polemizáló munkáikban támaszkodhattak

* A tanulmány rövidebb változata előadásként elhangzott a sárospataki barokk konferencián 1988-ban.

¹ SZKHÁROSIT idézi BÁLINT 1977. I. 82; BORNEMISZA 1977. 54, 55.

² KABAI BODOR 1667. 12; KOMÁROMI CSIPKÉS 1670. 468–481.

a Tridenti zsinat tanításaira a bűnbocsánatról, amelynek része a bűcsúkról (indulgentia) szóló tanítás is, s a képtiszteletről elfogadott határozatokra.³

A zsinati határozatok megvalósulását, a gyakorlatba való átültetését azonban a magyar függetlenségi harcok, a harmincéves háború eseményei, s egyáltalán az ország megosztottsága: török hódoltságra, Erdélyre és a királyi Magyarországra, erősen gátolták. Ebben az időszakban protestáns többségű volt az ország. Csupán kisebb-nagyobb szigetek maradtak katolikusnak: például Csíkszék, a Jászság, illetve Szeged, Gyöngyös és Kecskemét városa. Lelki gondozásuk csaknem kizárólag a ferencesek, kisebb mértékben a jezsuiták kezében volt, illetve azt a püspökök által felhatalmazott világiak, a licenciátusok látták el.⁴ A hódoltsági területektől s Erdélytől távol élő püspökök azonban alig tudtak hatást gyakorolni területükre, s sem a Tridenti, sem a nemzeti zsinat határozatait nem tudták a gyakorlatba átültetni. Erre majd csak a 18. században, a török kiűzése s a kuruc mozgalmak utáni békés időszakban kerülhetett sor, amikor a katolikus egyházszervezet az egész akkori országterületen helyreállt. A 17. századra s a 18. század elejére vonatkozóan azonban még óriási földrajzi különbségeket tapasztalhatunk az ország nyugati és délkeleti széle, pl. Pozsony környéke és a Bánság között az élet minden területén.

Az egyházban régtől fogva meglévő Mária-tisztelet, amely már a megelőző századokban is híres bűcsújáróhelyek sorát hozta létre (pl. Loreto, Einsiedeln, Máriacell, Wallsingham), korszakunkban új színezetet nyert. Ennek részben a reformáció volt az előidézője, amely támadta a katolikusok Mária-tiszteletét. Ennek ellenhatásaként felerősödött a Mária-kultusz, s egyfajta apologetikus színezetet nyert. Ehhez társult még az állandó török veszedelem, fenyegetettség, a hódoltság is.⁵ Ilyen körülmények között Mária alakja — főleg egyes szerzetesrendek (obszerváns ferencesek, ill. jezsuiták) működése nyomán — a törökellenes harcok szimbólumává vált,⁶ s mindez szentírási megerősítést is nyert. A Jelenések könyvének félholdon álló, taposó Asszonya az egyik legkézenfekvőbb törökellenes jelképpé vált (Jel. 12.1.).⁷ Az így új színezetet nyert Mária-tiszteletnek még ráadásul hazánkban Árpád-házi szent királyainkhoz kötődően mély gyökerei is voltak, amely a katolikus restaurációnak, a törökellenes harcoknak politikai színezetet is kölcsönzött. Egyfajta folyamatosságot képviselt a középkortól kezdve a barokk századaiig. A barokk amúgy is tudatosan épített a középkor elemeire, nem akart mindenáron nagy változást, ám a liturgikus formákat pl. egységesebbé, erőteljesebbé és látványosabbá tette.

Mária tisztelete más oldalról alátámasztást nyert a Tridenti zsinatnak a szentek és Mária képeinek tiszteletéről szóló tanításában. A kegyképekről szólva a zsinati

³ Vö. MONOSZLAI 1589. 93; PÁZMÁNY 1637. 989; BRUNUS 1548; MOLANUS 1594; PALEOTUS 1594.

⁴ JUHÁSZ 1921; MEZŐSI 1939. 16—17; SZARKA 1947. 76; SZÁNTÓ 1985. 167—169.

⁵ Vö. SZILAS 1982. 83—84.

⁶ GALAVICS 1986. különösen 116. skk.

⁷ BALINT é. n. 19—27.

atyák megállapították, hogy azokon elsősorban olyan Mária-képeket értünk, amelyeknél Szűz Mária közbenjárására Jézus számos kegyelemmel tünteti ki az embereket. A képeknek nem önmagukban van csodatevő erejük.⁸

Amíg a középkor a zarándoklatokban is az egyetemességet hangsúlyozta, addig a 17—18. században előtérbe léptek a helyi, a lokális és a területi jelentőségű búcsújáráshelyek,⁹ szemben a távoli, ősi kegyhelyekkel. A távolsági zarándoklatok fokozatosan visszaszorultak. A költséges utazásokat a vallásháborúk, az állandó törökveszély és a felszabadító háborúk, illetve a nemzeti szabadságküzdelmek miatti bizonytalan helyzetben és romló anyagi viszonyok között egyre kevesebben tudták vállalni. Ezzel egy időben megnőtt a helyi búcsújáráshelyek száma és dinamikája, amelynek során több középkori gyökerű búcsújáráshelyünk is újjáéledt (pl. Csatár, Celldömölk, Mátraverebély stb.).

Fontos megállapítanunk, hogy mindazok a változások, amelyekre eddig utaltam, s amelyekről még ezután lesz szó, jórészt egy felülről elinduló s lefelé ható folyamatnak eredményei. A változás az egyházi központokból indult ki, s a városok egyházi és iskolai intézményein, társulatain keresztül hatott a vidék lakosságára. Az egyik fontos közvetítő csatornát a jezsuita népmissziók jelentették. Az egyházi központok mellett nagy hatású volt a nemesség példaadása is. Számos esetben megfigyelhető a hagyományozódás vonalán az udvar — a főpapság, főnemesség—nemesség—városi polgárság—vidéki falusi rétegek közötti közvetítő csatorna. Mégsem beszélhetünk csupán „leszálló kultúrjavakról”, hiszen a barokk kor vallásossága nem csupán az élet egyik szelete volt, hanem átjárt, áthatott mindent, az élet egész területét — a nagy szellemi irányzatok közül talán utolsóként. A vallásos életet, a vallásgyakorlás formáit a hagyományokra is támaszkodva a közösség igényeinek megfelelően úgy alakította át, hogy azok elemei a közösség egészére jellemzőekké váltak, a közösség vallásos szokásai lettek. Am éppennek következtében sajátos helyi színezetet is nyerhettek. Minden település tehát egy sajátos, csakis reá jellemző vallásos népeletet, vallásgyakorlatot tud felmutatni, amely nemcsak a 18. századra, hanem a 19. század első felére, helyenként pedig még későbbi évtizedekre is érvényes volt.¹⁰

A szerzetesrendek közül szembetűnően nagy a ferencesek szerepe a búcsújáráshelyek gondozásában. Sok fontos kegyhelyünkön ott voltak: Mátraverebély-Szentkút, Andocs, Máriagyűd, Máriaradna, Szeged-Alsóváros, Csiksomlyó.¹¹ Egyes ferences templomok a porciunkula búcsú kiváltságai következtében kegytárgyak nélkül is fontos búcsújáráshelyekké váltak (pl. jászberényi, kassai templomok).¹² A kapucinusok passauai kolostorában lévő Segítő Boldogasszony- (Mariahilf-) kép másolatai terjedtek el — főleg a töröktől való felszabadulás után — részben a kapucinus kolostorok, részben a német telepítések révén. A migráció során számos

⁸ SCHÜTZ 1921. IV. 490—496.

⁹ Vö. KRAMER 1960; JÁNOSI 1939. 3.

¹⁰ Lásd: BRÜCKNER 1982; VEIT—LENHART 1956. különösen 58—76, 174—181.

¹¹ SZABÓ 1921.

¹² Vö. SZABÓ 1921; SZÁNTÓ 1974.

kultusz plántálódott át más népek, elsősorban a németek köréből Magyarországra.¹³ A rendek között röviden utalok még a rabváltó trinitáriusokra, akiknek kilenc magyarországi kolostora közül három (Illava, Óbuda-Kiscell és Budakeszi-Makkos Mária) csodatevő hírbe került Mária-képek révén búcsújáráshellyé vált.¹⁴ Feloszlásukig a pálosok gondozták Máriavölgy, Sasvár, Márianosztra, Sopronbámfalva kegyhelyeit, ahol nem csupán a rendi tiszteletnek megfelelő Fekete Mária-kép (Czestochowa) állt és áll a kultusz középpontjában, hanem esetenként más Mária-ábrázolás.¹⁵

A Jézus Társaság nagy részt vállalt már a hódoltsági katolikusok lelki gondozásában is, iskolái, missziói révén széles néptömegekre volt hatással. Nagy szerepet vállalt a katolikus és az ortodox egyházak uniójának létrehozásában is. Ezért támogatták az ortodox, majd görög katolikus kegyhelyek Mária-tiszteletét, különösen a Pócsi Mária kultuszát, amelynek emellett erős törökellenes vonatkozásai is vannak. A jezsuita kolostorok közül több búcsújáráshellyé is vált, pl. Znióvárálja és Bicse.

A pócsi Mária-kép (*1. kép*) egyike a 17–18. század folyamán regisztrált könnyező Mária-képeknek, amelyek e korban hazánkat sajátosan jellemezték, s amelyeknek az uniók jelképi voltak mellett apologetikus jellegük is volt. A könnyezések okai a korabeli értelmezés szerint a bántalmazás, a háborúk és a járványok voltak. A bántalmazásról szóló történetekben a zsidók és a husziták középkorra jellemző szerepét részben a törökök, részben a protestánsok vették át (*2. kép*).¹⁶

A 17–18. század és a középkor búcsújárási gyakorlatának egyik lényeges különbsége volt, hogy a távolsági zarándoklatok jelentősége csökkent. Nem szűntek meg teljesen, sőt a 18. század folyamán, a török hódoltság nehéz évszázada után, az anyagi gyarapodás periódusában ismét gyakoribbá váltak, felújultak. A távolsági zarándoklatokban azonban elsősorban a szociálisan előnyösebb helyzetben lévő rétegek vettek részt.¹⁷ A Szentföld, Róma, Loreto tehát ismét úticél lettek. Népesekek voltak a római jubileumi szentévi búcsúk, amelyek látogatói között városi és falusi emberek is szép számmal akadtak Magyarországból. A római zarándokok (romipetae) csoportjainak lakóhely, foglalkozás, életkor, nem és foglalkozás szerinti összetételét az egyházi és világi hatóságok által kiadott útlevelekből (*3. kép*) is vizsgálhatjuk, mint egyik s eddig nem vizsgált forrásból.¹⁸ A 16. században azonban elmaradtak a compostelai zarándoklatok, s királyi tilalom vetett véget a sok évszázados aacheni búcsújárásnak (Aachenfahrt) 1769-ben. Nem sokkal előtte újították fel pedig az aacheni magyar kápolnát, s helyezték el benne a magyar szent

¹³ A kérdéshez lásd: AURENHAMMER 1956. 119–123; HERMANN 1973. 320, 329–330; BALINT 1977. II. 272–273; SZILÁRDFY 1979. 226–227; MAJSAI é. n. 151.

¹⁴ VARGA 1947; HERMANN 1973. 320, 329–330.

¹⁵ VARGA 1938. 28. skk.; BANGÓ 1978. 58.

¹⁶ A könnyező képekről lásd: AURENHAMMER 1956. 84–87; BARNA 1988.

¹⁷ DRESSLER 1985. 20.

¹⁸ A zarándoklatokkal kapcsolatos útleveleket az egri Főegyházmegyei Levéltár anyagában tekintetem át. Közöttük legnagyobb számban az 1775. évi római szentévi zarándoklatokkal kapcsolatos útlevelek találhatók.

királyok mellett a nagy térítő püspök, Adalbert szobrát is.¹⁹ Leginkább töretlen a máriacelli búcsújárás maradt. Éppen Máriacell példáján láthatjuk jól egy-egy kegyhely kisugárzó hatását s a főnemesség példaadását és példájának követését. Esterházy Pál nádor zárandoklataira utalok elsősorban s főpapjaink 19. századi búcsújárására. Máriacell hatása — a földrajzi távolság növekedésével kelet felé egyre csökkenően ugyan, de — az egész országra kiterjedt. Jelentőségét nemcsak Nagy Lajos királyunkig visszanyúló történeti gyökerei és korabeli filiációi (Celldömölk, Óbuda-Kiscell) és az országszerte megtalálható Celli Mária-szobrok, -képek jelzik, hanem az is, hogy alakítója lehetett a búcsújárás gyakorlatának, szétsugárzója, továbbadója búcsújáró hagyományoknak.²⁰ Éppen ezért nagyon fontos és sürgető feladat volna részletesen felkutatni és megírni a magyarországiak máriacelli búcsújárásának történetét és néprajzát.²¹

A 18. század és a 19. század első fele a fogadalmi ünnepek, búcsúk, körmenetek és böjtök jellemző időszaka volt. Falvak és városok népe egy-egy súlyos természeti csapás, járványos megbetegedés, istencsapása eltávoztatására engesztelésül vállalt böjtöt, munkaszünetet, zárandoklatot, körmenetet, kereszt- vagy szoborállítást, kápolna- vagy templomépítést. Számos település búcsújáró gyakorlata: a zárandoklat időpontja és úticélja ilyen fogadalomra vezethető vissza.²²

Az újjáépült katolikus szakrális táj sajátos alakjai voltak a 17—18. században, ritkábban még századunkban is a remeték. Szerepük nemcsak a településektől távoli kápolnák gondozásában merült ki, hanem részt vállaltak a korabeli búcsújárás szervezésében is, devocionáliák árusításában (pl. Máriakálnok).²³ Egyházhatósági engedéllyel működhettek, nemegyszer ferences harmadrendiek voltak (pl. Csiksomlyó, Mátra-verebély-Szentkút²⁴), s helyenként remetekongregációkat is alakítottak.²⁵

A 17—18. századi, 19. század eleji források azonban a korabeli zárandoklatoknak, búcsújárásnak csak bizonyos vonásairól szólnak, más részletek rejtve maradnak. Legtöbbet a búcsújáróhelyeken történt csodás gyógyulásokról készült feljegyzések, a mirákulumok árulnak el a búcsújáró gyakorlatról.²⁶

A középkorra jellemző kényszerzarándoklatok és engesztelő zárandoklatok visszaszorulását láthatjuk, korszakunkban a köszönő jellegű zárandoklatok, kisebb arányban a kérő jellegű zárandoklatok a jellemzőek. A feljegyzések az egyéni zárandokút mellett a csoportos búcsújárásra utalnak, különösen akkor, ha a zárandoklat időpontja egybeesik a búcsújáróhely valamelyik ünnepével. Közösségi zárandoklatokról van szó a fogadalmi búcsújárások esetében, s nyilvánvalóan ezt jelzik a sokezres áldozásról vagy kisegítő papokról szóló feljegyzések.²⁷

¹⁹ Composteláról lásd: BALINT 1975; Aachenről: TÖMÖRY 1931. 29—43.

²⁰ Vö. B. NAGY 1977.

²¹ Új, de vázlatos összefoglalás: SZAMOSI 1987.

²² Lásd pl. JANOSI 1935. 66. skk.; BALINT 1977. I. 400—401; BONOMI 1939. 8.

²³ BARNA 1986. 42.

²⁴ ZADRAVECZ 1934. passim

²⁵ WEISZ 1970—1972.

²⁶ Vö. TÖSKÉS—KNAPP 1982.

²⁷ Vö. LASZLÓ 1936. 65—67.

A zarándoklatok során különböző felajánlásokról, a kegyhely részére történő ajándékozásról olvashatunk. A 17. században a református KOMÁROMI CSIPKÉS György elítélte a búcsújárásnak azt a formáját, amelyet „gyertyákkal és egyéb drága ajándékokkal az híresebb képekhez” vezettek.²⁸ A fogadalmi ajándékokból egész kincstárak (Celldömölkön *tárháznak* mondják) és képtárak jöttek létre. Anyagukat sajnos a felvilágosult abszolutizmus intézkedései megsemmisítették. A képek és más áldozati adományok egy része mégis túlélte azt a kort, vagy pedig többszöri pusztítás és selejtezés után mindig újra pótlódtak (pl. Máriaradna). A votívkép-festetés és -adományozás jellemzi a kort. Az ugyancsak általános offerálásban azonban századunkig változások történtek,²⁹ képek és identifikációs tárgyak helyett általánossá vált a márványtáblák állítása.

Csak szórványos adatok (pl. canonica visitatiókban) szólnak a kegyhelyen végzett ájtatosságokról, a különféle vezeklési módokról. Ez utóbbiak közül pl. a középkori eredetű flagellálás, önostorozás a múlt század elejéig élt sok búcsújáróhelyünkön (Csíksomlyó, Máriapócs, Mátraverebély-Szentkút, Kács stb.).³⁰

A zarándokok társadalmi helyzetéről szintén keveset árulnak el a források. Homokkomárom, Andocs, Sümeg mirákulumos könyvei néhány esetben utalnak erre (pap, nemes, kántor). A többiek valószínűleg jobbágyok voltak: földművelők, iparosok. A kolozsvári Könnyező Szűzanya kegyképénél viszont szembeszökő, hogy a folyamodók között nagy számban katonákat is találunk az itt állomásozó, túlnyomórészt német és katolikus katonaság soraiból.³¹

A korszak búcsús ünnepeire jellemzőek főleg a 18. században a látványos, külsőségekben nagyon gazdag átviteli (translatio) és koronázási ünnepségek.³² A translatiók során a török idők után újjáépített vagy a szükségletek miatt megnagyobbított új kegytemplomba vitték át a kegytárgyat ünnepélyes külsőségek között, a koronázás során pedig a kegyképet, kegyszobrot koronázta meg — általában — a püspök. Ezekről az ünnepségekről esetenként nemcsak feljegyzések, hanem képek is fennmaradtak, tudósítanak (pl. Stoczing).³³ E körmenetekben az emberek testületenként, testületek tagjaként vettek részt, s keresztet, lobogókat, hordozható szobrokat és képeket vittek. A körmenetek teátrális külsőségei a kor ünneplési szokásainak feleltek meg. Annak a barokk gondolkodásnak kifejezői, amely a földi életben az örökkévalóság visszatükröződését látta, s ezt megsejtetni a művészetek, elsősorban a színjátszás feladatának tartotta.³⁴

A búcsús ünnepek profán oldaláról kevés adatunk van. Ezekből azt látjuk, hogy az étel-ital árusítása mellett egyéb tárgyakat: búcsúfiát, kegyszereket stb. is lehetett

²⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS 1670. 468—481.

²⁹ VÖ. BARNA 1987.

³⁰ KOVÁCS 1974; ORBÁN 1869. II. 13—14.

³¹ Homokkomárom: TÜSKÉS—KNAPP 1982. 286—287; KOC SIS 1940. passim; Andocs: PETHÓ 1929. passim; Kolozsvár: GRUEBER 1737. III. rész passim.

³² ACKERMANN 1981. 111.

³³ VÖ. BALOGH 1872. 365—366, 515, 583, 591; KÜHAR 1918. 30, 41; PÁVAI 1903. 21—22; SZEKFÜ é. n. VI. 166.

³⁴ VÖ. ACKERMANN 1981. 111.

vásárolni. Népszerűek voltak ebben a korban búcsúfiaként is a kis ájtatossági képek, szentképek, amelyeket számos búcsújáróhelyünk kegyképéről, kegyszobráról metszettek³⁵ (4—8. kép), s a kegytárgyakat ábrázoló kegyérmék (9—10. kép), amelyek módszeres feldolgozásával adós még a kutatás, pedig az éremművészetnek jelentős ágát alkotják.³⁶

A barokk kori búcsújárásban a Mária-kultusz dominanciája nem jelentette az ereklyék tiszteletének megszűnését. Sőt, éppen ez az az időszak, amikor főleg a katakombaszentek tiszteletének elterjedése révén³⁷ az ereklyék tisztelete is nagyobb jelentőséget kapott, felvirágoztatva ezáltal a kolostormunkák sajátos tárgy-együttesét³⁸ (11. kép).

A barokk kor vallásosságának egyik jellemző vonása, hogy az Isten műve (opus Dei) mellett az ember művét is (opus hominis) igyekezett hangsúlyozni. Mindennek sokszor teátrális megnyilvánulására az előbb már utaltam. Röviden meg kell említeni a barokk kori szenttiszteletet is, amely szorosan beépült a búcsújárás gyakorlatába, a búcsújáróhelyek kultuszába. A Tridentinum után felvirágzó Mária-tiszteletre, Mária királynő, Mária mennybevétele, Mária oltalmazó szerepe s a Regnum Marianum gondolköre is idevonható. Ekkor, a török hódoltság terhes évei után, a 17—18. században virágzott fel nemzeti szentjeink kultusza is — nem függetlenül a Mária-tisztelettől. Jellemzi a kor vallásosságát a Szentháromság növekvő tisztelete, majd a késő barokkban a Jézus Szíve-kultusz, illetve Nepomuki Szent János és Szent József felerősödő kultusza.

Ez az időszak — a búcsújárás csoportos, közösségi jellegével kapcsolatosan — a jámbor társulatok virágkora, a 19. századra átnyúlóan is. A Mária-kongregációk, Szentháromság-kongregációk, kordás társulatok, illetve a vallásos életben is fontos funkciókat betöltő céhek nagy szerepet játszottak az egyházi ünnepek, a körmenetek és a búcsújárás szervezésében, megrendezésében. Ekkor terjedt el széles körben a rózsafüzér társulat, vált népszerűvé a szombati Mária-ájtatosság, s létrejöttek a házi — főleg Mária-szobrokkal és képpel díszített — szent sarkok. E társulatok, ájtatosságok s tárgyak terjesztésében főleg a nagy búcsújáróhelyek játszottak közvetítő szerepet. Tudjuk ezt az üvegeképekről (12. kép), szobrokról, mégis hadd utaljak egy késői, múlt század végi példára: a híres jászladányi szentember, Orosz István írja önéletírásában, hogy sasvári útjairól visszatérőben mindig rengeteg szobrot hozott magával, amelyeket útközből eladogatott, de jutott belőle a jászsági községekbe is.³⁹ A Jászsággal kapcsolatban lévő ún. Kiskun Madonnának (13. kép) és Pieták mögött egyszer ezt a szálát is érdemes lenne fölfejtteni.⁴⁰

³⁵ Vö. SZILÁRDFY 1984. passim; SZILÁRDFY—TÜSKÉS—KNAPP 1987.

³⁶ Vö. GOHL 1912; 1913; 1915; SZENTGÁLI 1942.

³⁷ Vö. TÜSKÉS—KNAPP 1987.

³⁸ A kolostormunkákból 1984-ben értékes kiállítás nyílt az egri múzeumban. A kiállítás katalógusa több tanulmányban foglalkozik e tárgyakkal: LENGYEL (szerk.) 1987; lásd még: SZILÁRDFY 1987; LENGYEL 1987.

³⁹ BALINT 1942. 150.

⁴⁰ Vö. KORKES—PETER 1980.

A 18. század második felére virágjába szökött s alapjaiban a Mária-tiszteleten nyugvó búcsújáró gyakorlatot törte meg a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikája, amelyet főleg II. József nevéhez kötünk, jóllehet érvényesült már Mária Terézia, majd utódai: József, Lipót és Ferenc uralkodása idején is.⁴¹

1772. április 11-én kezdték azt a dekrétumot, amely betiltott minden olyan országon kívülre vagy országon belül vezetett zarándoklatot, amelynek során a résztvevőknek éjszakára is távol kellett maradniuk otthonuktól. Csupán a máriacelli búcsújárást hagyta érintetlenül. Egy év múlva eltiltották a külföldre vezetett egyéni zarándoklatokat is.⁴² Érzékenyen érintette a búcsújárás gyakorlatát a jezsuiták (1773), majd 1782-ben több más szerzetesrend, illetve kolostor feloszlatása. Ennek során a legtöbb helyen megsemmisültek a kegytemplomokban őrzött votív tárgyak, sokszor évszázados ereklyék. Számos olyan emlék, amelyet a török és a hitújítás megkímélt, ekkor pusztult el.⁴³ Ugyanakkor a feloszlatáskor felvett leltárak fontos forrásaink, bár módszeres feldolgozásukra és publikálásukra még nem futotta a kutatás erejéből.

A 18–19. század fordulójától az egyház egy mindjobban szekularizálódó világban végezte munkáját. A korabeli szellemi irányzatok a papságot sem hagyták érintetlenül. A papságnak egy tekintélyes része a felvilágosodás eszméinek hatására ellenezte, a múlt megszüntetendő maradványának tartotta a zarándoklatokat, búcsújárásokat. Az elutasító magatartásban természetesen észre kell vennünk azt a szándékot is, hogy megszabadítsák a búcsú (indulgentia) tanát a nép körében hozzátapadt tévedésektől, képzetektől, babonás elemektől. Ez a folyamat oda vezetett, hogy a búcsújárás mindinkább elszakadt a papságtól, s jellegében népi ájtatossági formává vált, illetve maradt. A zarándoklatra általában már nem kísérték el a papok a népet, a búcsújárás szervezése és vezetése laikus énekvezetők, búcsúvezetők kezébe került, s maradt napjainkig.

A búcsújárástól nemcsak a papság, hanem a társadalom más rétegei is távol maradtak, leváltak. Amíg a 18. század végéig a búcsújárás átfogta az egész társadalmat a főnemességtől a jobbágyságig, a századfordulótól kezdve a felsőbb társadalmi rétegek (nemesség, polgárság egyes rétegei, papság, intellektuálisok) egyre inkább távol maradtak. A búcsújárás népi jellege ezáltal tovább erősödött.

Ugyanakkor a szekularizálódással csaknem párhuzamosan a polgári társadalom, a liberalizmus, a vallási türelmesség jegyében olyan lehetőségek is megteremtődtek, amelyek a búcsújáró gyakorlatot erősíthették. Közülük csupán a helyi

⁴¹ Lásd: KOSÁRY 1983. 367. skk.; SZILAS 1982. 100–110; SZÁNTÓ 1985. 224–260; MAJSAI é. n. 141. skk.

⁴² Lásd: THOEMMES 1937. 97–98.

⁴³ Vö. HERMANN 1973. 364. skk.; KOSÁRY 1983. 377.

1. kép. A pócsi könnyező Szűzanya és a bazilita templom, kolostor képe 18. századi színezett metszeten (Reprodukció)

L. J. Árus

#

Excellm, Illustrissime ac Reverendm Domine Dne
Comes, & Praesul Præclarissime!

Præsentium Exhibitores Ioannes Papæ & Perginus Urban' Auditor,
res Mei à Moribus & Orta multum Commendabiles pie-
tatis Studio permoti, ad visitanda S. Petri & Pauli Aposto-
lorum Limina aliæque Vicina Miraculis Clara Loca tenden-
tes per me Vestra Excellentia Episcopali tanquam Dno
& Praesulo suo Præclarissimo humiliter supplicat in eo, ut
ipsos Commendatij simulque Testimonialibus Literis Circa
Loca Dignitatisque huius Indignis Salubritatem prose-
qui dignaretur dno favoris & beneficii genus ibidem in sa-
cro Loco Romano ardentibus suis votis & precibus remitti
Contendant. Ad effectum proinde Consequendi petenti finis
sui eodem de genu supplicantes humillimè cum submissione
sua Excelltæ Episcopali recommendo. Quibus dum Praesentibus
Auditores Meos recommendarem Sacras Manus Excelltæ
Vestra demississime egrosulo perseverans

Ejusdem, Domini & Praesuli
mei Præclarissimi.

Jussu Dosa die 26. Martij
1775.

Semper humillime obsequens
Episcopus
Franciscus Pécsey Canonicus
Jussu Dosa die 26. Martij
1775.

3. kép. A jászdózsai plébános ajánlólevele Pap János és Urbán Gergely római szentévi zárandokútjához
(Egri Főegyházmezei Levéltár, Arch. Vet.)

4. kép. Fogadalmi kép a kópházi (Sopron m.) Lorettói Boldogasszonynak és a Három Királyoknak, mint a zarándokok védőszentjeinek ábrázolásával. Ismeretlen festő, 1767 (Lónyai Györgyné felvétele, reprodukció)

5. kép. A sasvári Fájdalmas Anya kegyszobra 18. századi rézmetszetű szentképen (Barna G. felvétele)

6. kép. A pozsonyi Koronázó templom, a Szent Márton-templom stólás kegyszobra rézmetszetű szentképen, 18. század (Barna G. felvétele)

7. kép. A máriabesnyői kegyszobor 18. század végi szentképen (Barna G. felvétele)

8. kép. A krasznahorkai kegykép a vár és az Andrásy család címerének ábrázolásával. Krasznahórka, v. Gömör m. Szlovákia. Szilárdfy Zoltán gyűjteményéből (Gyerkó T. felvétele)

9. kép. Máriacelli zarándokjelvény, 18. század. Keresztény Múzeum, Esztergom (Mudrák A. felvétele)

10. kép. Máriacelli zarándokjelvény, 18. század. Keresztény Múzeum, Esztergom gyűjteményéből (Mudrák A. felvétele)

11. kép. Kolostormunka szentek ereklyéivel és a Szenvédő Jézus viasz reliefjével, 18. század. Andocs, ferences kolostor (Lantos M. felvétele)

12. kép. A kolozsvári Könnyező Boldogasszony, erdélyi üvegkép, 19. század elejéről a Néprajzi Múzeum (Budapest) gyűjteményéből

13. kép. Kiskun Madonna 1807-es datálású szobra. Kunszentmárton, Jász-Nagykun-Szolnok m. Barna Gábor gyűjteményéből. (Barna G. felvétele)

nyomdák által kibocsátott aprónyomtatványokra: ima- és énekes ponyvákra, illetve a közlekedés fejlődésére utalok. Ezek hatásának vizsgálata a 19. század közepétől már egy másik előadás feladata lehet.⁴⁴

IRODALOM

ACKERMANN, Hansjakob

- 1981 *Translationen heiliger Leiber als barockes Phänomen*. Jahrbuch für Volkskunde. Neue Folge 4. 101—111

AURENHAMMER, Hans

- 1956 *Marianische Gnadenbilder in Nieder-Österreich*. Wien

BALINT Sándor

- é. n. *A Napbaöltözött Asszony*. In: Sacra Hungaria. Kassa, 19—27

- 1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Budapest

- 1975 *Compostela és hazánk. Jakab apostol tisztelete a régi Magyarországon*. In: SZENNAY András (szerk.) *Régi és új a liturgia világából*. Budapest, 200—212

- 1977 *Ünnepi kalendárium*. I II. Budapest

BALOGH Augustinus Florianus

- 1872 *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungaricum historico-pragmatice adumbravit — parochus Kocskőcensis*. Agriae

BANGÓ F. Jenő

- 1978 *Die Wallfahrt in Ungarn*. UKI-Berichte über Ungarn. Wien

BARNA Gábor

- 1986 *A búcsúvásár*. Klny. a Herman Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai VIII. kötetéből. Miskolc

- 1987 *Fogadalmi tárgyak (offerek) magyar búcsújáróhelyeken*. Klny. az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve Agria XXIII. kötetéből. Eger

- 1988 *A könnyező Mária-képek kegyhelyei Magyarországon a XVII—XVIII. században*. Vigilia 53. évf. 347—352

BONOMI, Eugen

- 1939 *Die Kultstätte der Vierzehn Nothelfer in Pilisvörösvár*. Klny. Deutsche Forschungen in Ungarn. Budapest

BORNEMISZA Péter

- 1977 *Ördögi kísértetek*. Budapest

BRUNUS, Conradus

- 1548 *De imaginibus. Liber D. Conradi Bruni inreconsueti, cancellarii Landeshutensis, in Bavaria, catholica Germaniae provincia, adversus iconoclastas*. h. n.

BRÜCKNER, Wolfgang

- 1982 *Zum Wandel der religiösen Kultur im 18. Jahrhundert. Einkreisungsversuche des „Barockfrommen“ zwischen Mittelalter und Massenmissionie-*

⁴⁴ A témakör további, itt nem részletezett irodalmát lásd: BALINT Sándor—BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, 1994. c. azóta megjelent könyvben. — A téma szakirodalmi áttekintését 1987-ben lezártam. Azóta mások és magam kutatásai több résztéma kutatását elmélyítették. Ezekre csak itt utalok: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1. 1609—1616; I/2. 1617—1625. Sajtó alá rendezte BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István. Szeged 1990; BARNA Gábor: *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon*. Budapest 1990; BARNA Gábor: *Magyarok Európa zarándokútjain. Római szentévi zarándoklatok. Hungarológiai Kongresszus, Szeged, 1993. 667—679*; BARNA Gábor: *Remeték a XVIII. századi egri egyházmegyében*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Budapest (sajtó alatt); BARNA Gábor: *Egy szokáskör, a búcsújárás strukturális változásai kisalföldi példák alapján*. Folklor és Tradíció IV. Budapest 1987. 228—237; TÖSKÉS GÁBOR: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Budapest, 1993.

- rung. Wolfenbütteler Forschungen.
 Band 19. Wolfenbüttel 65—83
- DRESSLER, Susanne
 1985 *Die barocke Wallfahrt in Niederösterreich unter besonderer Berücksichtigung Maria Langegg im 17. Jahrhundert.* (Diplomarbeit, ms.) Wien
- GALAVICS Géza
 1986 *Kössünk kardot a pogány ellen.* Budapest
- GOHL Ödön
 1912 *Magyar egyházi emlékérmék. III. helyi vonatkozású kegyeleti érmek.* Numizmatikai Közlöny XI. 90—110
 1913 *Magyar egyházi emlékérmék. Második pótlék.* Numizmatikai Közlöny XII. 20—28
 1915 *Magyar egyházi emlékérmék. Harmadik pótlék.* Numizmatikai Közlöny XIV. 107—118
- GRUEBER, Antonius
 1737 *Historia Thaumaturgae Virginis Claudiopolitanae...* Claudiopoli
- HERMANN Egyed
 1973 *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München
- JÁNOSI Gyula
 1935 *A barokk hitélet Magyarországon.* Pannonhalma
 1939 *Barokk búcsújáráshelyeink táji vonásai.* Pannonhalma
- JUHÁSZ Kálmán
 1921 *A licenciatúsi intézmény Magyarországon.* Budapest
- KABAI Gerardus (Kabai Bodor Gellért)
 1677 *Traditionum Humanarum Flagellatio...* Debrecini
- KOCIS Ödön
 1940 *A sümegi Szűz Mária története és csodái.* Sümeg
- KOMÁROMI CSIPKÉS György
 1670 *Papistaság ujsága...* Colosvarat
- KORKES Zsuzsanna—PÉTER László
 1980 *A Kiskunság népművészete.* Szeged
- KOSÁRY Domokos
 1983² *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest
- KOVÁCS Béla
 1974 *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII—XIX. században.* Archivum 2. 47—58
- KRAMER, Karl-S.
 1960 *Typologie und Entwicklungsbedingungen nachmittelalterlicher Nahwallfahrten.* Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XI. Jg. 195—211
- KÜHÁR Flóris
 1918 *A czelldömölki búcsújáráshely rövid ismertetése.* Czelldömölk
- LÁSZLÓ, Stephan
 1936 *Loretto im Burgenland. Beiträge zur Geschichte des Wallfahrtsortes und des Servitenklosters.* (Ms.) Trausdorf a.d.W.
- LENGYEL László
 1987 *18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon.* In: LENGYEL László (szerk.) *Devóció és dekoráció.* Eger, 45—70
- LENGYEL László (szerk.)
 1987 *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon.* Studia Agriensia 7. Eger
- MAJSAI Mór
 é. n. *Szűz Mária tisztelete Magyarországon Szent István királytól napjainkig.* In: MAJSAI Mór—SZÉKELY László: *Boldogasszony anyánk.* Budapest 7—200
- MEZŐSI Károly
 1939 *A váci egyházmegye a török hódoltság idején.* Kiskunfélegyháza
- MOLANUS, Joannes
 1594 *De historia SS. Imaginum et picturarum pro vero earum usu contra abusum.* Libri IV. ... Lovanii
- MONOSZLAI András
 1589 *De cultu Imaginum.* Az Idvessegre intő kepeknec tiszteletiről való, igaz tudomány... Nagyszombatban
- B. NAGY Margit
 1977 *Adalékok a mikolai Mária-ikon történetéhez.* In: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest 24—31

- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása. Második kötet. Csík-szék.* Pest
- PALEOTUS, Gabriel
1594 *De imaginibus sacris, et profanis...* Ingolstadii
- PÁVAI Antal
1903 *A kálnoki csodatevő Mária-szobor, kegykápolna és Szentkút története.* Budapest
- PÁZMÁNY Péter
1637³ *Hodoeus. Igazsagra vezető Kalauz.* Posenban
- PETHŐ Lénárd
1929 *Az andocsi búcsújáróhely ismertetése.* Andocs
- SCHÜTZ, Johann Jacob
1921 *Summa Mariana. Allgemeines Handbuch der Marienverehrung für Priester, Theologie-Studierende und gebildete Laien.* IV. Paderborn
- SZABÓ György
1921 *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez.* Budapest
- SZAMOSI József
1987 *Magyar zarándoklatok Máriacellbe.* Katolikus Szemle 318–338.
- SZÁNTÓ Konrád
1974 *A jászberényi ferences templom története.* Budapest
1985 *A katolikus egyház története.* II. Budapest
- SZARKA Gyula
1947 *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában.* Vác
- SZEKFÜ Gyula
é. n. *A tizenhetedik század.* In: HÖMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet.* VI. Budapest
- SZILÁRDFY Zoltán
1979 *Kegyéptípusok a pestisjárványok történetében.* Orvostörténeti Közlemények, 207–236
- 1984 *Barokk szentképek Magyarországon.* Budapest
- 1987 *Devóció és dekoráció „Fris kisdéd kép, apáca munka”* In: LENGYEL László (szerk.) *Devóció és dekoráció.* Eger, 16–24
- SZILAS János
1982 *Kis magyar egyháztörténet.* Róma
- THOEMMES, Elisabeth
1937 *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein.* Aachen
- TÖMÖRY Edith
1931 *Az aacheni magyar kápolna története.* Budapest
- TÜSKÉS Gábor—KNAPP Ilona Éva
1982 *Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században. A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751–1786.* Ethnographia XCIII. 269–291
1987 *Feldíszített katakombák szent ereklyék Magyarországon.* In: LENGYEL László (szerk.) *Devóció és dekoráció.* Eger, 25–44
- VARGA Géza Ernő
1947 *Foglykiváltó Boldogasszony tisztelete és Makkos Mária.* Budapest
- VARGA József
1938 *A sopronbátfalvi hegyi templom.* Sopron
- VEIT, Ludwig Andreas—LENHART, Ludwig
1956 *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock.* Freiburg
- WEISZ János
1970–1972 *A Remete Szent Antalról nevezett ferences harmadikrendi győri remetekongregáció története.* 18. század. (Kézirat.) Várgesztes
- ZADRAVEČZ István
1934 *Mátraverebély-Szentkút. A kegyhely története, ájtatosságai és énekei.* Szentkút

CHANGES IN THE BAROQUE PILGRIMAGE

During the period of the Reformation and the Turkish Occupation—which, in Hungary, coincided with the former—Catholic religious practice suffered a considerable loss of ground. Its revival occurred at the end of the 17th century and the early part of the 18th century, at a time when the doctrines of the Council of Trent were making their influence felt. That was the time, too, that witnessed the liberation of the country from the rule of the Islamic conquerors, opening the way—after the wars of liberation and independence—to the reorganization of the country and of the Catholic Church. In the course of reconstruction and reorganization, they strongly built on mediaeval religious traditions, including pilgrimages. The rebirth of the Catholic Church and of Catholic religious life was marked by a strong veneration of Mary. Not only the veneration of Hungarian saints but also the pilgrimages devoted to the veneration of Mary were given a greater role.

Alongside, and after, the pilgrimages to the distant shrines of the Middle Ages, places of pilgrimage of a local importance acquired added significance. Under the leadership of the new monastic order of the Jesuits, the chances of the emergence of church union increased; this purpose was served, too, by the weeping pictures of Mary of the turn of the 17th and 18th centuries (Máriapócs, Klátócz, Nagyszombat, Királyfalva, etc.). There were many votive pilgrimages undertaken at that time. Religious associations were formed or re-formed, often in association with particular places of pilgrimage (e.g. Barka). The importance of particular shrines is also attested by the large number of votive gifts (*ex vota*).

In the latter half of the 18th century, the ideas of the Enlightenment, which also had an impact on the Church, produced a strong separation between the élite and popular forms of religious practice, which had been relatively uniform till then. The world and the places of pilgrimage moved increasingly into the domain of folk religion, with an added emphasis on its folk character. In fact, many of the elements of the pilgrimage practice of the 19th and 20th centuries can be traced back to that period.

A SZÉPÍRÁSTÓL A KÉPÍRÁSIG

(Jegyzetek a magyar népi grafika válfajairól)

Az egész európai etnológiának legnagyobb eseménye az utóbbi két évtizedben, annak is mintegy a közepére tehető felén egy olyan új diszciplína körvonalazódása, amelyet legáltalánosabb névvel *bildlore* címkével illetett a nemzetközi néprajzi és folklorisztikai kutatás.¹ Ennek keretében végre önálló kutatási területté vált az ábrázolások és képek néprajzi-folklorisztikai analízise, természetesen szoros kapcsolatban a művészettörténet, a művelődéstörténet és a széles értelemben vett kommunikációelmélet tényeivel, módszertani szempontból pedig az ikonológiától egészen a szemiotikáig igen sokféle vizsgálat kölcsönzött ehhez fogalmakat és összefüggéseket.² Ez a megújulás, amely közvetlenül három (mondjuk technikai vagy szervezeti) tényezőnek köszönhető, nálunk is megfigyelhető, azonban mégsem a kellő mértékben, vagyis szükség van arra, hogy összegezzük ezekkel kapcsolatban a már elért eredményeket, utaljunk módszertani elgondolásokra, és végül jelezzük azt is, hogy hol és milyen *konkrét* kutatási lehetőségek bontakoztak ki ezzel kapcsolatban.

E három tényező (szinte távirati stílusban) a következő:

1. A képsokszorosítás technikai feltételeinek megváltozásával (pl. xerox, legutóbb video és számítógépes monitorok) lehetővé vált olyan etnológiai jellegű képanyag tárolása, másolása és sokszorosítása, amely ugyanúgy megteremtette a maga „motívumkutató” vagy „témakutató” módszertanát, mint ahogy az írásbeliség keretében a múlt században létrejött a modern szövegfolklorisztika gyakorlata.

2. A nemzetközi publikációk illusztrációs anyagának megnövekedése lehetővé tett olyan képszerű összefüggések felismerését, amelyek még néhány évtizeddel ezelőtt is egyenesen elképzelhetetlenek voltak. A ponyvanyomtatványok illusztrá-

¹ A kézirat elkészülte óta megjelent publikációkat a hivatkozásoknál már nem tudtuk figyelembe venni. Megjegyezzük azonban, hogy az újabb tanulmányok feldolgozásunk alapkonceptióján nem változtatnak, legfeljebb a téma áttekintését árnyalják. Ezért is elég, ha itt a *bildlore*-kutatásokat elindító alapl műre hivatkozunk: BRINGÉUS 1982.

² Csupán néhány munkára hívjuk fel a figyelmet: BARTHES 1964; CORDWELL 1979; de FRANCE 1979; HOPPÁL—NIEDERMÜLLER (ed.) 1983; LAFONT 1984; WEYL 1979; WILDHABER 1968.

ciós anyagát vagy mondjuk az egyházi használatú képeket ma már Gibraltártól Moszkváig, a Sínai-félszigettől Írorszáig olyan anyagmennyiségben ismerjük, amely egy csapásra a kuriózum és az egyedi összefüggések szintjéről a strukturális azonosságok és eltérések hálójába helyezi az ismert adatokat, vagyis mindent újjáértékelteni tesz szükségessé — annak megfelelően, hogy ma már a nagy összefüggésekről méreteiben sokrétűbb kép áll rendelkezésünkre. Napjainkban például azt, hogy orosz város címerekben a 18. században feltűnik az *agnus dei* motívuma, egészen más, nagy képtörténeti rendszerben látjuk, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt.

3. Az új szempontok közül a motívumkutatás, szimbólumkutatás, ikonológia (de akár a heraldika, a kézirat-történet, a vallásos jelvények vizsgálata), legkivált a szimbolikus és vizuális antropológia, továbbá a szemiotika olyan fogalomkészletet adott, amely lehetővé teszi mind a leírás, mind a rendszerezés, mind az értelmezés teljesen új alapokra helyezését. Hozzátehetjük ehhez azt, hogy a mai technikai segédeszközök mind a múzeumokban, mind azokon kívül a díszített, képként is leírható tárgyak olyan katalogizálását és értelmezését teszik lehetővé, amely megint csak a nemzetközi keretekben egyszer már kipróbált eljárások hazai megvalósítását (vagy éppen elvetését) veheti napirendre.

Igen tiszteletreméltó elméleti gondolatok, konkrét anyagrendezési kísérletek és legutóbb nagy összegekkel támogatott célfeladatok ellenére is úgy látszik, e lehetőségeket a hazai kutatás csak részletenként és töredékesen ismerte meg és ismerte fel, fogadta be és követte.³ Ezért is szükség van arra, hogy legalább egy kis területen ezzel kapcsolatban az újragondolás igényével lépünk fel. Szeretnénk, ha ezt mind a leírás, mind az értelmezés területén be tudnánk mutatni. Hozzátehetjük azonban, hogy végső soron itt is a teljes anyagok prezentálása és meggyőző értelmezése számít, vagyis tucatnyi programatikus cikknél többet ér bármilyen szerény konkrét és összefüggő anyag meggyőző elemzése. Ehhez azonban előbb mégiscsak szükség van arra, hogy magát a kutatási területet módszertani és távlati szempontból körüljárjuk.

* * *

Jelen dolgozatban arra vállalkozunk, hogy a folklór jellegű „képzőművészet” változatos jelenségeinek egy csoportját bemutassuk és néhány műfaji összefüggésre, egyszersmind a további kutatások lehetőségeire is felhívjuk a figyelmet. Ha nem is teljes, bizonyos következtetésekhez mégis elégséges anyag gyűlt össze ahhoz, hogy a *folklór jellegű ábrázolóművészetek* egy eddig bár többé-kevésbé ismert, csak igazában tudomásul nem vett ágát körvonalazzuk, nevezetesen azt, ami a kalligráfia, a rajz és festészet elemeit használja s amit a szó igazi értelmében *népi rajz (művészet) nek* lehet nevezni. Ezzel a szóhasználattal hangsúlyozni kívánjuk azt, hogy itt

³ BOROSS 1979; CSILLÉRY 1971; KIRÁLY 1973; PINTÉR 1974; Cs. SEBESTYÉN 1954; SCHEIBER 1965, 1966; SCHÖNER 1982; UJVÁRY 1963; VARGA 1969, 1971, 1974; VEREBÉLYI 1985a, 1985b, 1985c.

kézi rajzról van szó, és nem nyomtatott grafikáról, jóllehet a „népi grafika” terminust a grafika fogalma tágabb értelmezésének megfelelően használja a szakirodalom.⁴ A terminus megválasztásában azt is szem előtt tartottuk, hogy az általa jelölt jelenségcsoportot a népi (népies) naiv festészettől is elkülönítsük, bár a szóban forgó rajzművészetet akár annak az Európa-szerte ismert művészeti gyakorlatnak egyik előzményeként és válfajaként is felfoghatjuk, amit a 19. század vége (Henri Rousseau) és a 20. század eleje óta naiv (*insita*) festészetnek szokás nevezni.⁵ Az adekvát megjelölés megtalálása többek között amiatt a jól ismert ok miatt is nehézségbe ütközik, minthogy itt a műnemek közötti átmenetek igen széles skálájával találja szemben magát a kutató, valamint amiatt az ugyancsak gyakori ok miatt, amit a különféle hagyományú és nyelvű kutatásokban használt terminusok és tartalmak összehangolása jelent.⁶

Vizsgálódásunk körébe a 17. századtól a 20. század elejéig keletkezett díszített kéziratokat, kézzel festett és rajzolt ábrákat és képeket vontuk be, amelyek hordozóanyaga a papír. Ebben a vonatkozásban, tisztán kommunikációelméleti szempontból nem a papírt tekintjük tárgynak, hanem a vizuális szempontból figyelmet érdemlő jelenséget. A képet (díszítő ábrákat stb.) amennyire lehetséges a hordozó tárgytól függetlenül vizsgáljuk. Nemcsak a tágabb értelemben vett *bildlore* jellegű, hanem a szűkebb értelemben felfogott rajzművészeti vizsgálatokat is kiterjeszthetnénk olyan díszes vagy egyszerű szövegekre, illetve egyéb jelenségcsoportokra, melyeknél a díszítmények hordozója nem a papír, hanem a kő, a csont, a textil stb., ez azonban a műfaji meghatározásra tett jelen kísérlet határait túlságosan elmosódottá tenné a kutatás mostani stádiumában. Anyagunkat éppen az különbözteti meg olykor a mienkével nagyon rokon díszítményféléktől, hogy azok nem „tárgyon” jelennek meg. A „felirat” jellegű alkotások önálló vizsgálata — házakon, kerámián, hímzésen stb. — megint egy újabb kutatás keretében kell hogy megalapozódjon nálunk, ismét a nemzetközi kutatások gyakorlatának, módszereinek és

⁴ A grafika műfajával kapcsolatban általában utalnánk néhány magyar összefoglalásra: GERSZI 1960; HOFFMANN 1931; PATAKY 1951, 1960; SZILÁRDEY 1984. A népi grafikáról az első és legjelentősebb összefoglalás: CSILLÉRY 1971. A téma szempontjából figyelembe veendő adalékok találhatók egyebek között az alábbi művekben: BORBÉLY 1943; CENNERNÉ WILHELM 1972; FEHÉR 1982; GRÁFIK 1981; GYÖRFFY 1973; ISTVÁNOVITS 1980; SOLYMOSSY 1915; VISKI 1931, 1933; VOIGT 1972a, 1972b, 1984.

⁵ A naiv festészettel foglalkozó gazdag irodalomból említjük BIHALJI-MERIN 1977, 1984 és BÁNSZKY 1984 könyveit, MIHÁLY–BÁNSZKY (1972) katalógusát, valamint az INSITA címen Pozsonyban 1972–73 között kiadott hat tanulmánygyűjteményt.

⁶ Nálunk a „népdal”, „népköltészet” kifejezések mintájára kialakult „népművészet” fogalmat elég tág értelemben és eléggé következtetlően használják. A „paraszti művészet” kifejezés már ritkábban fordul elő, a „vidéki művészet”, „népszerű művészet” kifejezések pedig elvéve bukkannak fel a szakirodalomban (vö.: HAUSER 1978: 231–294). A francia „imagerie populaire” a „népi képzőművészet” fogalmával adható vissza a leginkább, ez utóbbi terminus is ritkán használt (vö. Van GENNEP 1911; VOIGT 1972a). Az olyan szókapcsolatok, mint „populäre Druckgraphik” vagy „populäre Bildnerci” leginkább a „népszerű nyomtatott grafika” illetve „népszerű szobrászat” kifejezéseknek felel meg. E szóhasználatnak sincs hagyománya a magyar gyakorlatban. Külön tanulmányt érdemelne a népi képzőművészet ágazatainak leírására alkalmas szókészletnek a megalkotása a művészetelméletnek megfelelően, a vonatkozó írásokban mutatkozó tisztázatlanságok elkerülése végett.

eredményeinek az áttekintése révén és után.⁷ Megjegyezzük még, hogy jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk a falikép, fali dísz kategória áttekintésével sem — jöllehet az általunk vizsgált anyagban ehhez a csoporthoz sorolható jelenségek is előfordulnak.⁸

A folklór jellegű rajzművészet alkotásait gyakorlatilag a kézzel írott iratok között találjuk meg: a rajzok és kifestett díszítmények különféle megjelenési formáiként. A magyar gyűjteményekből ismert díszített íratfélék a középkori okmányoktól és illuminált kéziratoktól annyiban különböznek, hogy már a könyvnyomtatás idején készülnek. A készítőik írástudók, de nem hivatásos illuminátorok, hanem csupán kedvtelésből művészkedő többé vagy kevésbé tehetséges rajzolóak, akik jobbára névtelenek. Néha ugyan feltüntetik nevüket vagy nevük kezdőbetűit, esetleg polgári foglalkozásukat. Lehetnek diákok, papok, közhivatalnokok, jegyzők, kézművesek, de arról eddig nem ismerünk bizonyítékot, hogy a rajzolással, festéssel vagy képkészítéssel hivatásszerűen foglalkoztak volna.

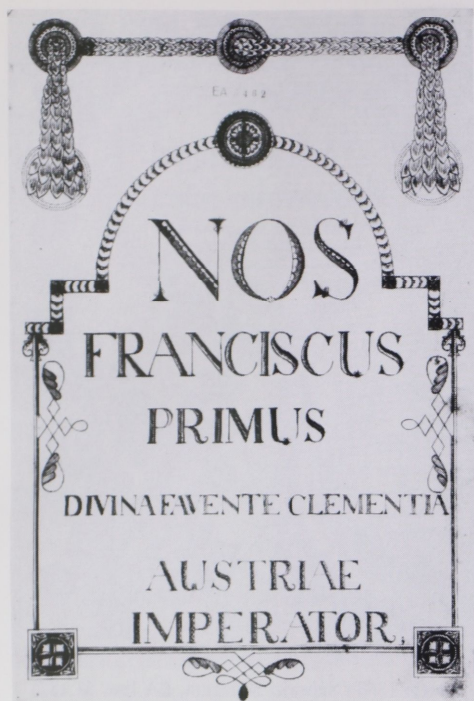
A kéziratok jellege egymástól igen eltérő lehet. Találunk közöttük hivatalos okmányt, közületi jegyzőkönyvet, kéziratot énekes- és verseskönyvet, emléklapot, viseletábrázolást, tananyagot szemléltető ábrákat, sőt lapszéli firkálást is. A díszített iratok egyik-másik csoportját a nemzetközi szakirodalom a népi képzőművészetek keretében tárgyalja, vagy a felhasználásuknak megfelelően a népszokások kellékeiként mutatja be.⁹ A témával foglalkozó magyar szerzők munkáikban elsősorban művészeti szempontból kiválasztott és körülhatárolt anyagok tárgyszerű bemutatására összpontosítják figyelmüket, és tágabb műfaji összefüggésekre nem utalnak.¹⁰

⁷ Tudomásunk szerint a népi építészet emlékein vagy a népi kerámián, textilen, üvegen stb. előforduló feliratokkal önállóan nemigen foglalkoztak. A nemzetközi szakirodalomból utalunk néhány feldolgozásra: ARENS 1983; BAUSINGER 1968; DRÖGE 1985; RÜEGG 1970. A sírfeliratok tanulmányozására vannak példák a magyar szakirodalomban, vö. KUNT 1983 (ott további irodalom). A feliratokról lásd még GYÖRFFY 1973.

⁸ BRÜCKNER 1979, 1982; FORSSMANN 1975; HOFFMANN 1972; PIESKE 1976—1977; SCHARFE 1970, 1974; SCHENDA 1970; SCHILLING 1971; STILLE 1979; WIORA 1971.

⁹ Mindenekelőtt a német szakirodalom figyelt fel a papírra írt és festett ábrázolásokra, s azokat az emberi élet fordulóihoz kapcsolódva mutatta be. Csupán kiragadott példaként említjük HAHM (1932) könyvét (különös tekintettel a 24—25. oldalakra, valamint a 101—106. táblák képeire), vagy SCHWEDT, H.—SCHWEDT, E. művét (1981), akik „Brauchkunst” címszó alatt foglalkoznak a témával. CREUX 1976 „Pages d’écriture et imagerie” címszó alatt mutatja be a svájci népművészet számunkra itt most érdekes alkotásait (238—242). — A szerelmi emléklapok sajátos fajtái angol nyelvterületen a Bálint-napi köszöntés szokásához fűződnek: STAFF 1969. — Igen korán, 1891-ben foglalkozott egy cseh kutató, VANKLOVA a népi írásművészet motívumaival, majd egy svájci tudós, ZINSLI szentelt e témának 1951-ben tanulmányt. Mindketten a népi jellegű kézírás díszítését tárgyalják, tudomásunk szerint kevés visszhangot kelte. Több előzmény és tematikus előtanulmány után végül a népi kéziratdíszítés nemzetközi vonatkozásban is legteljesebb monografikus feldolgozását F. LOTZ 1982-ben adta. A franciaországi elPfaffenhofenben 1974-ben külön múzeum alakult meg az elzászi népi képzőművészeti alkotások számára. E múzeum kiállításai és kiadványai a téma sokoldalú feldolgozását valósították meg már eddig is. (Vö. LOTZ 1975.)

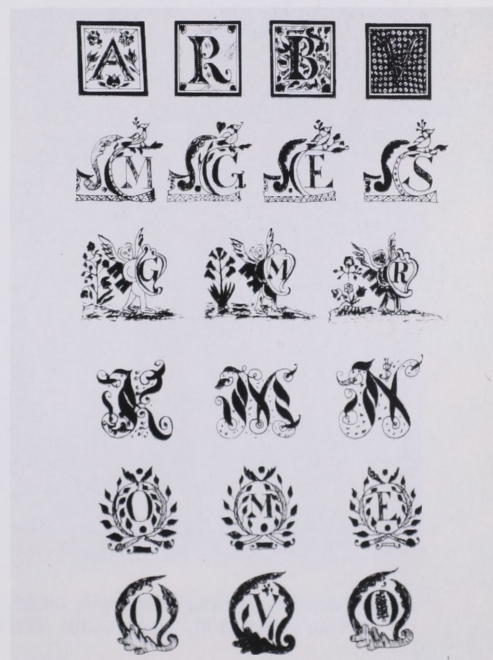
¹⁰ BOROSS 1979 két német nyelvű mosoni énekeskönyvet dolgozott fel. E könyvekből vett képek illusztrálnak egy magyarországi német népköltési gyűjteményt: MANHERZ 1984. Igen fontos forráscsoport a magyarországi zsidó kéziratoké, SCHEIBER részletesebben két kalligráfus munkájával foglalkozott, de *Folklór és tárgytörténet* című (1977—1984) munkájában többször közöl az általunk vizsgált

1. kép. A szentesi kovácscéh szabályai, 19. sz. eleje, belső címloldal (Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 5462)

2. kép. Füzesi István céhjegyző köszöntőlapja (Déri Múzeum, Debrecen, foto-tár, ltsz. 15493)

3. kép. Betűváltozatok az Erdélyi énekeskönyvből, Erdély, 1778 (MTA Kézirattár, RUI—8, 136)

4. kép. Keresztelői emléklap, Georg Metz, Bácsfeketehegy, 1868 (Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 51.182)

5. kép. Patay József névnapi köszöntője, Bikfalva, 19. sz. eleje (Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 5441)

6. kép. Series Curatorum . . . Szilágyi István kura-tor lapja, 1786 (Tiszántúli Református Egyházke-rület Nagykönyvtára és Levéltára Diarium Fa-mulorum, ltsz. Z—123)

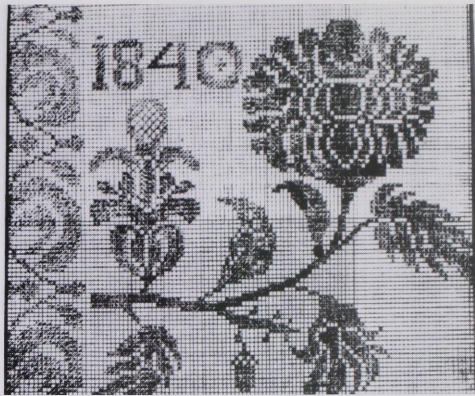
7. kép. Egy lap a kenderesi református anyakönyvből, Kenderes, 1759

8. kép. Bereg megyei orosz népviseletek, h. n. 1840 k. (Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 685. 21. lap)

9. kép. Inventárium omnium proventuum . . .
egy lap a kötetből, 1706—1746 (Tiszántúli
Református Egyházkerület Nagykönyvtára
és Levéltára Debrecen, ltsz. R. 491)

10. kép. Takácsmintarajz, h. n. 19. sz. eleje
(Néprajzi Múzeum, EA 8152)

11. kép. Könyvborító lap, Csorna és vidéke vegyes
céh könyve, 1845 (Néprajzi Múzeum, EA ltsz.
7783)

A 17—19. századból származó, általunk feldolgozott magyarországi adatok és a hazai szakirodalom által bemutatott példák, valamint a nemzetközi szakirodalom által feldolgozott anyag egybevetése alapján kitűnt, hogy a díszített iratok bizonyos csoportjai (például az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokások kelléktárába tartozó emléklapok) nálunk nem állnak rendelkezésre olyan mennyiségben, hogy ezek az ábrázoló művészetben belül külön alműfaji alkothatnának.¹¹

A díszített iratok felhasználása ugyancsak kevés támpontot adhat a díszítményfajták áttekintéséhez, hiszen az irat használati funkciója s dekorációja közötti közvetlen összefüggések nem feltétlenül a képi megfogalmazás szintjén valósulnak meg. Ennek következtében voltaképpen annyi műfajról vagy alműfajról lehetne beszélni, ahányféle iratot vizsgálunk.¹² Ugyanakkor az a tény, hogy szövegek nagyjából egyeztethető díszítése oly eltérő iratféléken tűnik fel, egyszersmind bizonyítéka annak is, hogy a vizsgált időszakban egyazon folklór jellegű díszítő eljárással kell és lehet számolnunk, amelynek megnyilvánulási területe a díszített betűtől az önálló kompozíciójú képi illusztrációig széles területre terjedhet ki és számtalan átmeneti formát ölthet.

Anyagunk áttekintésénél az írott szöveg és a díszítésére szolgáló kép együtteséből, illetve a szöveg és a kép kapcsolatából indulunk ki. Jóllehet mind a díszírásnak, mind az ornamentális és figurális szövegillusztrációnak igen messzire nyúló művelődéstörténeti háttere van, itt legfeljebb csak utalhatunk arra, hogy az anyagunkban előforduló sémák és minták közvetlen előzményei sok esetben a középkortól kezdve ránk maradt kódexdíszítésben kereshetők, amelyek előzményei pedig már igen széles nemzetközi kutatást igényelnek.

Másképpen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a kéziratdíszítés középkori *gyakorlata* a könyvnyomtatás megjelenésével nem egyszerre számolódott fel, ha-

időszakból származó zsidó kéziratilusztrációkat. (Vö. i. m. I. kötetében a 31., 32., II. kötetében a 24., 25., III. kötetében pedig a 24., 25., 26., 27., 28., 36., 37., 40., 45. és 63. sz. képet.) Utóbb SCHÖNER Alfréd doktori disszertáció keretében dolgozta fel az ún. nagykanizsai Chevra-könyv kézzel festett díszítményeit, ábrázolásait. E forráscsoportnál éppen a nagy múltra visszatekintő zsidó kéziratdíszítés és a helyi népies jellegű motívumok összekapcsolásának kérdése a különösen figyelemreméltó.

¹¹ Az emléklapok közül a legnagyobb nemzetközi szakirodalma az illusztrált keresztelőleveleknek van: BURG 1963; GUGGENBUHL 1963, 1969; HABERLANDT 1917; LOTZ 1975; PIESKE 1958. Az élet fordulóihoz kapcsolódó díszített lapokról lásd még: DRÖGE 1985; LOTZ 1976; LOTZ—SARG 1977; VEREBÉLYI 1985a.

¹² A kézzel festett folklór jellegű képzőművészeti alkotások műfaji kérdéseivel foglalkozik összefoglaló művében LOTZ is (vö. 1982. 16—17). A szerző a díszített mű használati funkciója alapján osztja be az anyagot, ugyanakkor figyelembe veszi a készítés technikáját, a tematikus különbségeket is. Nála a következő anyagcsoportok találhatók meg: üvegfestmények; keresztelőlápok; vallási jellegű emléklapok; házassági, elsőáldozási, konfirmációs emléklapok, halálozás alkalmával kiállított emléklapok; profán jellegű emléklapok; sorozás, bevonulás és hasonló alkalmakhoz kötődő emléklapok, jókívánságok; strasbourgi katonafigurák; tulajdonjegyek; népi ex-librisek; zsákra nyomott illusztrációk; vallási jellegű képzőművészeti alkotások, kegyképek, imaképek stb., díszített hivatalos okmányok, bizonyítványok. E csoportokon belül még további díszítményt hordozó tárgyféléket is megemlít. A zsidó népi képzőművészeti alkotásokkal, valamint néhány ismertebb népi alkotó működésével külön fejezetekben foglalkozik. --- CSILLÉRY úttörő jelentőségű dolgozatában a népi rajzokat négy csoportba osztva mutatta be: a) mesteremberek munkahelyrajzai; b) falusi specializált szakemberek mintarajzai; c) festő-mesteremberek képei; d) paraszti gyermekrajzok és életképek (CSILLÉRY 1971. 64).

nem módosult formákban, egyszerűbb anyagon és egyszerűbb technikával kivitelezve, a középkoriétól nagyon eltérő társadalmi közegben szinte a legutóbbi időkig megmaradt.¹³ A kéziratdíszítés szokásának megjelenése, elterjedése a folklór jellegű anyagon belül nyilvánvalóan összefügg az írásbeliség popularizálódásával egyfelől, másfelől pedig — legalábbis Magyarországon — a rajzoktatás kötelezővé tételével az elemi oktatásban meg az ipariskolákban, amelynek megkísérlésével vagy elrendelésével a 18. század második felétől ismételtelen találkozhatunk.¹⁴

A külföldi példákhoz hasonlóan, nálunk sem maradt hatástalan az ún. *szépirás* kialakulása, amelyet a közép-európai művelődéstörténet elsősorban a 17. században Augsburgban működő írásművészek tevékenységéhez kapcsol. A lendületes vonásokkal kialakított betűformákhoz burjanzó kacskaringókkal kialakított, fonnott jellegű díszítmények járultak, amelyek hajlataiba mintegy „belelátta” az író-rajzoló művész a különféle növényi formákat, valóságos és mesebeli állatalakokat, emberi figurákat. A mindenkori iskolamesterek közvetítésével ez a fajta betűírás széles körben elterjedt és eközben a helyi népművészeti ornamentika elemeivel társult, gazdagodott.¹⁵

Az iskolákban gyakorolt és az ünnepi alkalmakra egyedül illőnek tartott szépírás még egyszerűbb változataiban is sokáig megőrizte a bonyolult és leginkább barokkosnak nevezhető vonalvezetést, bár az írásképp alakulására természetesen a későbbiekben más művészeti stílusok is hatottak.

Díszített irataink képi megformálásában mind a díszítő elemeket, mind a díszítmény elrendezését, valamint a képtémákat illetően gyakorta mutatható ki a nyomtatott könyvek illusztrációinak, címlapjának, szerkezeti megoldásainak stb. közvetlen hatása.¹⁶

Külön művészetszociológiai vizsgálódást érdemelne annak a kérdésnek a vizsgálata, milyen társadalmi igényeket elégítettek ki a kézzel rajzolt és festett képek. E kérdés megválaszolásához a nyomtatott grafikák és a rajzok felhasználási területeinek egybevetése adhatna fontos támpontokat. Ilyen jellegű kutatásokról — kevés kezdeményezéstől eltekintve — azonban egyelőre nincs tudomásunk. Ezenkívül konkrét adatok híjával ilyen vizsgálatokat nehéz elvégezni. Arra mindenesetre érdemes felfigyelni, hogy a nyomtatott grafikai termékek rendkívül változatos formában való megjelenése inkább ösztönzőleg hatott az illusztrálási gyakorlat

¹³ Kéziratok díszítésével ma is találkozunk, gondoljunk csak az iskolai füzetek változatos dekorációira, vagy a különféle alkalmakra kiadott és kézzel is feldíszített oklevelekre, diplomákra.

¹⁴ VIG 1932; *Ratio Educationis* 1777 (1981) 45, 71, 131, 237, 239, 267.

¹⁵ Az írás, illetve szépirás kialakulásával, történeti jelentőségével kapcsolatban idézhető néhány fontosabb mű: ALEXANDER 1979; BRADDOCK 1958; EVANS 1910; JENSEN 1959 (1935); KAFR 1956; LAFONT 1984; NORDENFALK 1970; RÉVAI 1779; SCHMIDT 1971; STAMMLER 1962; SZABÓ T. 1973; VANKLOVA 1891; ZINSLI 1951.

¹⁶ Külön tanulmányban kellene foglalkozni a korai magyar könyvnyomtatás képi megoldásainak és az illusztrált kéziratok képi kompozícióinak egybevetésével, hiszen bizonyos szerkezeti hasonlóságok futólagos áttekintéskor is szembeötlőek. Az összevetéshez gazdag illusztrációs anyagot tartalmaznak az alábbiak: FITZ 1959; PINTÉR 1974; SOLTÉSZ 1961. Rajzolt és nyomtatott grafikai előképeknek a képzőművészetek más ágaiban kimutatható kölcsönhatása egyébként nem ritkaság. (Vö. HOFFMANN 1931; WÉHLI 1983.)

megmaradásában a könyvnyomtatás technikájának európai elterjedését követő időszakban, és csak a 19. században tapasztaljuk azt — legalábbis Közép-Kelet-Európában —, hogy a kézzel rajzolt illusztrációt számos területéről teljesen kiszorítja a sokszorosított technikájú grafika. Az egyénileg készített vagy készíttetett rajz és kép, vagyis a pusztá szöveghez képest díszített alkotások iránti igény kifejezi a valamely esztétikai értelemben vett szép egyéni birtokbavételére való törekvést, amely azonban az adott társadalmi keretek és feltételek között nem jutott el arra a fokra, hogy a hivatásos művészet szintjén nyerjen kielégítést. Az egyedi, az egyszeri, ha úgy tetszik: a személyes és magánéleti jellegű témák, tartalmak és alkalmak (pl. születés, házasság stb.) képi megfogalmazására éppen ezért nem is vállalkozhattak itt hivatásos művészek, csak némi művészi érzékkel és rajzkészséggel rendelkező műkedvelők, akik többkevesebb ügyességgel válogattak alkotásaikhoz az adott műveltségi kör számára hozzáférhető sztereotípiák közül.

Bizonyos terminológiai egységesség kedvéért célszerű néhány fogalmat az alábbiakban egymással összefüggésben el- és meghatározni. Célunk itt a közvetlen tisztázás, ugyanakkor a későbbi leíráshoz ezek a terminusok úgy járulhatnak hozzá, hogy egy sajátos „esztétikai” — a szó folklór-esztétikai értelmében — értelmezés lehetőségét is magukban hordják. Praktikus okokból itt csak a mozgatható tárgyakon levő díszítmények ilyen fogalmait említjük, noha utalunk arra, hogy néhány esetben hasonló rendszerezés elképzelhető más, nem mozgatható tárgyak síkdíszítményeinek esetében is.

1. *Irat* (tárgyon: felirat) = olyan verbális anyag, amelynek célja nem a képi, hanem a szövegszerű megfogalmazás. A mi anyagunkban ez gyakorlatilag kézirat és minden példányában egyedi, noha ismerünk sokszorosan előforduló eseteket is.

2. *Díszített irat* = az előbbi fokozat (1.) olyan változata, amelyen a verbális szövegeket különösen szép, díszes ünnepi formában állítják ki. Ez leggyakrabban az írásmód jellegében valósul meg (kalligráfia, iniciálék, színes tinták vagy festékek használata stb.), néhol a díszítés egyes elemei (pl. a kezdőbetűk vagy a keretek) maguk is tartalmazznak ábrákat, sztereotip motívumokat. A díszített irat egésze mégis inkább ornamentális, mint ábrázoló jellegű. A hivatásos művészetben ilyen az ún. illuminált kézirat, a mi anyagunk azonban ettől esztétikailag és kompozícióban is eltér.

3. *Képes irat* = az előbbi fokozat (2.) olyan változata, amelyben az irat egésze már nem szövegszerű, hanem „képzőművészeti” jellegű kompozíció, rendszerint több színnel és motívummal. Általában megjelennek az ábrák (pl. kezdőkép, főmotívum, vagy akár az egész irat formája ilyen jellegű), anélkül azonban, hogy ez kötelező vagy minden esetben tartalmilag meghatározott lenne.

4. *Kép szöveggel* = az előbbi fokozathoz képest egészen más kategória, amelyben már egy képnek (nem feltétlenül szükséges) eleme a szöveg. (Tárgyon ilyen jellegűek pl. a festett bútorokon, az ún. pászorfaragáson, textileken stb. látható, a tulajdonosra vagy készítőre utaló monogramok, feliratok stb.). A hivatásos művészetben a feliratok jó része ilyen jellegű.

5. *Szöveges kép* = az előbbi fokozattól mind esztétikumában, mind kompozíciójában (sőt használatában is) eltérő jelenség, amelynél a szöveg szerepe a képen belül és nem attól függetlenül található meg, noha eredetét tekintve kép és szöveg lehet egymástól független is. A hivatásos művészetben ilyen az embléma, a mi anyagunkban ilyen például a falvédők gyakorlata. E fokozat mind a szöveg, mind a kép szempontjából ugyan külön is vizsgálható, mégis célszerű e két elemnek egymással összekapcsolt művelődéstörténeti elemzése.

6. *Kép* = önálló esztétikai jelenség, még akkor is, ha igen egyszerű (pl. gyermekrajz, falakra karcolt ábrák, útbaigazító jellegű rajzok, egyszerű cégérek, szücsök vagy pingáló asszonyok vázlatai stb.). A folklór keretén belül az esztétikai tudatosság e fokozaton belül igen változatos lehet (pl. az óra számlapján látható egyalakos ábrázolástól a „naiv művészek” festményeiig, a nyomtatott szentképektől és ikonoktól az üvegfestményekig). A hivatásos művészet hasonló esztétikai kategóriái csupán igen meggondolt módon és áttételesen alkalmazhatók a néprajzi vizsgálatok során.

Mindegyik említett fokozattól (1—6.) meg kell különböztetni a technikai úton előállított képeket (pl. nyomat, fénykép, film, video, xerox), amelyeknek egyedisége és ezzel esztétikai minősége egészen különböző. Ez a különbség független a közvetlen társadalmi kontextustól (azaz a 1—5. fokozatokhoz tartozó jelenségeket is lehet másodlagosan a 6. fokozathoz tartozónak tekinteni, vagy ezek sokszorosítását meg lehet kísérelni), és minden esetben külön megvizsgálandó jelenség.

Ezt a szöveg és kép kapcsolatából kiinduló osztályozást a következőkben példák bemutatásával és rövid elemzésével kívánjuk szemléltetni. Nem vállalkozhatunk itt azonban arra, hogy minden egyes forráscsoportot kimerítően leírjunk.¹⁷ Természetesen a javasolt elemzési módszer további adatoknak a vizsgálatba való bevonásával módosulhat, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a bemutatott kategóriák nemcsak a rajzok, hanem a más technikával kivitelezett, hasonló művek esetében is használhatók. A jelenleg feltárt anyag rendezéséhez és sajátos jellegének leírásához így is alkalmasnak tűnt ez az egyetlen és egységes szempontot hangsúlyozó beosztási rendszer. Az egyes osztályok két pólus, a *betűírás* és a *képi ábrázolás* közötti kifejezési formák rendszerezésére alkalmasak, ám a folklór jellegű ábrázolóművészetek történeti fejlődését csak közvetve érzékeltetik. Ez azt jelenti, hogy az egyes csoportonként felsorolt jelenségeknek, sőt egyes alkotásoknak is megvan a maga közvetlen külön kép-, illetve szövegtörténete. Ilyen összefüggésekre azonban legfeljebb utalni tudtunk.

IRAT

Esztétikai szempontból az irat formája, a kézírás betűinek alakja, a sorok tördelése másodlagos jelentőségű. Mindezek vizsgálata kor- és írástörténeti, illetve művelődésszociológiai szempontból (sőt még néprajzi tekintetben is) nagyon tanulságos lehet, ám mostani elemzésünk körén kívül esik.

¹⁷ Például az általunk vizsgált korszakban keletkezett hangjegyes források, kézíratos térképek díszítményei is külön, önálló elemzést igényelnének, további még feltáratlan anyagokkal együtt.

DÍSZÍTETT IRAT

Terjedelmi szempontból a díszített irat lehet csupán egy lap vagy egész füzet, sőt könyv is.

A díszített *egylapos* iratok többsége egyszersmind okmány is. Ilyenek például a városok vagy céhek számára készült kiváltságlevelek, a céhek által kiállított bizonyítványok és hasonlók. A szövegek a hazai hivatali gyakorlatnak megfelelően íródhattak latin, német vagy magyar nyelven. A díszes okleveleken a szöveg elrendezése többé-kevésbé azonos. Az első rész — többnyire egy, legfeljebb két sor — megnevezi az iratot kiállító testületet. A második rész — rendszerint a harmadik sor — megjelöli az okmányt illető személyt vagy testületet, a további s egyszersmind a legterjedelmesebb szakasz részletezi az okmány kiállításának indokát, körülményeit, helyét és időpontját. Végül a kiállító hatóságot képviselő személy aláírása következik, címeinek, rangjainak feltüntetésével és a hitelességet igazoló pecséttel. Ez a szövegszerkezet vizuálisan is megjelenik, illetve jól tükröződik az írás tagolásában és díszítésében. A kiemelni kívánt szövegrészek — különösen az első sor — hosszabb és nagyobb betűkkel írott, mint a többi szövegrész. A színezés és díszítés fokozatai is a hangsúlyozni kívánt tartalmakhoz igazodnak. Rendszerint az első sor a leghosszabb (legalább egy betűhellyel), mint a következő sorok, valamint ez a legszínesebb és -díszesebb. A második sor már kisebb betűkkel íródik és balra beljebb kezdődik, mint az első. A harmadik sor, illetve a további szövegrészek rendszerint újabb, kisebb betűfokozattal írottak az előzőekhez képest. Kedvelt az első sor kezdő- és nagybetűinek kalligrafikus díszítése, valamint az egész szövegen belül legalább a fekete és piros színek váltogatása, ahol is a piros a tartalmi kiemelést szolgálja. E színek használata a középkori gyakorlatra emlékeztet. Némely esetben az okmánylap felső részét vagy további oldalait is ornamentális minták szegélyezik. A képi megkomponáltsághoz tartozhat az aláírás, illetve a pecsétek elhelyezése is. Az írás többnyire fekvő lapra rendezett, de álló lapok is előfordulnak. A keretminták, szegélyek, zárólécek és sorminták — ugyanúgy, mint a szöveg tördelése — a tartalmi kiemelést szolgálják, azaz mindenkor a szöveg a lényeges, a díszítőelemek alárendelt szerepűek (*1. kép*).

A mi szempontunkból ebbe a csoportba sorolhatjuk azokat a többlapos kéziratokat is, amelyekben csupán a címoldal díszített. A díszítés és szövegtördelés konkrét megjelenési formája esetről esetre változik, ám az elrendezési alapelv, ti. hogy a tartalom kiemelése az irányadó, változatlan. Érdemes itt külön is a betűdíszítés mikéntjét vizsgálni. A betűdíszítést vizsgáló kutatás ugyanis megkülönbözteti a *járadékos betűdíszítést*, a betű testét *kitöltő ornamentikát* és a betű alakját vagy ennek egyes elemeit *helyettesítő ornamentikát* (*2. kép*).¹⁸

A több lapból álló díszített iratok tartalmi szempontból igen sokfélék lehetnek. A rendkívül szerteágazó forráscsoportok közül itt csupán néhányra tudunk utalni.

¹⁸ NORDENFALK 1970. I. kötet „Zierrnotive” c. fejezet, 135—216; valamint II. kötet I—VIII. Taf. Nálunk is találhatók analógiák a betűdíszítésre a római kori emlékeken (vö. FITZ 1982. 51. sz. kép).

Az utóbbi évtizedekben több magyarországi kéziratos énekeskönyv jelent meg hasonmás kiadásban.¹⁹ Mind az ismételten publikált, mind a kiadatlan anyagok irodalmi szempontú feldolgozása az irodalomtörténetek keretében nagy múltra tekinthet vissza. Ezzel szemben az illusztrációk eddig kevesebb figyelmet kaptak. Mi itt csupán az eddig még nem publikált, ún. *Erdélyi énekeskönyvre* hivatkozunk (3. kép). Az ismeretlen másoló írásában ránk maradt könyv 1779-ből származik, 136 lap terjedelmű, túlnyomórészt szerelmi dalokat tartalmaz.²⁰ Az egyes verseket kalligrafikusan írt „Más” szó választja el egymástól. A sorok tagolása nem követi a versszakhatárokat, a versszakok ennek ellenére megkülönböztetettek. Az első versszak első betűje díszített és színezett. A további versszak-kezdőbetűk hangsúlyozottak, méretük és színezésük azonos az első soréval, de nem díszítettek. A verskezdőbetűk díszítményei több tucatszor is ismétlődhetnek a kötetben, még nem kötődnek valamely adott betűkhöz, előfordulásuk gyakorisága tetszőleges, mert olykor egy lapon kétszer is előfordul ugyanaz a forma,²¹ máskor ritkább az ismétlődés. A díszítmény részleteiben viszont számtalan változatot fedezhetünk fel. A már említett beosztás szerint az *Erdélyi énekeskönyv* díszes betűit ún. passzív járulékos ornamentika díszíti, ami azt jelenti, hogy a betűformához nem szervesen kapcsolódik a díszítmény, csupán kerete vagy háttere annak. A betűkeret kötetünkben gyakran babérkoszorú, cserfalevelek-ből kialakított forma vagy olyan négyszegletes keretforma, amelynek belseje virágmintákkal vagy négyzetráccsal kitöltött. Különösen érdekes a szárára fektetett *h* betűhöz hasonló betűdíz, amelynek egyik szára madárkát tartó leveles ágban végződik. Megjegyzendő, hogy itt a járulékosnak nevezett díszítményelemek — a leveles motívumok, a madárkamotívum vagy a geometrikus elemek —, amelyek a betűkön kívül, ám még a betűkhöz kapcsolódva jelennek meg, Európában már az antikvitás óta adathozhatóak, amikor is azok még közvetlenül vonallal kapcsolódtak a betűhöz, míg esetünkben adott betű keretdíszének részei. A betűvel való kapcsolat még lazább azokban a kompozíciókban, amelyekben egy virágtő mellett álló angyalka tartja a betűvel ékesített kartust. A rokokó hangulatú képcsckéken hol rózsatő, hol lilium, rózsza, szegfű látható az ugyancsak változó színezésű angyalka mellett. A másoló kedvelte a kalligrafikusan kicifrázott betűket is. Leginkább a *H*, *K*, *M*, és *N* betűket rajzolja meg ebben a stílusban. A járulékos díszítmények itt nem a szabad betűszárakból vannak kialakítva, hanem azok közeit töltik ki pontok, vonalak, virágok, szívek alakjában. A betűformák kitöltésére csupán színeket és ezek árnyalatait, mintákat azonban nem használ a rajzoló. A változtatásokra való törekvés sem törli meg azonban az ornamentális jelleget, a különböző variánsok mind a díszbetűk és betűdízsek körében maradnak.

A kéziratos könyvek, füzetek között számos testületi jegyzőkönyv és napló díszített. Ilyen például a badacsonyi hegyközség jegyzőkönyve, amely az 1756 és 1874 közötti időszakból tartalmaz bejegyzéseket, 1756-ból pedig lapdíszeket is.²²

¹⁹ SZENTSEI György Daloskönyve, 1977; KUUN-kódex, 1979; WATHAY Ferenc énekeskönyve, 1976.

²⁰ MTA Kézirattár ltsz. RUI 8-136. (Vö. SZABÓ T. 1934. II. 79. sz. és STOLL 1963. 187 [332. sz.].)

²¹ ERDÉLYI énekeskönyv, 1779, 16. A lelőhelyet illetően lásd a 20. sz. jegyzetet!

²² Badacsonyi hegyközség rendtartása 1756—1874. Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 5459.

A 322 lapból álló könyv első 66 oldala pirossal keretezett, az 5—28. lap felső szélein piros, zöld tulipános minta látható mintegy zárólécként. A belső címlap — a könyv további lapjaitól eltérően pergamen — a kötetbe kettéhajtva van beragasztva. Kék, piros, sárga, zöld virágmintás — jobbára tulipános — keret veszi e lapon körül a piros keretbe foglalt, piros és zöld színnel írt címfeliratot. A kötet szövege a harmadik lapon kezdődik, fekete, kiemelt nagyságú betűkkel írva le a kötetbe foglaltak célját. A negyedik laptól a huszonkilencedik lapig következőnek a hegyközség szabályzatai, megint csak piros és zöld színnel. Az első artikulus előtt a negyedik lap felső harmadát díszítették a legnagyobb mintákkal a kötetben: piros és zöld színű tulipános, szőlőfürtös motívumot találunk itt. Csupán a díszítmény alján, középen láthatunk egy piros-kék színű keresztet, ami talán valamilyen jelvény lehet, mert stílusában nem illik a többi díszítményhez. A harmincadik lap felső sarkaiba és közepére feketés, barnás színnel kalligrafikus ékítményt illesztettek, a harmincegyedik lap aljára pedig ugyancsak feketésbarna színnel virágkorsós mintát rajzoltak. Az írás színe a 31. laptól kezdve fekete, illetve feketésbarna, csupán a 62. lapon bukkan fel még egyszer a szöveg írásánál a zöld és a piros szín. Az 1756 utáni évekből további díszítmények nincsenek a kötetben. A zöld és piros színű minták, zárólécek, stilizált tulipánok festett asztalosmunkák motívumaihoz hasonlítanak, jellegüket és formájukat tekintve, míg a feketésbarna színnel rajzolt néhány ékítmény közelebb áll a nyomtatott könyvek díszeihez vagy a szépírás kacsaringóihoz.

KÉPES IRAT

Írott szövegek ékesítése esetenként meghaladja azokat a lehetőségeket, amelyeket a hagyományos értelemben vett szépírás és a lapszélek ornamentális díszítése jelent. Pontosabban szólva az írott szöveg és a díszítmény aránya a díszített iratokéhoz képest megváltozik: a díszítmény jelentősége és ennek megfelelően a dekorált felületrész is megnő. A díszítés sem korlátozódik a szöveg egyes elemeire, hanem elválik attól. A kép kompozíciója a következő: az ornamentális, ritkábban figurális elemekkel is bővített keret (noha keret jellege még megmarad) sokszor aprólékosan kidolgozott, összetett motívumokat tartalmaz. Különösen a figurális elemeknél érzékelhető az önálló képalkotásra irányuló törekvés (*2. kép*).

Az egy lapos képes irat szép példája az 1799-ben, a zilahi csizmadiacéh által S. Kovács György számára kiállított mesterlevél.²³ E lap felső részén középen, illetve jobb- és baloldalt, majd aszimmetrikusan folytatódóan virágfüzérből kialakított kartusban egy koronás angyal (mégpedig hangsúlyozottan női angyal) látszik derékig. Baloldalt levelekből és virágokból kialakított újabb kartusban egy, műhelyben csizmaszárat a bőrből kivágó csizmadiát ábrázolt a rajzoló. Az ábrázolás

²³ S. Kovács György csizmadiamesterlevele a Sabaria cipőgyár szombathelyi cipőgyűjteményének a tulajdona. Itt köszönöm meg KARSAI Jánosnak szívességét, hogy a céhlevélről készült fényképeket a szükséges felvilágosításokkal együtt rendelkezésemre bocsátotta. (Vö. KARSAI 1982. 144—46.)

nem általánosító, hanem egyedi jellegűnek, pontosnak tűnik, noha a képnek a céhlevélén való szerepeltetése nyilvánvalóan jelképi értelemmel bír. A lap alsó részén jellegében hasonló, méreteiben azonban egymástól eltérő virágfüzérék veszik körül a céhpecsétet, amelynek a helyét címerpajzszerűen előre kijelölték. Ezt a kis kartust a címerpajzs-ábrázolásoknál gyakori heraldikus oroszlánok tartják. A füzérdísz a lap jobb szélén folytatódik. A szöveg első betűje díszített, az *M* betű szárai közé egy álló angyalt, valamint egy férfi és egy női figura mellképét rajzolták. Megjegyezzük, hogy emberfej vagy emberi alak írásdíszítményként való alkalmazására is nemcsak a kortársi betűdekorációkból, hanem már a késő antikvitás és a középkor írásdíszító gyakorlatának legkülönbözőbb területeiről is lehet példákat felsorakoztatni. Az emberi fej betűdíszként egyaránt lehet járulékos elem — mint idézett példánkban —, továbbá töltődísz vagy a betűformát helyettesítő figura is.²⁴ Formai találékonyosság, sőt humor mutatkozik meg abban, ahogyan a rajzoló a betűk és díszítmények körvonalait felhasználja, átalakítja: az *M* betű száraiba kapaszkodik az angyal, s hóna alatt mintegy kikandikálnak jobbról és balról a derékig látszó emberi alakok.²⁵

Ilyen és hasonló jellegű díszítményekkel ékesített lapok nemcsak céhes iratanyagban fordulhatnak elő, hanem másutt is. A céhes iratanyagban azonban olyan gyakoriak, hogy érdemes lenne ezt a forráscsoportot önállóan is feldolgozni a díszítményfélék témái, megoldásai, motívumai stb. alapján.

Az egylapos képes iratok sajátos csoportját alkotják az emberi élet kiemelkedő fordulóihoz kapcsolódó köszöntő-, emlék-, és díszlapok. A nemzetközi anyagban ide sorolják a keresztelői, házasság-, konfirmációs- vagy elsőáldozási emléklapokat, a katonasághoz való bevonulás, illetve a katonaságtól való szabadulás alkalmával készült köszöntőlapokat, a díszített szerelmi leveleket, házasságleveleket, valamint a halálozás alkalmával készített emléklapokat és hasonlókat.²⁶ E lapok egy-egy fajtája a különböző országokban vagy tájakon hosszabb-rövidebb ideig volt divatban. A történeti adatok egymásutánjából gyakran nyomon követhető még az is, milyen mester vagy műhely működéséhez köthető egy-egy helységben vagy környékén e szokás felvirágoztatása, milyen előképek hatottak az egyes művészi formák kialakítására, milyen díszítménykincsből merítettek a lapok írására és díszítésére vállalkozó papok, tanítók, képirók vagy a jegyzők (*4. kép*).

A kutatás számára Magyarországon eddig hozzáférhetővé vált néhány köszöntő és emléklappéldány²⁷ alapján ma még nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni azt, pontosan mikor és milyen úton, módon és mértékben került a népi gyakorlatba a díszített emléklapkészítés szokása. A 19. század elejéről már ismerünk néhány névnapi köszöntőlapot, amelyeken magyar nyelvű köszöntő versikék olvashatók

²⁴ NORDENFALK 1970. 147; valamint VANKLOVA 1891. 17.

²⁵ A szabad vizuális fantázia a kézi festésű illusztrációknál természetesen több teret kap, mint a nyomtatott könyvdíszek alakításánál, gondoljunk csak például a középkori illuminált kéziratok groteszk és játékos figuráira, amelyek hasonmásai az épületplasztikákon is megtalálhatók.

²⁶ Lásd a 11. és a 12. jegyzetet!

²⁷ Lásd KRESZ 1956. 18, valamint VEREBÉLYI 1985b.

virágfüzérektől körülvéve. E néhány példányt, minthogy előfordulásuk nem tömeges, közvetlen szokásháttérük pedig egyelőre felderítetlen, jelenleg csak az európai kordivat helyi változataiként tarthatjuk számon.

Az 1803-ban Boldogfalván és ugyancsak a 19. század elején Bikfalván²⁸ készült lapok igen hasonlítanak egymáshoz (5. kép). A lapra írt köszöntő versikéket színes papírból és selyemből kivágott, illetve rajzzal is kiegészített virágos-leveles indafüzér veszi körül. A papír- és selyemkivágás mint kézimunka a 19. század első évtizedeiben polgári körökben divatozott, mint egyebek között a papír- és selyemfestés néhány más fajtája is.²⁹ A díszítési technika közvetlen előzményei a barokk kolostormunkákig vezethetők vissza.³⁰ Egy másik, 1859-ből származó, ugyancsak magyar nyelvű névnapi köszöntővers keretdísze biedermeier hangulatú rózsamotívumokból van kialakítva.³¹ Ezen az akvarellfestés gyakorlott kézre vall, maga a minta a korabeli kézimunka-mintakönyvekben közölt ornamensekre emlékeztet.

Nem a polgári női kézimunkákra, hanem a parasztbútorok festett mintáira emlékeztetnek azok a díszítmények, amelyeket a Duna—Tisza közének néhány, német telepesek által lakott községéből összegyűjtött keresztelőlevélen láthatunk. Josef Taffe 1877-ben vagy Georg Metz 1868-ban készített emléklapja³² néhány más, nem szignált lappal együtt arról tanúskodik, hogy Bácsfeketehegyen, illetve Torzsán ebben az időszakban ismert volt a különféle alkalmakra készített dísz- és emléklap. Megjegyzendő, hogy a keresztelői emléklapokhoz hasonló stílusban még hitelt megtagadó szövegű, német nyelvű verset tartalmazó kocsmai lap is készült.³³

A képek felső harmadát asztal-, vagy oltárlapszerű, oszlopszerűen kiképzett lábakra helyezett vízszintes párkány választja el a lap alsó két harmadától. A lábak vagy oszlopok között olvasható az ajánlás vagy emlék-, illetve köszöntővers. Az oszlopok mellett szimmetrikusan kétoldalt, esetleg a lap alján is virágos-leveles díszítmény helyezkedik el. A lap felső részében középpont helyezni el általában egy díszítőmotívumot, és emellett ugyancsak szimmetrikusan jobb- és baloldalt még egyet-egyet. Ezek lehetnek szívmintával kombinált virágmotívumok, cserépbe, vázába helyezett virágtövek stb. Előfordul, hogy a lap maga későbbi időpontban készült, mint a megörökítésre szánt alkalom időpontja. Ez arról tanúskodik, hogy a díszített lap nem az élet fordulóihoz kapcsolódó szokás azonnali kelléke, sokkal inkább a ház belső díszítésének tartozéka, és a faldíszítés divatjának köszönhetően támadhatott fel iránta az érdeklődés. Az emléklapok szokáshoz való kapcsolódá-

²⁸ A Bikfalván készült lap lelőhelye a Magyar Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 5441., a Boldogfalván készült lap a Debreceni Déri Múzeum birtokában van, ltsz. 1200.

²⁹ A számtalan korabeli kiadvány közül lásd például LEANDER 1828; REHAZEK é. n. A korszak művészetének jellemzését lásd LYKA 1942, különösen a 32—85. oldalakon. A biedermeier ízlést illetően utalunk GEISMEIER 1979; EGGER 1980.

³⁰ ROTHMUND 1982.

³¹ Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 8566.

³² A Néprajzi Múzeumban METZ György több munkája is megtalálható: EA ltsz. 5336; 5337a, b, c; 6301; J. TAFÉ műve ugyanott 5434. ltsz alatt lelhető meg. (Vö. CSILLÉRY 1971. 68; 26. sz. jegyzet.)

³³ Néprajzi Múzeum EA ltsz. 5435. Bár készítőjének neve ismeretlen, jellegében azonban igen hasonlít METZ más munkáihoz.

sát például Elzászban, Rostock és Danzig környékén vagy Szászországban a 17. századtól kezdve adatolni tudja a kutatás.³⁴ A 19. század utolsó évtizedében és a 20. század első éveiben Hartán készült keresztlői, konfirmációs és házasságkötési emléklapok még „Emlék”, „Andenken” felirattal is ellátottak. A Szalkszentmártonból származó, Hartán működő Borbély Mihály,³⁵ valamint az asztalosként is ismert Knodel Mihály és mások művei az előzőektől eltérő stílusban készültek, ám ezek is jól láthatóan tükrözik a helybeli bútorokból ismert ornamentika befolyását. Ma még nehéz eldönteni, hogy német nyelvű emléklapok esetében lokális, újabb divattal vagy a telepések által magukkal hozott hagyománnyal kell-e számolnunk, és hogy a díszes emléklapok készítésének szokása van-e valamilyen összefüggésben a német nyelvterületen leírt történeti előzményekkel.

Nemcsak egyes lapok, hanem egész füzetek és könyvek³⁶ is tartozhatnak a képes iratok kategóriájába.³⁷ Példaként a debreceni Református Kollégium könyvtárának két kötetét mutatjuk itt be.³⁸ A *Series curatorum et famulorum ab an(no) 1734—62* és a *Diarium Famulorum ab an(no) 1762—1776* című kötetek³⁹ a tanárokat segítő diákok, a famulusok névsorait, bevételeit, javait tüntetik fel. A kurátorok tisztségük megkezdésekor az egyébként folyamatosan vezetett jegyzőkönyvek-

³⁴ Lásd a 9., 11., és 12. sz. jegyzetben felsoroltakat, valamint BEITL—BEITL 1974 „Patenbrief”, „Liebesbrief”, „Heiratsbrief”, „Glückwünsche” címszavait.

³⁵ BORBÉLY Mihály néhány képe megtalálható a Néprajzi Múzeum Egyházi Gyűjteményében: ltsz. 65.91.210; 65. 91. 211; 65. 9. 212; 65.91.213; 67.104. 24. (Vö. CSILLÉRY 1971. 68. oldal, valamint 27. és 28. jegyzet, 7. és 8. ábra — BOROSS 1982. 131—134, valamint a 72. és 73. sz. kép.)

³⁶ K. KOVÁCS László közölte a kolozsvári külső közép-utcai Kalandos Társaság jegyzőkönyvének két illusztrált lapját 1826-ból: K. KOVÁCS 1944. 24., 26. és 27. sz. kép.

³⁷ KOROKNAY Éva az alföldi városok könyvművészetéről írt rövidebb tanulmányában néhány könyvbelsőről is említést tesz. (Vö. KOROKNAY 1955. 13—17.) Foglalkozik Teregyei Mihály munkájával, az 1701-ben megújított Nagykőrösi Iskolaszabályzattal, illetve ennek 1725-ben Szerentsi József által készített másolatával, az 1727—54 közötti időszakból származó, ún. *Kiskunhalasi Protocollummal*, valamint Balla Gergely nagykőrösi notárius munkáival, többek között a *Liber Privilegiati Oppidi N=Körös* c. (1750) kézirrattal, továbbá a Herczeg Péter által illusztrált, 1781-ből származó kecskeméti református egyházközségi anyakönyvvel. Ez utóbbi munkát mi is elemezzük. Érdekes megállapítást tesz: „Míg eddig is tudtunk arról, hogy a XVII. század folyamán a magyar művészetben végbemenő változások részben török hatásoknak köszönhetőek, csak most derült fény arra, hogy az a közvetlen törökös hatás milyen érdekesen befolyásolja alföldi városaink könyvbelsőinek művészi kialakítását. Ez a hatás — eltekintve a textiliakkal erős rokonságot tartó könyvborító papiroktól — erőteljesen nyilvánul meg a díszes kezdőbetűkben (iniciálék), záródíszekben, sőt részben magában a díszírásban is.” (I. m. 13.) Néhány képet is közöl a nagykőrösi iskolatörvényből, a kiskunhalasi jegyzőkönyvből (i. m. 16) és a nagykőrösi *Liber Privilegiati Oppidi*... c. munkából (i. m. 16). KOROKNAY a török kalligráfia mellett a minták közé sorolja a barokk írásformákat, a korabeli nyomtatványokat és asztalos minta-könyveket (i. m. 14).

³⁸ KIRÁLY László „Népi díszítőművészet a 17—19. században” címen gyűjtötte össze elsősorban a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén a református tanintézetek, egyházközségek irataiban fellelhető rajzokat, illusztrációkat. A gyűjtemény a Néprajzi Múzeum birtokában van (EA ltsz. 15269. — A gyűjtéshez tartozó fotók az EA Fényképtár, ltsz. 291894—292177 alatt találhatók). Dolgozatomban támaszkodtam KIRÁLY László tárgyleírásaira és fényképfelvételeire. Itt köszönöm meg azt a kitűnő szíveséget, amellyel KIRÁLY László e dolgozat megszületését elősegítette, hozzájárulván eredményeinek és fényképeinek felhasználásához és publikálásához.

³⁹ A két kézirat a Tisztántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára és Levéltára gyűjteményében a *Series curatorum*... ltsz. Z-119, valamint a *Diarium Famulorum*... ltsz. Z-123 iratcsomóban található.

ben új lapot kezdtek, amelyet vagy ők maguk, vagy valamelyik diáktársuk díszített. A rajzolók többnyire névtelenek, ám ha meg is találjuk olykor nevük kezdőbetűit vagy teljes aláírásukat, azt nem tudjuk ma már kideríteni, hogy a rajzolással csupán alkalmoszerűen foglalkoztak-e, vagy a későbbiekben is folytatták-e e mesteriséget (6. kép).

A két kötet több tucatnyi színezett, festett rajza voltaképpen címdalalak barokk, sőt rokokó megfogalmazású keretdíszei. A többnyire pajzsszerűen kiképzett mezőbe került a felirat jellegű szöveg. A keretdísz kialakításának és a szöveg elhelyezésének ezt a módját korábról és hazánkban is a nyomtatott könyvek címlapjairól ismerjük,⁴⁰ ám találkozhatunk vele templomi famennyezeteken és karzatokon is.⁴¹ A jobbára levél- és virágfüzérekkel álló díszítmény többnyire alul, középről indul ki és kétoldalt szimmetrikusan folytatódik. Némelykor a levélindák helyett oszlopok állnak és a keret kiképzése architektonikus jellegű. A díszítmény kiindulópontját alul gyakran külön díszítőelem (pl. váza vagy újabban medaillon) jelzi. A díszítést felül külön díszítőfüzér vagy egyéb díszítőelem, pl. korona, virágmotívum stb. zárja le. A szöveg számára kiképzett felület, mint említettük, legtöbbször pajzs alakú vagy ahhoz hasonló, ritkábban ovális vagy négyszegletes forma. A stilizált növényi ornamensekből kialakított keretdíszek között néhány címeroroszlánon kívül előfordulnak emberfejek, illetve -alakok is. A *Series curatorum*... kötetében az 1758/59-es évben Németi Mihály kurátorsága idején vezetett jegyzőkönyv egyik lapján a debreceni kollégium tanárainak névsorát babérkoszorú övezi, és a koszorú mellé jobb és bal oldalra még egy-egy tulipántó is került, a koszorú felett pedig két oroszlán mintegy címerként császári koronás, bajuszos férfiportrét tart. Az emberfej díszítőelemként, — mint közismert — igen régen előfordul az európai könyvdíszítés, illetve ornamentika történetében,⁴² itt azonban feltételezhető, hogy egyszerűen egy valóságos személy portréjáról is szó van. Ezt a feltételezést az arcvonások karakteres megformálása — hosszúkás fej, dús szemöldök, sötét szempár, keskeny orr, hosszú, pödrött bajusz — támasztja alá.

Szentmiklósi Sámuel kurátor lapja a kötet legszellemesebb illusztrációja. Gazdagon színezett, növényi ornamensekből kiképzett kartus közepén két pálmafa áll. A kartus papírja be van vágva úgy, hogy az, mint egy ablak kihajtható. A szétnyitott lapokon kétoldalt egy-egy négyszárnyú kerub látható, az egyik kezében fáklya, a másik kezében jogaszerű jelvény. Közöttük a beragasztott papírlapon kézzel írt latin nyelvű szöveg olvasható. A kartus felett középen kék-narancssárga császári korona, mellette kettébontva az 1760-as évszám. A kartus alatt középen két fekvő oroszlán helyezkedik el, mögöttük két tógás diák, a bal oldali kezében vándorbot, a jobb oldali kezében csengő, nyakában tarisznya. Ez az apró képrészlet valóságos

⁴⁰ Vö. SOLTÉSZ 1961. I., V., VII., VIII., XIX., XX., XXXVII., XXXVIII., és L. tábláját.

⁴¹ Egyebek között lásd SZABADFALVI 1980. I. táblakép. Különösen érdekes keretbe írt szövegek előfordulása díszítményként templomfalra festve, amire a magyarszecei katolikus templomban vannak szép példák. Lásd: MAROSI 1975. 43. oldal és 54. 55. kép. Famennyezetekre festett keretelt szövegek, ajánlások láthatóak az 51. és 63. képen.

⁴² NORDENFALK 1970. 144–145, valamint a 145. oldal 2. sz. jegyzet, továbbá VANKLOVA 1891.

helyezetre, a vándorló, adománygyűjtő diákokra utal, ábrázolásuk realiztikus, viszont nem részletező. A kompozíció teljes lenne e két figura nélkül is, jelenlétük mintegy konkretizálja azt a társadalmi közeget, a diákokét, amely számára az egész kötet készült.

A *Diarium Famulorum ab anno 1762—1776* című kötet díszítményei jellegükben nem sokban különböznek. A díszítmények színei változatlanul élénkek, gyakoribb a sötétkék alapozás, mint korábban. Az 1770-es évektől többször is előfordul az, hogy a kifestett lap alsó mezőjében diákfigurák is megjelennek. A Szentmiklósi Sándor kurátorsága idején, 1771-ben készült lapon — a rajzoló itt nincs külön feltüntetve — egymást keresztező, kék színű, árnyalt, kontúrozott levelekből, zöld tulipánokból és barna rózsákból meg nárciszokból álló füzér keretezi a kézzel írt, nyomtatott betűs címiratot. A virágfüzér alatt az évszámot körbefogó babérkoszorú van. A babérkoszorú mellett a lap két alsó sarkában tógás diákok állnak, vállukon vesszőnyaláb. Egyikük csengőt, másikuk lámpást tart a kezében. A két alak akár el is maradhatna a képről, a kompozíció nélkülük is teljes. Az ábrázolás itt is igyekszik tárgyyszerűséget mutatni, a diákoknak a díszített lapon való szerepeltetése mégis inkább jelképes és nem életképszerű. Hasonló jellegű a két évvel később, 1775-ben készített lapdís is. A szöveg keretdíséhez alul, középen újabb színezett levélkeretet illesztettek, amelyben egy tógás diák alakja köré írták fel az évszámot. A figura a keretdíszben belülről kerülve szorosabb kapcsolatba került a többi képi elemmel: a szöveg, az ornamentális elemek és a figurális ábra majdnem embléma jellegű együtttest alkot.

1783-ból, 1784-ből és 1786-ból három különböző kurátor által megkezdett lapon, de a tematikus és stiláris egyezések alapján feltételezhetően ugyanattól a kéztől származó három érdekes képet láthatunk. A díszítmény szerkezete a három lapon lényegében azonos. Keretezett a szöveg és ahhoz szervesen kapcsolódik alul egy, a fentiekhez hasonló díszítményekkel körülvett képmező. Az 1783-ban készült lapon a képrészen tópartot, illetve békát fogó hattyút vagy vadlibát, és csengőt rázó gólyát látunk. Közeliükben három alvó tücsök. Az 1784-ben készült lap képmezőjében tógás diák terelget három gólyát és egy vadlibát. Az 1786-ban készült lapon tógás diák élelmet (?) nyújt egy gólyának és egy vadlibának. — Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az utóbbi esetben a díszítmény egésze szerényebb, mint a korábbi lapokon volt, és felépítésében is különbözik azoktól. Ugyanis a már ismertetett keretelt képmező felett itt egy újabb téglalap alakú, mérsékeltén cifrázott sötét keret felső részében gomolygó felhőkből — pontosabban a bal felső sarokból — Isten szeme pillant ránk. Apró betűkkel a keret bal felső részén még felirat is olvasható „Dominus Providebit”. Ugyanebből az irányból, szinte a felhőkből kihajolva derékig látszó férfialak tart bal kezében egy zöld leveles koszorút, amelybe kézzel írtak egy latin nyelvű, hosszabb feliratot. Valószínűleg magát Szilágyi István kurátort sejtethetjük a hosszú hajú fiatalember ábrázolásában, ezt sugallja a kép szerkezete (6. kép).

A három tóparti kép jelenetszerű és ugyanakkor jelképes értelmű is. Az elsőéves diákot ma is gólyának nevezi a diáknyelv, a képeken szereplő többi állat, a tücsök,

a hatyú vagy a vadliba jelentésének pontos megfejtését a korabeli debreceni diákszótár adhatná meg. A bemutatott képi megoldások még nem önálló képek, csak a díszítmény egészének tartozékai, mindazáltal már a képi mondanivaló önálló kifejezésének előzményeként foghatók fel.

KÉP SZÖVEGGEL

Az írott szöveg díszítése a nem hivatásos kéziratdíszító könyvművészek körében is eljut arra a fokra, ahol a kép már alig támaszkodik a szövegre, vizuális szempontból mindenképpen önálló kompozíció. Az így illusztrált lapon az arányok is megváltoznak, terjedelemben is a képé az elsőség. Gyakori jelenség, hogy a keret itt a képet veszi körül és egyszersmind hangsúlyozza is az írás és az illusztráció szétválását. Példaként a kenderesi református egyházközség 18. századi anyakönyvét idézzük (7. kép). Az illusztrátor, bizonyos Mindszenti György egyszersmind feltételezhetően a kenderesi templom kazettás mennyezetének a festője is.⁴³ Az anyakönyv hat fejezetre osztott, minden fejezet előtt egy-egy kép látható. A kötet hat illusztrált lapjának beosztása a kép és szöveg szempontjából a következő: mindenütt a lap felső háromnegyed részét tölti be a négysegletes keretbe foglalt kép. A keretek felső sarkai enyhén íveltek és barokk díszítéssel kiegészítettek. Ami az eltéréseket illeti, a negyedik kép kerete a leginkább kartus jellegű, a hatodik képen pedig a keret díszítése elmaradt. A negyedik kép kivételével az ábrázolások egész- vagy félalakos portrék, és egyszersmind jelenetábrázolások is, mintegy átmenetet alkotnak e két műfaj között. Az első rész elé a lelkészt és az iskolamestert rajzolta Mindszenti, akik egy asztal mellett kétoldalt állnak, bal, illetve jobb kezüket az asztalon fekvő nyitott könyvön, feltehetőleg a Biblián nyugtatva. A második kép (a megkereszteltek névsora) előtt keresztelési jelenetet mutat be. A kép bal oldalán álló keresztanya egy csecsemőt tart a keresztelőmedence fölél. Mellette balról derékig látszik a keresztapa, jobboldalt látható a keresztelő lelkész, jobbát a csecsemő feje fölé nyújtva. A keresztelőmedence tartópillérén jelzésszerűen egy arc más körvonalai láthatóak. Ez az arc — talán rejtett önarckép — játékosan illeszkedik bele az ábrázolt keresztelőmedence körvonalaiba. Arcképnek vagy más figurális alaknak a „belelátása”, mintegy formai asszociáció révén egy adott ornamentális alakzatba, igen régi művészi-technikai fogás, amelyre nemcsak az európai ornamentika történetéből lehet párhuzamokat sorolni az antikvitástól kezdve a mai vicclapokig, hanem akár a népművészetből is, különösen a fafaragás vagy a gyermekjátékok köréből,⁴⁴ itt a kódextörténetből jól ismert hagyomány közvetlen továbbélésére gondolhatunk. A harmadik résznél (a házasságkötések felsorolása) elé egy ifjú pár és a lelkész került. E képről magáról nem lehet

⁴³ KIRÁLY László gyűjtése, Néprajzi Múzeum EA ltsz. 15269. A megállapítás KIRÁLY Lászlótól származik.

⁴⁴ PFESCH 1978. 147 – 148.

leolvasni, milyen jelenetről van szó, hiszen három, szemből ábrázolt, egész alakot látunk csupán. Az értelmezést a felirat adja meg. A negyedik rész (a halottak névsora) előtti közvetlenül és kifejezetten szimbolikus jellegű. Barokk díszítésű kartusban, egymáson keresztbe fektetett csontokon halálfej látható, felette homokóra, amelyet felíratos szalag vesz körül. A halálfej mint a pusztulás, a homokóra mint az élet mulandóságának jelképe ikonográfiai közhely az európai képzőművészetben. Az ötödik rész („a megesett személyek”) névsora előtti lap talán azt a bibliai jelenetet ábrázolja, mikor Mária Magdaléna Krisztus előtt térdre esve kér bocsánatot bűneiért. Krisztus alakja hasonlít a többi kép prédikátoraihoz, lelkészeihez, csupán az ábrázolási konvencióknak megfelelően bíborvörösre festett ruhája és a feje körüli, kissé ügyetlenül rajzolt fénykoszorú jelzi, hogy ki látható a képen. Az oldalnézetből ábrázolt, térdeplő, kibontott hajú nőalak itt a vétkeit bánó bűnös ember jelképe. Mária Magdalénával való azonosítása csak feltételezés, semmilyen vizuális jel, attribútum stb. nem igazolja. (Ha sikerülne a megfelelő előképet megtalálni, akkor konkrétabb lehetne e kép értelmezése.) Az utolsó, a hatodik kép, az eklézsia hatáskörébe tartozó ügyek felsorolása előtt, egy asztal körül három férfit ábrázol. A középső alak a lelkész, míg jobbán egy idősebb, balján pedig egy fiatalabb egyházi tisztségviselő foglal helyet. A személyeknél észrevehetően az egyénítésre való törekvés: az arcvonások megrajzolása, a haj- és bajuszviselés megválasztása, a testtartások és az öltözetek összeállítása, a beállítások merevsége ellenére sem idealizálásról, hanem a köznapi valóság megfigyeléséről tanúskodik. Látnivaló, hogy a festő gyakorlottabb az ornamentelek felrajzolásában, mint az emberi alakokéban, hiszen csak a legnagyobb ábrázolt felület elvét követve vagy szemből, vagy oldalnézetből tudja alakjait ábrázolni, a testarányokat pedig eléggé esetlenül érzékelteti. Talán ezért is a legkevésbé sikerült az ötödik kép, ahol az idealizált személyeket — Jézust és a bűnbánó asszonyt — kellett bemutatnia.

Minthogy Magyarországon a hivatásos művészetben is a 18. században bontakozik ki az arcképfestés divatja,⁴⁵ feltételezhetően már ez is hathatott e tárgyalt képek megfogalmazására, jóllehet konkrét előképeket a kutatás jelenlegi stádiumában még nem tudunk megjelölni. Az arcképszerű hitelességet azonban Mindszenti Györgynek minden igyekezete ellenére sem festői eszközökkel sikerült elérnie, hanem a valóság részletező, már-már naturalisztikus ábrázolásával, ez a művészi megoldás azonban nem terjed ki a képek egészére. Az alakok megfestésénél határozottan ügyel arra, hogy koruk, társadalmi helyzetük és foglalkozásuk a viselet révén nyilvánvaló legyen. A varkocsba font vagy kibontott haj, a kendő az asszonyoknál, a begombolt vagy panyókára vetett zeke a férfiaknál, a ruhák színe stb. jelszerűen értelmezhetőek és ma már egyszersmind művelődéstörténeti kordoku-

⁴⁵ GALAVICS 1983. 226—228, valamint a 239. és 240. kép. Anyagunkból is mutatunk be egy példát, Szathmári János diák Kaposi Sámuelről készített tollrajzát, amely Kaposi egyik könyvének, nevezetesen a *Heidelbergi Katé Magyarázata* (Marosvásárhely, 1701) című műnek a belső címlapján található. Lelőhely: Sárospataki Református Nagykönyvtár. ltsz. 186. A kép leírása KIRÁLY László gyűjteményében is szerepel. Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 15269.

mentumok is. A képek kompozíciója merev, stabil, csak álló vagy ülő alakokat találunk a képeken, mozgást a gesztusok merevsége miatt nem érzékeltet a festő. E gesztusok egyébként is inkább gondolati tartalmakra utalnak: a karok és kezek irányultsága az összetartozás iránya is egyben. A legjobban látható ez az ábrázolásmód az ötödik képen, amelyen a három férfi szinte átkarolja egymást. A mondanivaló képi megjelenítésének ügyetlensége számos más részletben is megfigyelhető: egymáshoz túl közel állnak az összetartozó párok, a fontos személyek árnyalattal nagyobbak és előrébb vannak, mint a kevésbé fontosak. A rendelkezésre álló felület beosztása sem mindig sikerül maradéktalanul, egyik-másik figura feje a keretet súrolja, a tárgyak szinte rácsúsznak a mellettük álló személyek ruhájára. Az ábrázolás síkszerű, a tér vagy a mozgás érzékeltetésére sincs eszköze a művésznek. A környezet sem jelenik meg a képeken, az ábrázolt néhány tárgy, mint az asztal, keresztelőmedence, könyv stb. csupán az ábrázolt szituáció egyértelművé tételéhez fontos eszköz. A kereten belüli hátterek, az ábrázolásoknál használt egyéb színek sem árnyaltak. Az ábrázolások a már-már portrészzerű személyességgel előadott figurákkal a jelenetábrázolás felé mutatnak, miközben a valósághoz való tapadás a tipizálásra való törekvéssel párosul. A tipikus jelenetek képi megvalósításának hiányosságain a szöveg segít. A képek egyik jellemző sajátossága éppen az, hogy a dokumentumszerűen is felfogható ábrázolás értelmezését az általánosítás szintjén a képhez tartozó szövegkörnyezet, illetve felirat biztosítja.

A bemutatott rajzokon kívül természetesen további forrásanyagok feltárása is lehetséges és szükséges. Kéziratos térképeink figurális ábrázolásainak vagy a 18. század végén, sőt még a 19. században is készült kéziratos újságok,⁴⁶ folyóiratok díszítményanyagának elemzése ugyancsak tanulságos lenne.

SZÖVEGES KÉP

A szöveges képek első pillantásra olykor nehezen különböztethetők meg azoktól, amelyeket a „kép szöveggel” csoportba soroltunk. A különbségek mindenekelőtt a kép és szöveg közötti kapcsolat szintjén ragadhatók meg, ám magában a képi megfogalmazásban az eddig bemutatottaktól eltérő sajátosságokat lehet megállapítani. Az emblematikus jellegű képek tartoznak ebbe a csoportba. Amint ez köztudott, elsősorban az jellemző rájuk, hogy három összetevőre tagolódnak, s a három rész együttesen biztosítja a jelentést. Közvetlen előképük az a 16–18. században Európa-szerte elterjedt művészi forma, amelyben a szimbolikus jellegű képhez (*pictura, imago*) egy jelmondatzerű felirat (*inscriptio, motto, lemma*) és egy magyarázó, értelmező szöveg, legtöbbször vers, ún. *epigramma (subscriptio, explicatio)* is hozzátartozik. A felirat rendszerint a kép felett vagy a képbe beleszerkesztve, a magyarázó kifejtés pedig a kép alatt olvasható. A kép és az írás összekapcsolása együttesen adja azt a szövegkörnyezetet, amely jelképes értelmű. Az

⁴⁶ Lásd pl. CSOKONAI kéziratos újságjának egy lapját. (Vö. CSANDA 1981. 31.)

előzőekben már tárgyalt kenderesi református egyházközségi anyakönyv negyedik képe jó példája ennek az ábrázolásmódnak. Újabb példaként a kecskeméti református egyházközség anyakönyvének Herczeg Péter által 1781-ben készített három képét is megemlíthetjük.⁴⁷ A rajzoló, Mindszenti Györgyhöz hasonlóan, keresztelei, illetve esküvői jelenetet illesztett az anyakönyv megfelelő névsorai elé. A halottak névsora előtti kép jellegében itt is eltér az előző két jelenetszerű ábrázolástól: a halált kaszás csontváz jelképezi. A kecskeméti képek szerkezete a látszólagos hasonlóság ellenére lényegében tér el a kenderesi képektől, minthogy itt a képek alatt evangéliumi idézetek olvashatók, amelyeket az emblematikus értelemben vett feliratként foghatunk fel, míg a további szöveg, azaz a megfelelő névsorok adják a kifejtő és magyarázó részét a képnek.

Gyakori, hogy az általunk tárgyalt emblematikus kompozícióból hiányzik a magyarázó, kifejtő rész, mert azt biztosítja a tágabban értelmezett szöveggörnyezet, ami lehet az ábrázolást tartalmazó könyv vagy album műfaja, pl. kéziratos viseletábrázolásoknál,⁴⁸ egyáltalán az a műfaj, amit az adott ábrázolás képvisel (8. kép). Ez utóbbi esetre példák a népi kultúrában is előforduló jelvények, szimbólumok, mint amilyenek a céhjelvények, cégérek, heraldikai jelvények⁴⁹ és a vallási ábrázolások olyan fajtái, mint a kegyképek, ex-votók, imakönyvképek és ex-librisek stb.⁵⁰

Az általunk használt képcsoportosítás természetesen nem merev osztályozás. A képfajták közötti átmenetek gyakran egyazon lapon is megmutatkoznak, aminek jellemző példája az *Inventarium omnium proventuum et beneficiorum... in usu scholae Debrecenie preceptorum 1706—1746* című kéziratos könyv címlapja,⁵¹ amely a debreceni Rézmetsző Diákok Társaságának műve.⁵² A rajzoló név szerint itt sincsenek feltüntetve. A címlap nyolc négyeszetes mezőre osztott, oly módon, hogy négy sorban két-két téglalap alakú mező következik egymás után. A jobb felső mező az emblematikus ábrázolás „felirat”-ának felel meg. A felirat, azaz az

⁴⁷ A kecskeméti református egyházközség anyakönyve a kecskeméti református gyűjteményben található meg. Ltsz. Akv. III. A kötet adatai és a képekről készült fényképek KIRÁLY László gyűjtéséből származnak: Néprajzi Múzeum. EA ltsz. 15269.

⁴⁸ A legismertebb viseletet ábrázoló akvarellek a következők: *Imagines Personarum Transilvanicarum* 1680. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen, R 582; *Gemina effigies Principum omnium Transilvaniae et autobiographi illuminata*, MTA Kézirattár Tört. Rég. Ívrét 3; *Imagines Nationum, Ditionis Hungariae coloribus illuminatae*. MTA Kézirattár, Tört. Rég. Ívrét 2; *Abriss der Siebenbürgischen Fürsten von zweien hunder Jahren*. Iparművészeti Múzeum Könyvtára, R 92; *Costüme Bilder aus Siebenbürgen. Tabulae pictae*. Széchényi Könyvtár Budapest, Oct. Germ. 198. — További forrásokat tárgyal IRIMIE—BIELZ 1959. Néhány viseletkép a 19. századból működővel festőtől, illetve névtelen szerzőktől található a Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 685. sz. tételében.

⁴⁹ CSATKAI 1971; NAGYBÁKAY 1981; BERTÉNYI 1983.

⁵⁰ Az 1984/85-ben Egerben és Sárospatakon bemutatott „Devotio és dekoráció” c. kiállítás a vallási tematikájú képek számos változatát mutatta be. A témával foglalkozó, a kiállítás katalógusát is tartalmazó tanulmánykötet: LENGYEL 1987. Itt köszönöm meg LENGYEL László szívességét, aki néhány kérdésben szívesen adott felvilágosítást.

⁵¹ A kézirat a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tulajdonában van, R 491 szám alatt. KIRÁLY László gyűjtésében ugyancsak szerepel, Néprajzi Múzeum EA ltsz. 15269.

⁵² A debreceni rézmetsző diákok működéséről lásd TÓTH 1976.

egész könyv címe többsoros, egy szív alakú kartusba íródott, amelyet két angyal tart. Már a szívforma is jelzi azt a szimbolikus jelentést, amely a további képrészek értelmezésének szintjét is meghatározza. A lap bal felső képmezőjében keret nélkül a „Charitás” felirat található. A felirat alatt padon ülő női figura jelképezi a jótékonytságot. Egy gyermek a nő vállába kapaszkodik, egy másik a mellét szopja, míg a harmadik gyermeket bal karjával ő öleli magához. Mellettük egy szívből kinövő fa látható, amelynek leveleibe a Charitás különféle jelzői és jellemzői vannak beleírva. Charitás a korai kereszténység óta az Isten és felebarátaink szeretetét jelképezi. A legnevezetesebb ikonológiai kézikönyv szerzője, Cesare Ripa ábrázolta először a *Caritást* ebben a megfogalmazásban. Nála Caritás piros ruhát — nálunk fehérét — hordó asszony, fejét lángok koszorúzzák. Ezt rajzolóink már nem vették át. A *Caritáshoz* tartozó három gyermek képünkön is szerepel, csupán az elhelyezésük tér el némileg az előírászerű ikonográfiai mintától.⁵³ E képrészleten is megtaláljuk tehát a szimbolikus ábrázolást és feliratot, a magyarázat pedig ismét a könyv szövege (9. kép). A további hat képmezőben ábrázolt jelenetek egyfelől önálló képekként is felfoghatók, másfelől a lap felső két képének vizuálisan megfogalmazott kifejtéseiként is értelmezhetők. Ennek megfelelően mintegy életképszerű elevenséggel ábrázolják azt, hogy a diákok ellátására jóságú adakozók mi mindent adtak vagy adjanak össze (a képek sorrendjében említve): pénzt, kabátot, nadrágot, olajat, inget, gatyát, csizmát, malacot, több zsák gabonát és több hordó bort. A hat utóbbi kép önmagában is teljes kompozíció, pontos értelmezésükhöz mégis az első két képbe írt feliratok és a könyv további szövegei adják meg a kulcsot. Az ábrázolás itt is valósághoz való hűségre törekszik, csupán a szöveg—kép kapcsolat révén járul ehhez egy jelképes értelem is. A képek művészi és technikai kivitele mind a rajzot, mind a festést illetően arról tanúskodik, hogy a készítőik rajzkészsége, noha a hivatásos művészek kvalitását nem éri el, már iskolázottabb, mint a teljesen gyakorlatlan műkedvelőké.

Jóllehet a szöveg és a kép kapcsolata igen laza és sokszor többszörösen is áttételes, mégis itt említjük meg azokat az igen nehezen osztályozható rajzféléket, amelyek kézzel írt vagy másolt tankönyvekben, kézművesek mintakönyveiben találhatók meg. Ezek a didaktikus vagy olykor egyenesen műszaki jellegű szemléltető ábrától a szabadkézi vázlatokig, skiccekig és firkalásig különféle minőségű kivitelben valósulhatnak meg (10. kép).⁵⁴

(ÖNÁLLÓ) KÉP

A kép és a szöveg ebben az esetben független egymástól, kapcsolatuk olyan laza és esetleges, hogy mind a kép, mind a szöveg autonómiája sértetlen. Folklor jellegű anyagban a papírra rajzolt és kifestett kép előfordulása — különösen a történeti

⁵³ LURKER 1985. 113–114. (Caritas címszó.)

⁵⁴ A néprajzi szakirodalomban a leggyakrabban a szücs- és takácsmintakönyvek rajzai szerepelnek. Vö. CSILLÉRY 1971. 66, valamint 3., 4., 5. és 9. sz. ábra. — Kézírtos tankönyvek és oktatási segédanyagok ábrái közül itt SZALKAI János kézíratainak betűdíszekre és rajzaira utalunk. Lásd MÉSZÁROS 1972. 11., 12., 14., 16., 23., 26., 27., 29., 30., 31., 33., 34., 38., 44., 45. és 47. sz. kép.

anyagban — elég ritka. A 19. század második felétől számon tartott ilyen műveket már inkább a naív művészettel foglalkozó kutatás vizsgálja.⁵⁵

Néhány rajz mindazonáltal azt példázza, hogy a folklór jellegű rajzalkotások feltárása lehetséges célkitűzés, mivel ma is léteznek ilyen alkotások, művek. A szövegkörnyezettől függetlenül előforduló képek más-más variánsai másuttal szöveggel fordulnak elő, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy az értelmezéshez nem mindig képtörténeti, hanem sokszor szövegtörténeti adatok és összefüggések is hozzájárulhatnak. A 19. század végén keletkezett, Debrecenből ismert színes akvarell viseletképek például már önálló lapokon, szöveg nélkül jelennek meg, ugyanakkor nyilvánvalóan összefüggésbe hozhatók korábbi feliratos viseletkép-sorozatok ábrázolásaival.⁵⁶ Hasonló a helyzet a szücsmintakönyvekből ismert rózsacsokrok, illetve -motívumok önálló megjelenítésével is abban az esetben, amikor önálló képként külön lapon találkozunk velük.⁵⁷ A művelődéstörténet számos ágát szükséges ismernünk egy-egy esetlegesnek tűnő helyen vagy formában felbukkanó kép megértéséhez. A *Csorna és vidéke vegyes céh* 1845-ben írott névjegyzékének⁵⁸ külső könyvtábláira kívül olajfestékkel festettek két képet. A címtáblán a felirat alatt üstben két meztelen férfi látható felemelt karokkal. A kondér alatt tűz ég. A hátsó könyvtáblán egy szárnyas angyal kardjával suhint a lába alatt küszködő szárnyas ördögökre. A szövegkörnyezet nem ad magyarázatot a képválasztásra, amely legegyszerűbben a pokol kínjaira, illetve az ördög legyőzésére utalhat, ám mindez hogyan kapcsolódhat a csornai céh tevékenységéhez — nem tudjuk. A könyv borításának készíttörténete valószínűleg adhatna fogódzót ahhoz, hogy e sajátos ábrákat megérthessük. Ugyanakkor nyilván a táblaképfestészetből való motívumtörténeti adatokat — jelen esetben a Szent Mihály-legenda ábrázolásának ikonográfiáját — is fel kell használni az értelmezéshez.

* * *

E dolgozatban bemutatott példákkal, mint említettük, kettős célunk volt. Elsősorban arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a folklór jellegű és hivatásos képzőművészet között, körülbelül a 17—20. század közti időszakot tekintve, húzódik egy olyan terület, amelynek feltárása szükséges és lehetséges Magyarországon is. Műfaji meghatározásaként itt a rajz(művészet) terminust használtuk, mert alkalmasnak tűnt a vizsgálat körébe eső jelenségek leírására. További kutatások, konkrét anyagvizsgálatok kell eldöntsék azt a kérdést, hogy ez a kategória helytálló-e, hogy e kategórián belül milyen nagyobb anyagcsoportok határolhatók el

⁵⁵ Lásd: 5. jegyzet, valamint UJVÁRY 1963.

⁵⁶ KRESZ 1956. 18. — Minthogy a viseletképekkel rokon köszöntőlap is ismeretes, nehéz eldönteni, hogy a szöveg nélküli példányokat a köszöntőlapokkal vagy a viseletképekkel hozzuk-e inkább összefüggésbe.

⁵⁷ A debreceni Déry Múzeum birtokában vannak ilyen rózsacsokrokat ábrázoló színes akvarell-képek.

⁵⁸ Néprajzi Múzeum, EA ltsz. 7783.

alműfajokként, s melyek csupán a változatok. Az is nyitott kérdés még, hogy az európai népi hagyományok, az iskolai műveltség, a hivatásos művészeti előképek milyen befolyással bírtak az elemzett művészeti tevékenységre, milyen stílárius egységek, műhelyek, alkotó személyek stb. létével kell számolnunk.⁵⁹

A dolgozatban említett összefüggések két irányban is kiegészítendőek, illetve továbbfejleszthetők a néprajzi kutatásokban. Egyrészt a motívumok, témák, használati lehetőségek más és más technikai, meg anyagszerű módon is jelentkezhetnek. Egy feliratos konyhai falvédő lehet házilag készítésű hímzett textil, mondjuk eredetileg egy mintakendőről, még eredetibben a mintakönyvekből átvett képmotívum, vagy a piacon tegnap vett nyomtatott falvédő, esetleg a Szabad Föld képes fali naptára, pin-up jellegű poszter stb. Egy szentkép funkcióját betöltheti egy eredeti „Andachtsbild” vagy üvegfestmény, ex-voto jellegű bármilyen tárgy, újabban bekeretezett pápai áldások, rajzos aranymondások vagy éppen képeslapok, mondjuk Lourdes-ból. Itt az egyes képek és tárgyak funkciókat kölcsönözhetnek át egymásnak, olyanokat is, amelyeket eredetileg egy-egy kép nem is tartalmazott. Például egy szentkép lehet „szép”, egy egyházi szolgálatban álló személy portréfényképe és többé-kevésbé olvashatatlan aláírása szolgálhat devóciós célokat, egy oklevél előállítására és technikai színvonala művészségében (vagy legalábbis árában) felülmúlhatja magát a megjutalmazott tevékenységet (mint például a mai folklórfesztiválok részvételi diplomái stb.). A saját és az átvett funkciók az egyes alkotások képszerűségén belül egymás mellett és egymással összefüggésben találhatók meg, elkülönítésük, tisztán bemutatásuk gyakran nemcsak lehetetlen, hanem szükségtelen is. Ez az egyik oka annak, hogy a képvilág vizsgálatában az egyik területen elért eredmények könnyűszerrel továbbvihetők rokon területek kutatására is, sőt ez a továbbvitel a kutatás logikájából következik és megvalósítása nélkül nem beszélhetünk korszerű ikonográfiai kutatásról az etnográfiában sem.

Másrészt az egyes megoldások évezredek, kultúrák, előállítási és sokszorozási technikák, műnemeken és műfajokon keresztül hallatlan szívóssággal tovább folytatódnak, öröklődnek. Közben sokat változnak is, életerejük és mozgékonyaságuk, a különböző funkciókhoz alkalmazkodó képességük egyenesen bámulatos. Ugyanaz a képi megoldás (mondjuk a mezőgazdasági munka egyes folyamatai az úgynevezett „hónapkép” megfogalmazásában) legalább a klasszikus antikvitástól a közelmúlt kalendáriumiáig terjednek, közben mozaikon és céhkorsón, textilen és céhtáblán egyaránt megtalálhatók. A mai időjárásjelentések (akár újságban, a televízió képernyőjén is) rendszeresen alkalmazzák a háromkaréjos felhőképet ☽, amely a keleti, főként a belső-ázsiai szönyegek, nemezdíszítéseken igen gyakori (ott is ’felhő’ jelentéssel), és végső soron a korai kínai festészet megoldása (amelyből azután keletre is eljutott, a koreai és japán művészetek mind népi, mind hivatásos ágazataiba). A koszorú, babérkoszorú, amelyet gyakran két

⁵⁹ A folklór jellegű rajzművészettel kapcsolatban érdemes áttekinteni az olyan átmeneti műfajokat, mint amilyenek a kis szentképek: ENGELS 1983; SPAMER 1930; újévi és egyéb köszöntőlapok: PIESKE 1959; HEITZ 1899; STAFF 1969; emlékkönyvek, peregrinációs albumok: ANGERMANN 1971; BÖHMER 1973.

(szárnyas, leples, később rendszerint női) alak fog, amelyről hosszú szalag csüng alá, olykor feliratokkal, a korai mezopotámiai ábrázolásoktól az európai népi kerámiáig, a kaukázusi plasztikától mondjuk a szovjet ikonográfiai rendszerű címerekig, vagy a temetési dísztáviratok ábrázolásáig jól nyomon követhetők. Mindezeknél a példák-nál az a feltűnő, hogy a legkülönbözőbb felhasználási (technikai, anyagszerű) változtatások ellenére az egyszer megtalált formák, sőt ezen belül szöveg és kép összefüggése is milyen szívósan megmarad. Egyetlen, közbülső fokozat mégoly pontos leírása (mondjuk egy kazettás templomi mennyezet vagy egy festett paraszti bútor bemutatása) sem lehet teljes, értelemszerű anélkül, hogy az ilyen összefüggésekre legalább vázlatosan ne történjen utalás, még akkor is, ha a legtöbb konkrét esetben a közvetlen előképek nem mutatnak ilyen messzire. (Azok előképei viszont már igen.) Minden alkotás igazi leírása ily módon csakis egy roppant méretű művelődéstörténeti és összehasonlító kultúrakutatási háttér előtt végezhető el. Hogy az eddigi kutatásaink megfeleltek-e e feltételeknek, minden olvasó maga eldöntheti.

Manapság, amikor világszerte mindenütt ikonotékák, motívumjegyzékek, Bildarchívumok,⁶⁰ az „imagerie populaire” keretében történő osztályozások és rendszerezések divatja a jellemző⁶¹, úgy látjuk, az ilyen kutatások csupán akkor emelkedhetnek a költséges passzió és az amatőr gyűjtemények egyedi összeírásainak a szintje fölé, ha éppen ezeket az összehasonlító szempontokat valahogy kezdettől fogva szem előtt tartjuk: vagyis kutatásaink egyes eredményei a jelzett módon mindig is két irányban továbbfejleszthetők és nyitottak.

Ezenkívül azt talán szükségtelen is hangsúlyozni, hogy mindenfajta önállósodó képkutatás akkor értelemszerű, ha olyan anyagból indul ki, amely valóban képszerű. A népi rajzok vizsgálatát a téma teljességében érte ezt azért tartjuk elsőrendűen fontos feladatkörnek, mivel itt jelenik meg az etnológia kutatási hatáskörén belül először a képzőművészeti értelemben vett kép. Ha e témakört nem dolgoztuk fel, sem a kevésbé képszerű népi alkotások, sem a már fejlettebb képzőművészeti termékek értelmezését sikerrel aligha kísérelhetjük meg. Ezt a ténnyt empirikusan már az eddigi kutatás is észrevette. Ezért is van olyan sok klasszikus tanulmány éppen e területről. Most azonban, új kutatási lehetőségek birtokában összegezni kell a már elért eredményeket, és ki kell tűzni az új vizsgálati szempontokat. Noha szűk keretben, erre törekedtünk dolgozatunkban is.

IRODALOM

ALEXANDER, J. J. G.

1979 *La lettre ornée*. Paris

ANGERMAN, Gertrud

1971 *Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit*. Münster

ARENS, F. V.

1983 *Die Inschriften der Stadt Mainz von frühmittelalterlicher Zeit bis 1650*. Stuttgart

⁶⁰ Néhány nevezetesebb ikonográfiai gyűjteményről: BREDNICH 1985; ROTH 1984.

⁶¹ KIEFFER—LOTZ 1974; WEYL 1979.

- BÁNSZKY Pál
1984 *A naiv művészet Magyarországon*. Budapest
- BARTHES, Roland
1964 *Rhétorique de l'image*. Communication. Vol. 4. N° 2
- BAUSINGER, Hermann
1968 *Spruch und Inschrift*. In: BAUSINGER, Hermann: Formen der „Volkspoesie“. Berlin (2. Aufl. 1980). 112—124
- BEITL, Richard—BEITL, Klaus
1974 *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. (3. Aufl.) Stuttgart
- BERTÉNYI Iván
1983 *Kis magyar címertan*. Budapest
- BIHALJI-MERIN, Oto
1977 *Die Malerei der Naiven*. (2. Aufl.) Köln
- 1984 *A naivok festészete*. Budapest
- BOGATYREV, P. G.
1960 *Der slovakische Volksheld Jánošík in der Volksdichtung und der bildenden Kunst (Hinterglasmalerei)*. Zur Frage des vergleichenden Studiums von Volksdichtung und bildender Kunst. In: R. PEESCH (Hrsg.). Zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde. Festschrift für Wilhelm Fraenger. Berlin. 105—126 = BOGATIRJOV, P. G.: *A szlovák népi hős, Jánošík a népköltészetben és a népi képzőművészetben*. Folcloristica 4—5. 347—386
- BORBÉLY Andor
1943 *Erdélyi városok képeskönyve 1738-ból*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 161.) Kolozsvár
- BOROSS, Marietta
1979 *Illustrationen der handschriftlichen Liederbücher der Deutschen auf den Heideboden*. Beiträge der deutschen Volkskunde der Ungarndeutschen. 2. 73—95
- 1982 *A hartai festett bútorok*. In: MANHERZ, Károly (Hrsg.): Ungarndisches Handwerk. I. Bp. 11—157
- BÖHMER, Günther
1973 *Sei glücklich und vergiß mich nicht*. Stammbuchblätter. München
- BRADDOCK, T. M.
1958 *Picture-Writing and its Language in the Ancient World*. London
- BREDNICH, Rolf Wilhelm
1985 *Das Eigelische Sinnbildarchiv in Göttingen*. Zeitschrift für Volkskunde nr. 1. 22—38
- BRINGÉUS, Nils-Arvid
1982 *Volkstümliche Bilderkunde*. München
- BRÜCKNER, Wolfgang
1979 *Massenbilderforschung 1968—1978*. Erster Teil: Die traditionellen Gattungen der populären Druckgraphik des 15. bis 19. Jahrhunderts. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Bd. 4
- 1982 *Elfenreigen — Hochzeitstraum*. Die Öldruckfabrikation 1880—1940. Köln
- BURG, A. M.
1963 *Les souvenirs de baptême catholique en Alsace*. In A. RIFF (ed.): Art populaire d'Alsace. Strasbourg, 111—124
- CENNERNÉ WILHELMB Gizella
1972 *16—19. századi grafikus viseletsorozatok*. Folia Historica I. 23—43
- CORDWELL, J. M.
1979 *The Visual Arts. Plastic and Graphic*. The Hague
- CREUX, René
1974 *Arts populaires en Suisse*. (2° ed.) Paudex
- CSANDA Sándor (szerk.)
1981 *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona*. Bratislava
- CSATKAI Endre
1971 *Céggerek*. Budapest
- K. CSILLÉRY Klára
1971 *Magyar népi grafika*. Néprajzi Értesítő 53. 63—82
- DRÖGE, Kurt
1985 *Sprüche zur Konfirmation — Bilder zur Erstkommunion*. Detmold. (=

- Schriften des Westfälischen Freilichtmuseums Detmold — Landesmuseum für Volkskunde. Bd. 4.)
- EGGER, Hanna
1980 *Glückwunschkarten im Biedermeier*. München
- ENGELS, M. T.
1983 *Das kleine Andachtsbild. Prägdrucke und Stanzspitzenbilder des 19. Jahrhunderts*. Recklinghausen
- ERDÉLYI énekeskönyv
kézirat. MTA Kézirattár, Budapest
Ists. RUI 8-136
- EVANS, A.
1910 *Die europäische Verbreitung der Schriftmalerei und ihre Bedeutung für den Ursprung der Schreibschrift*. Heidelberg
- FEHÉR Géza
1982 *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban*. Budapest
- FITZ Jenő
1982 *Pannonok évszázada*. Budapest
- FITZ József
1959 *A magyar könyv története*. Budapest
- FORSSMANN, E.
1975 *Die Kunstgeschichte und die Trivialkunst*. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jg. 1975, 2. Abhandlung.) Heidelberg
- de FRANCE, Claudine
1979 *Pour une anthropologie visuelle*. Paris
- GALAVICS Géza
1983 *Barokk*. In: ARADI Nóra—FEUERNÉ, TÓTH Rózsa—GALAVICS Géza—MAROSI Ernő—NÉMETH Lajos: *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 215—302
- GEISMEIER, Willi
1979 *Biedermeier*. Leipzig
- van GENNEP, Arnold
1911 *Remarques sur l'imagerie populaire*. *Revue d'ethnologie et de sociologie*, 26—50
- GERSZI Teréz
1960 *A magyar körrajzolás története a XIX. században*. Budapest
- GRÁFIK Imre
1981 *Betűjegyet tartalmazó tulajdonjelenkről*. In: GRÁFIK I.—VOIGT V. (szerk.): *Kultúra és szemiotika*. Budapest, 221—238
- GUGGENBUHL, Willy
1963 *Les souhaits de baptême (Goettelbriefe alsaciens)*. In: RIFF, A. (ed.): *L'art populaire d'Alsace*. Strasbourg, 97—110
1969 *Souhaits de baptême alsaciens, écrits et peints à la main*. In: RIFF, A. (ed.): *Art populaire de la France de l'Est*. Paris—Strasbourg, 321—332
- GYÖRFFY, Lajos
1973 *Feliratos butellák a Túrkevei Múzeumban*. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 205—216
- HABERLANDT Michael
1917 *Egerländer Patenbriefe*. In: *Werke der Volkskunst*. Bd. I. 17—19
- HAHM, Konrad
1932 *Deutsche Volkskunst*. Berlin
- HAUSER, Arnold
1978 *A művészettörténet filozófiája*. Budapest
- HEITZ, Paul
1899 *Neujahrswünsche des XV. Jahrhunderts*. Strasbourg
- HOFFMANN Edit
1931 *Die Verwendung von Stichen im Kunstbetrieb Ungarns*. *A Műgyűjtő* 3. 66—71
- HOFFMANN, W.
1972 *Kitsch und Trivialkunst als Gebrauchskünste*. In: DE LA MOTTE-HABER, H. (Hrsg.): *Das Triviale in Literatur, Musik und bildender Kunst*. München
- HOPPÁL Mihály—NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)
1983 *Jelképek — kommunikáció — társadalmi gyakorlat*. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. Budapest

- Insita
1971—73 Bulletin insitného umenia. I—VI. Bratislava
- IRIMIE, Cornel—BIELZ, Julius
1960 *Unbekannte Quellen zur Geschichte der siebenbürgischen Volkstracht des XVII—XIX. Jahrhunderts*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 173—195
- ISTVÁNOVITS Márton
1980 *A szván rituális grafika*. Népi kultúra — népi társadalom XI—XII. 245—264
- JENSEN, Hans
1959 (1935) *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. (2. Aufl.) Berlin
- KAPR, Albert
1956 *Johann Neudörffer d.ä., der große Schreibmeister der deutschen Renaissance*. Leipzig
- KARSAI János
1982 *Hagyományörzés a bőrfeldolgozó iparágakban*. Honismeret, 1. sz. 44—46
- KIEFFER, L.—LOTZ, François
1974 *Le Musée de l'imagerie peinte et populaire alsacienne de Pfaffenhoffen*. Strasbourg
- KIRÁLY László
1973 *Diszitőművészet a 17—19. századi kéziratos könyvekben*. Református Egyház XXV. évf. 8. sz. 18
- KOROKNAY Éva
1955 *Alföldi városok könyvművészete*. Kecskemét
- K. KOVÁCS László
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztvízelet (1820—1867)* I II. Budapest
- KUNT Ernő
1983 *Temetők népművészete*. Budapest
- A KUUN-kódex
1979 Hasonmás kiadás. Szerkesztette VARGA Imre, I II. Budapest
- LAFONT, Robert
1984 *Anthropologie de l'écriture*. Paris
- LEANDER, Charlotte
1828 *Handbüchlein zur angenehmen und nützlichen Beschäftigung für Junge Damen*. Wien
- LENGYEL László
1987 *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon*. Eger
- LOTZ, François
1975 *Souvenirs de baptême catholique d'Alsace*. (Cahier N° 1 du Musée de Pfaffenhofen)
- 1976 *Anciennes images alsaciennes d'amour et d'amitié*. (Cahier N° 3 du Musée de Pfaffenhofen)
- 1982 *L'Imagerie populaire d'Alsace peinte à la main*. Strasbourg
- LOTZ, François—SARG, Fredy
1977 *L'Imagerie populaire alsacienne et le mariage*. (Cahier N° 5 du Musée de Pfaffenhofen)
- LURKER, Manfred
1985 *Wörterbuch der Symbolik*. (3. Aufl.) Stuttgart
- LYKA Károly
1942 *Magyar művészet 1800—1850*. Budapest
- MANHERZ Károly (szerk.)
1984 *Vadalma, vadalma, magva de keserű. A magyarországi németek népköltése*. Budapest
- MAROSI Ernő
1975 *Magyar falusi templomok*. Budapest
- MÉSZÁROS István
1972 *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Budapest
- MIHÁLY Ida—BÁNSZKY Pál
1972 *Magyar naiv művészet a XX. században*. Budapest
- NAGYBÁKAY Péter
1981 *Magyarországi céhbehívótáblák*. Budapest
- NORDENFALK, Carl
1970 *Die Spätantiken Zierbuchstaben*. Bd. I—II. Stockholm

- PATAKY Dénes
1951 *A magyar rézmetszés története*. Budapest
1960 *A magyar rajzművészet*. Budapest
- PEESCH, Reinhardt
1978 *Volkskunst*. Berlin
- PIESKE, Christa
1958 *Über den Putenbrief*. Beiträge zur deutschen Volks- und Altertums-kunde 2/3. 85—121
1959 *Liebenswürdigkeiten aus aller Zeit*. Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Oldenburg-Holstein, 152—162.
1976—1977 *Wandschmuck des 19. und 20. Jahrhunderts*. Andenken an Kom-munion und Konfirmation. Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde. Bd. XXII. 181—220, Bd. XXIII. 160—210
- PINTÉR Márta (szerk.)
1974 *Régi könyvek és kéziratok*. Tanulmánygyűjtemény. Budapest
- RATIO EDUCATIONIS
1777/1981 *Az 1777-es és az 1806-os kiadások magyar nyelvű fordítása*. Budapest
- REHAŽEK, Aloys
é. n. *Blumen Zeichenbuch*. Wien
- RÉVAI Miklós
1779 *Az ékesírásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji*. Buda
- ROTH, A. B.
1984 *Ikonografiska Arkivet*. Uppsala
- ROTHEMUND, B.
1982 *Barocke Klosterarbeiten*. Authen-ried
- RÜEGG, Robert
1970 *Hausprüche und Volkskultur*. Die thematischen Inschriften der Prättigauer Häuser und Geräte, Kirchen und Glocken, Bilder und Denkmäler. Basel.
- SCHARFE, Martin
1970 *Probleme einer Soziologie des Wand-schmucks*. Zeitschrift für Volkskun-de 66. 87—99
- 1974 *Die Volkskunst und ihre Metamor-phrase*. Zeitschrift für Volkskunde 70. 215—245
- SCHEIBER Sándor
1965 *Ismertelen magyarországi zsidó kalligráfus. (Lézer b. Jesája.)* Ma-gyar Könyvszemle. LXXXI. 30—32
1966 *Die Anfänge der jüdischen Kunst in Burgenland*. Die unbekannten il-lustrierten Werke des Chajjim B. Ascher Ansel aus Kitsee. In: Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 35. Eisen-stadt. 515—521
1977—1984 *Folklór és tárgytörténet I* III. Budapest
- SCHENDA, Rudolf
1970 „Populärer” *Wandschmuck und Kommunikationsprozess*. Zeitschrift für Volkskunde 66. 99—109
- SCHILLING, Heinz
1971 *Wandschmuck unterer Sozialschich-ten*. Empirische Untersuchungen zu einem kulturalen Phänomen und sei-ner Vermittlung. Frankfurt/M.
- SCHMIDT, Leopold
1971 *Volk und Schrift*. Ausstellungskata-log. Wien
- SCHÖNER Alfréd
1982 *A nagykanizsai Chevra könyv grafi-kái*. Doktori Disszertáció. Kézirat (ELTE Művészettörténeti Tanszék, Szakdolgozatok, doktori disszertá-ciók, IV. 5. 462)
- SCHWEDT, Herbert—SCHWEDT, Elke
1981 *Schwäbische Volkskunst*. Stuttgart
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1954 *A Néprajzi Múzeum rajzgyűjtemé-nye*. Néprajzi Értesítő 36. 287—294
- SOLTÉSZ Zoltánné
1961 *A magyarországi könyvdiszítés a XVI. században*. Budapest
- SOLYMOSSY Sándor
1915 „*A vadász temetése*”. Egy népszerű kép származástörténete. Ethnogra-phia XXVI. 232—255

- SPAMER, Adolf
1930 *Das Kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*. München
- STAFF, Franck
1969 *The Valentine and its Origins*. London
- STAMMLER, Wolfgang
1962 *Wort und Bild. Studien zu den Wechselbeziehungen zwischen Schrifttum und Bildkunst im Mittelalter*. Berlin
- STILLE, Éva
1979 *Trautes Heim, Glück allein. Gestickte Sprüche für Haus und Küche*. Frankfurt/M.
- STOLL Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565—1840*. Budapest
- SZABADFALVI József
1980 *A megyeszói festett asztalosmunkák 1735-ből*. Miskolc
- SZABÓ T. Attila
1934 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században*. Zilah
- SZABÓ Tibor
1973 *Az írásmegújulás kora az európai íráskutatásban*. Pedagógiai Szemle XXIII. 3. sz. 213—223
- SZENTSEI György daloskönyve.
1973 Hasonmás kiadás. Szerkesztette VARGA Imre. I—II. Budapest
- SZILÁRDFY Zoltán
1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest
- TÓTH Béla
1976 *A debreceni rézmetsző diákok*. Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1963 *Árgirus és Tündér Ilona vásári festményen*. Ethnographia LXXIV. 109—110
- VANKLOVA, Madlénka
1891 *Moravské ornamenty*. III. Viden
- VARGA Zsuzsa
1969 *A népi vallásosság tárgyainak gyarapodása*. A Néprajzi Múzeum 1967
68. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő LI. 90—96
- 1971 *Pictures and Figures in Folk Culture*. New Hungarian Quarterly XII. Nr. 182—186
- 1974 *Népi funkciójú képek és szobrok kutatásáról*. Ethnographia LXXXV. 454—465
- VEREBÉLYI Kincső
1985a *Agnus Dei*. Műzsák. 2. sz. 6—7
- 1985b *Jókívánság kézzel festve*. Műzsák. 3. sz. 6—8
- 1985c *Jegyzetek egy népművészeti motívumkatalógus lehetőségeiről*. (Kézirat, 12)
- 1985d *Díszített emléklapok a Bácskából*. Hungarológiai Közlemények 17. évf. 4. sz. 359—378
- VIG Albert
1932 *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta*. Budapest
- VISKI Károly
1931 *Gravure sur bois populaire roumaine de Transylvanie*. Budapest
- 1933 *Két régi hagyomány-ábrázolás*. In: Balassa-Emlékkönyv. (Szerk. BEKE Ö.—BENEDEK M.—TURÓCZI TROSTER J.) Budapest 171—176
- VOIGT Vilmos
1972a *A folklór alkotások esztétikájához*. Budapest
- 1972b *A folklór alkotások elemzése*. Budapest
- 1984 *Tárgyak és folklór, avagy mit is kell nézni a múzeumi tárgyakon, amikor az egyik olyan, mint a másik?* In: Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapján. (Szerk.: BALÁZS Géza és HÁLA József.) Budapest 267—272
- WATHAY Ferenc énekeskönyve
1976 I—2. kötet. Sajtó alá rendezte NAGY Lajos. Budapest
- WEHLI Tünde
1983 *Könyvfestészeti és grafikai előképek*

- az 1470 előtti magyarországi falfestészetben. *Ars Hungarica* 2. sz. 215—226
- WEYL, Robert
1979 *L'imagerie juive d'Alsace*. Strasbourg
- WILDHABER, Robert
1968 *Das gute und das schlechte Gebet*. In: Europäische Kulturverflechtungen im Bereich der volkstümlichen Überlieferung. Festschrift zum 65. Geburtstag Bruno Schiers. Göttingen, 63—72. = *A jó és a rossz imádság*. *Folkloristica* 4—5 (1980) 315—338
- WIORA, Walter
1971 *Triviale Zonen in der religiösen Kunst des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt/M.
- ZINSLI, P.
1951 *Volkstümliche Schreibkunst in Safien vom 17. bis ins 19. Jahrhundert*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde Bd. 47. 275—288

FROM FINE PENMANSHIP TO PICTURE-WRITING

(Notes on the Types of Hungarian Folk Graphics)

The author attempts to survey the phenomena—from the 17th to the 20th century—of one of the types of Hungarian folk graphics, namely, folk craftsmanship. Starting from the relationship between text and picture, her review proposes the following classification.

1. Writing (on objects: inscription), i.e. verbal material whose aim is not pictorial but textual formulation. In our material, it is essentially handwriting and is individual in all its copies, although we know some cases, too, of multiple occurrence.

2. Decorated writing, i.e. a variant of the previous stage (1), where the verbal texts are executed in an exceptionally fine, decorative, festive form. This is most often realized in the character of the mode of writing (calligraphy, illuminated initials, the use of colour inks or paints, etc.). In some places, particular elements of the ornamentation (e.g. the initials or frames) themselves contain some designs or stereotype motifs. Still, a piece of decorative writing is more ornamental than representational in character. (Its equivalent in professional art is what is called the illuminated manuscript; our material, however, is different both aesthetically and in terms of composition.)

3. Pictorial writing, i.e. a variant of the previous stage (2), where the writing as a whole is no longer textual in character but a “visual art” composition, usually displaying several colours and motifs. We generally see designs (e.g. initial picture, principal motif, but the whole writing may take that form), without, however, this being obligatory or having a definite content in all cases. It corresponds to the illustrated work in professional art; our material, however, is different both aesthetically and in terms of composition.

4. Picture with text, i.e. a totally different category compared to the previous stage; here the text is already an element (albeit not an absolutely necessary one) of a picture. (In objects, this category includes the initials and inscriptions seen on painted furniture, the so-called shepherd’s carvings, textiles, etc.—letters referring to the owner or the maker). In professional art, a large proportion of inscriptions is of this character.

5. Textual picture, i.e. a phenomenon differing from the previous stage both aesthetically and compositionally (indeed, in its use as well); here the role of the text can be found within the picture and not independently of it; although, as regards their origin, picture and text can be independent of each other, too. In professional art, such is the emblem; in our material, the practice of protective wall carpets falls under this heading. Although this stage can be examined separately from the standpoint of both the text and the picture, it still seems advisable, in an educational historical study, to analyse the two elements in combination.

6. Picture, i.e. an aesthetic phenomenon in its own right, even when it is highly simple (e.g. children's drawing, designs scrawled on walls, drawings pointing the way, simple sign-boards, sketches of furriers or painting women, etc.). Within the compass of folklore, it is highly variable (ranging from single-figure designs on clock faces to paintings by "naive artists", from printed devotional images and icons to glass paintings). In the course of the ethnographical studies, the similar categories of professional art can be used only with great circumspection and in an indirect way.

We must distinguish from all the aforementioned stages (1–6) the technologically produced pictures (e.g. print, photo, film, video, xerox), whose individual specificity and, by implication, aesthetical quality are entirely different. This difference is independent of the social context (that is to say, the phenomena belonging to stages 1 to 5 can also be regarded as secondarily pertaining to stage 6; or one can attempt to reproduce them), and the phenomena are to be examined separately in each case.

ADALÉKOK A NÉPSZOKÁSOK TÖRTÉNETÉHEZ A 18. SZÁZADBÓL

(Az evangélikus egyház és a népszokások kapcsolatához)

1. KALENDÁRIUMI ÜNNEPI SZOKÁSOK SZEREPE AZ EVANGÉLIKUS LELKÉSZEK ÉS TANÍTÓK JAVADALMAZÁSÁBAN

A felvilágosult szellemű TESSEDIK Sámuel (1742—1820), a 18. század elején újjátelepült Szarvas (Békés m.) evangélikus lelkésze több írásában is elítélte azokat a kalendáriumi szokásokat, melyek a papok és tanítók jövedelemkiegészítését szolgálták. Ezek egyébként gyakran a díjlevelükben is tételesen szerepeltek, mint pl. a *hostatio*, azaz karácsonyi *ostyahordás*, a *Balázs-* és *Gergely-járás*, valamint egyéb *ünnepköszöntés*.

TESSEDIK különösen részletesen indokolja a *karácsonyi ostyahordás* káros voltát a *Szarvasi nevezetességek* című írásában:

„Ezen évben teljesen beszüntették a minden tekintetben annyira káros hostatiot [ostyáknak tanulók által karácsony előtt házról házra való küldözgetése, mikor is a tanítók nevében boldog ünnepeket kívánnak], s a tanítókat e veszteségükért a községi vagy egyházi pénztárból 24 forinttal kárpótolták. Hogy pedig megtudja az utókor, miért szüntették be ezt a nagy visszaélést, idejegyzem annak részletes okait.

1. Mert a tanulók a téli iskolát decemberben az ostyasütés és széthordás miatt 3—4 héten is elmulasztották.

2. Mert sok és nagy rendzavarás történt, mivel az ostyasütők ezen céger alatt szabadon lophattak és koldulhattak.

3. Mert a fiatalság az éjszakai sütések alkalmával kóborolni, korhelykedni, rendetlenkedni tanult, s erkölce és egészsége megromlott.

4. Mert közben sok fát loptak, még többet elégettek a sütésnél.

5. Mert a fiatalság hiú kívánságokkal pénzt keresni, hasznot húzni tanult.

6. Mert a karácsonyi ostyákkal, emberekkel és állatokkal sok babonáskodást űztek.

Persze a visszaélés eltörlése sok rossz érzést váltott ki ifjagnál és öregeknél, szegényeknél és gazdagoknál, mégis amikor látták, hogy minden zúgolódásuk sem viszi többé az ostyákat a házakba és istállókba, szépen belenyugodtak, és a karácsonyi ünnepeket ostya nélkül époly jól, sőt jobban töltötték el, mint addig háromszoros, négyszeres, sőt ötszörös ostyákkal, melyekért ajándékot kellett adni.”¹

¹ TESSEDIK 1938. 37—38; TESSEDIK BERZEVICZY 1979. 283—289.

1771-ben, tehát 11 évvel ezután ugyancsak ebben a munkájában szinte büszkélkedik azzal, hogy a korábbi tiltásoknak nyomatékot ad az erre vonatkozó királyi rendelet:

„Amikor november 30-án újra kihírdették a karácsonyi és újévi köszöntők, éneklések, névnap-i köszöntők, ostya szétküldözgetések és más tisztességtelen pénzszerzések és rendezavarások eltörlésére vonatkozó királyi rendeletet, ezáltal a már régebben készült tilalmak erejét fokozták, s azoknak mintegy nyilvános szentesítést adtak.”²

1772-ben ismét megerősíti: „Végleg megszüntették a tanítók ünnepi jókívánságait, s kárpótlásul ezen oly szégyenletes fecsegésért mindegyiknek évi négy forintot, elég sokat adtak.”³

A karácsonyi ostya történeti alakulásáról, jelentőségéről BALINT Sándornak az volt a véleménye, hogy „Amikor a félreérthetőségtől felve, már nem a pap osztogatta a templomban, akkor laikus hagyománnyá vált: már karácsony böjtjén a kántor, a mester, harangozó, egyházfi jövedelemszerzés, *koleda* okából osztogatta a nép között, amely a többi kultikus eledelek mellett, ennek is szentelményi erőt tulajdonított.”⁴

A *Magyar Néprajzi Lexikon*ban MANGA János röviden az alábbiakban jellemzi a szokás lényegét: „néhány évtizeddel ezelőtt még az ország több vidékén szokásban volt, hogy a tanító (kántortanító) karácsony böjtjén vagy néhány nappal előtte az iskolás gyermekekkel minden családnak megfelelő számú ostyát küldött. Az ostyáért viszonzásul a tanítónak lisztet, babot, tojást, kolbászt, hurkát stb. küldtek, az ostyát vivő gyermekek pedig pénzt, almát, aszalt gyümölcsöt kaptak.” Evangélikus hagyományról is számot ad, mikor arra utal, hogy a dobsinai (Gömör m.) lelkész 1622-ben kelt javadalmi jegyzőkönyve szerint: „a pápistakorban szokás volt, hogy a rk. plébános karácsonykor (in vigiliis nativitatis Christi) feszülettel áldozva járt körül, mi bálványimádás lévén, jámbor elődeink e helyett azt hozták be, hogy az ev. lelkész poharat (kelyhet) küld körül, így gyűjt magának egy forintot és egy-két garast.” Másik példa szerint, mely azt bizonyítja, hogy a *hostatio* a lelkész feladata volt, egy 18. századi feljegyzés így emlékezik meg: a galgautai ev. lelkésznek a sütéshez a malomból másfél kiló búza járt.”⁵

Ugyancsak MANGA János *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén* című munkájában olvashatjuk:

„Több példa bizonyítja, hogy bizonyos cselekmények, amelyeket előbb pénz- vagy élelmiszergyűjtés céljából a pap végzett, később a »mester« (kántortanító) feladatává váltak. A kántortanító ostyasütési kötelezettsége több régi választási jegyzőkönyvben is szerepel. Jelentős jövedelmi forrást is jelentett, mert néhány

² TESSEDIK 1938. 54.

³ TESSEDIK 1938. 55; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 300.

⁴ BALINT 1976. 75. További adatok: i. m. 74—79.

⁵ MANGA 1981.

ostyáért, amit egy-egy családnak küldött, viszonzásul babot, lisztet, mákot, túrót, tojást, szalonnát, hurkát, kolbászt, sonkát stb. kapott. Az ostyát általában a legjobb tanulók hordták szét kézikosárban fehér kendőbe téve. Amikor az ostyát vivő lány vagy fiú belépett a szobába, egy alkalmi verset mondott, majd átadta a kosarat, amiből a ház asszonyai kivették az ostyát, aztán belerakták az ajándékot. Az ostyahordó fiú vagy lány pénzt kapott. Az 1950-es években még több községben hordták az ostyát, amit hol a kántor, hol a pap süttetett és küldött szét.”⁶

A vanyarci szokásokról azt olvashatjuk MANGA Jánosnál, hogy itt minden családnak 12 ostyát vittek, annak emlékére, hogy Jézusnak 12 tanítványa volt. A parasztházaknál szlovákul, az uraságnál magyarul mondták el a köszöntőjüket. A szokás még az 1940-es évekig szokásban volt a Balázs- és Gergely-járással együtt. A karácsonyi vacsoránál első fogás volt az ostya, és az elsőnek letört ostyadarab került a karácsonyi morzsába.⁷

A karácsonyi ostyának a karácsonyi étkezésben jelentős szerep jutott nemcsak a katolikusoknál, hanem az evangélikusoknál is. Az étkezés mézbe mártott, borssal és fokhagymával együtt fogyasztott ostyával kezdődött. Az ostyából is került a maradékba, a karácsonyi morzsába, melyet mágikus erejűnek tartottak.

Pöcs Éva írja: „A karácsonyesti ostyafogyasztást gyakran nehéz elválasztani az ostyahordás karácsonyi vacsorától független szokásától, mely a palócoknál és a Nyugat-Dunántúlon ismert.”⁸

Az ostyahordáshoz változatos köszöntők tartoztak, melyeknek szerzői a mindenkori papok és tanítók voltak.⁹

A *vízkereszti koledálás* a katolikus falvakban együtt járt a házszeneléssel: az ajtófélfára felírták a háromkirályok nevének kezdőbetűit és az időszerű évszámot.¹⁰ Koledálás tágabb értelemben karácsonyi éneket és adománygyűjtést jelent, szűkebb értelemben elsősorban a papok vízkereszti alamizsnagyűjtését.¹¹ A szokásra evangélikus példák is vannak, sőt MANGA János Vanyarcon a vízkereszti koledálás eredetére vonatkozó magyarázatot is felgyűjtötte: „Azt mondják, hogy a vízkereszti koledálást, ami régebben a családok összeírásával járt együtt, annak emlékére tartják, hogy József és Mária összeírás végett ment Betlehembe.”¹²

Egyébként vízkereszt az egyetlen olyan evangélikus ünnep, melyet a reformátusok nem tartanak meg.

Arra is volt példa, hogy a katolikus papok felkeresték az evangélikus házakat. Ezt azonban a Dunántúli Egyházkerület canonica visitatiója szerint tiltották:

⁶ MANGA 1968. 71—72.

⁷ MANGA 1969. 163.

⁸ Pöcs 1965. 35. Hivatkozásai a századelőről valók.

⁹ Az ostyahordás és a hozzá kapcsolódó köszöntők változatait l. TÁTRAI 1990b. 238—242.

¹⁰ BALINT 1976. 156—164.

¹¹ TÁTRAI 1980. 310.

¹² MANGA 1969. 164.

„A Kisfaludi evangélikus hívekre nézve jelentetett, hogy ezen folyó Eszterdomben Főtiszt. Plébános Úr Vizkereszt napján hajdani szokás szerint Evang. Híveinket is meglátogatta. Erre nézve meghagyatott a Tiszt. Prédikátor Uramnak és a helybeli Conventnek, hogy a Plébános Úrnak hasonló szolgálatját házaiknál ennek utána meg ne engedjék és hajlékaikba be ne eresszék.”¹³

Már újév napján elkezdődött a tirpák evangélikus koleda, a házak megáldása. A pap a szószékről hirdette a híveinek, hogy merre fog járni. A pap, a rektor, esetleg a kántor, orgonista, egyházi és a mendikánsok kíséretében látogatta meg a családokat. Velük ment néhány erős férfi zsákokkal. A házban a rektor a Tranosciusból énekelt bemenet és kifelé is. A koledálókát leültették. A pap áldást és jókívánságokat mondott a Szentírásból. Kikérdezte a családtagokat, vigasztalta őket, tanácsokat adott. A gyermekeket is vizsgáztatta a katekizmusból. Eközben a férfiak az asztalra készített ajándékot, legtöbbször terményt, a zsákjukba tettek. A koledálás vízkeresztig tartott.¹⁴

Az 1994-es *Evangélikus naptár* szerint:

„Már alig ismerik gyülekezeteink az évkezdő koleda hagyományát. Ennek lényege: a gyülekezet lelkésze és gondnoka végiglátogatta a gyülekezet minden családját. Ekkor ajánlották meg a gyülekezeti tagok évi felajánlásukat, illetve adták is át. Ma egyetlen gyülekezetünkről tudunk, ahol ezt gyakorolják, és ez Alberti. A gyülekezet lelkésze lelkipásztori látogatássá, házi istentiszteleti alkalmá válogatott a szokást.”¹⁵

A kalendáriumi szokások közül TESSEDIK tiltja a *Balázs-járást* (*Blasius cantatio*), melyet jegyzetben tévesen Blasius János evangélikus papra vonatkoztat NÁDOR Jenő, TESSEDIK fordítója, s ezt átveszi az újabb kiadás is.¹⁶ A *Balázs-járás* ugyancsak jövedelemkiegészítésül szolgált a tanítóknak. BÁLINT Sándor a balázsjárást középkori diákreklamációból kibontakozó szokásnak tartja. Magyar nyelvű szövegváltozatra már a 16. századból van adat. A hagyomány újjászületésére a 18. században az iskoláztatás felleldülése adhat magyarázatot. Ő is idézi az evangélikus BÁRÁNY Györgyöt: „a mi magyaraink közt a tót mester uraimék által behozott Balázsnap ugrálás a szalonnás nyárs körül, amelyet ki nem nevetne és improbalna az igaz keresztyének közt. De vagynak közöttünk több efféle gonosz szokások.” A Balázs-járás — a Gergely-járás, az ostyahordás mellett — hozzátartozott a tanítók gyakran díjlevélben biztosított jövedelmeihez. A szokásra a legtöbb példa a Dunántúl nyugati megyéiből, Szigetközből, Csallóközből és Zoborvidékről való.¹⁷

Maskarába öltözött gyermekcsoportok jártak házról házra, egyikük Balázs püspököt személyesítette meg, fején papírsüveggel, a többiek papírcsákó volt,

¹³ Országos Evangélikus Levéltár, Budapest (a továbbiakban: OEL). Can. Vis. 1807.

¹⁴ BÁLINT 1976. 161—162.

¹⁵ KEVEHÁZI 1993. 5.

¹⁶ TESSEDIK 1938. 38; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 284.

¹⁷ BÁLINT 1977. 200—205.

oldalukon fakard. Nyársat is vittek magukkal, hogy arra tűzhessék a szalonnát, kolbászt, amit a háziaktól kaptak. A szalonnát, zsírt, babot is a tanítónak vitték, aki azután megvendégelte őket. A szövegváltozatok a színjátékszerű formáktól az egyszerű közhírtéig terjednek. Némely szövegben utalás történik a Balázs-áldásra: Balázs napján, a szent legendája alapján, a kat. templomokban a pap kereszt alakba állított két szentelt gyertyát tart az áldásért elé járuló hívek, különösen a gyerekek torka köré. Gyakran belekerülnek a Balázs-járó szövegekbe vénlánycsúfoló elemek is, miután farsang időszakába esik Balázs napja.¹⁸

TESSEDIK 1761-ből arról tudósít, hogy elődje és később apósa, MARKOVITZ Mátyás szarvasi ev. lelkész betiltotta a Balázs-jarást:

„Néhány pajkos és vakmerő iskolásfiú a Blasius-kantáció alkalmával, kifosztotta derék papjuknak a papi kertben levő tanulószobáját, összeszaggatták az ott talált képeket, térképeket, összezúzták a föld- és éggömböt, s oly pusztítást vittek véghez, mintha ellenség járt volna ott. E kihágást keményen megbüntették, s az eset alkalmat adott a Blasius-kantáció megszüntetésére. Sokszor ily borzasztó kihágásoknak kell előbb az embereket figyelmeztetni, hogy elavult szokások megszüntetését megfontolás tárgyává tegyék.”¹⁹

A szokás tilalmazására vannak más példák is, pl. Szeniczey Bárány János ev. lelkész és dunántúli szuperintendens az 1756-ban kiadott *Instructio és Egyházi Rendelésekben* megtiltja, hogy „iskolás gyermekek Balázs és Gergely napján a szokott ocsmány énekkel és bohócos ugrándozással járják be a községet. Ehelyett egyházi éneket énekeljenek inkább.”²⁰ FÖLDESI Béla a fentiekről így elmélkedik: „Nem tudjuk mi lehetett az »ocsmány ének«. Annyi bizonyos, hogy a Zöngedező Mennyei Kar-t 1696-ban kiadó Ács Mihály a győri evangélikus iskola rektora, Szeniczey Bárány János a szintén Győr vármegyei Felpécz evangélikus lelkésze volt. A Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján kezdetű egyházi éneket nem lehet ocsmánynak nevezni. Megalapozott ismeretek hiányában további következtetéseket nem vonhatunk le.”²¹ Elképzelhető, hogy a becsmérő megjegyzések a Balázs-járás szövegére vonatkoztak.

MANGA János írja:

„Az egyházi év ünnepeit Vanyarcon is szigorúan megtartották. Ezeknek voltak velejárói az ünnepi cantatiók, a koledák, a hostatió. A gutai canonica visitatio szerint a cantatiók alkalmával a kántornak Balázs és Gergely napkor énekkel kell körüljárnia a falut, Úrnapkor és Háromkirálykor a pappal együtt jár. Ostyahordás, azaz hostatio karácsonyi időben van, koleda évente hatszor. A vanyarci ev. egyház canonica visitatiója csak 1900-ban mondja ki, hogy a cantatio és koleda meg van váltva oly módon, hogy minden gazda 50 krajcárt,

¹⁸ TÁTRAI 1990b. 121–123.

¹⁹ TESSEDIK 1938. 38–39; TESSEDIK–BERZEVICZY 1979. 284.

²⁰ FÖLDESI (1982) hivatkozik PAYR adatára; HARSÁNYI 1915. 129–130; DÖMÖTÖR 1964. 194.

²¹ FÖLDESI 1982. 115.

minden zsellér 30 krajcárt, és minden konvenciócs cseléd 20 krajcárt fizet e címen a párbér-hordás alkalmával. Azonban a régi egyházi előírás, mint népi gyakorlat, még ezután is tovább élt. A Balázs- és Gergely-járás, továbbá az ostyahordás az 1940-es évekig szokásban volt, de ekkor már csak az iskolásgyermekek gyakorlatában.”²²

Naptári ünnepekhez kapcsolódó szokás tiltásával találkozhatunk TESSEDIKNél még a *Szarvasi nevezetességek* című munkájában, mikor 1770-ben a következőket jegyzi le:

„Beszüntették az ún. májusi vagy pünkösdi fák felállításának szokását. A tanítók tanítványaik segítségével, ősidők óta, fákat szoktak kivágni a pünkösdi előtti napon a kertekben és szőlőkben, s azokat nagy zenebonával a templomba vitték, hogy a sok ember számára amúgy is egészségtelen levegőt még jobban elrontsák! Mily szorongó, aggódo lélekkel ülhetett pünkösdkor az áhítatos faültető a levegővel megtöltött templomban, s mint fürkészhetne kémelő szemekkel az ott álló . . . szép májusi fákat! Egyszerre csak elborult szeme és arca, amint szép karcsú gyümölcsfákat pillantott meg azok közt és végül — a saját két-három-négy éves szépen gondozott oltványaira ismert . . . Oda volt egész pünkösdi áhítata, nem gondolt már másra, csak szemei előtt a templomban álló ellopott fácskáira, és ezt a reá és másokra oly kárhozó, gyalázatos pünkösdi játékot, ezt a legsötétebb századokba illő ostobaságot Szibériába kívánta.”²³

A zöld ágat, a tavasz jelképét szokás volt kitűzni pünkösdi hajnalán lakóépületre, istállóra egyaránt. A 17. századi evangélikus zsinat még úgy rendelkezik, hogy megtartandó a szokás, hogy a diákok pünkösdkor zöld gallyakkal ékesítsék fel a szent épületeket. Ez azonban ne lövöldözéssel vagy más szertelenséggel történjék, hanem énekléssel.²⁴

A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteinek tanúsága szerint pl. Hernádszurdokon a református templomot is feldíszítették nyírfaágakkal.²⁵ „A reformátusok pünkösdkor feldíszítik a templomot májfaival (nyírfa), minden padsor végére tesznek egyet-egyet, a kaput és szószéket is körülrakják vele. Ekkor vesznek először úrvacsorát a konfirmandusok.”²⁶ Hasonló adat: „A templomot és a házakat zöld gallyakkal (mogyoró) díszítették. Ablakokhoz, képekhez, eresz alá tették a gallyakat. 2-3 hét múlva szedték le. Mindkét vallás ismerte. Református magyarázat szerint mogyorógally alá állt Jézus, mikor üldözték, betakarta. Katolikus magyarázat szerint, mert az Úrjézus ment be Jeruzsálembe és hoztak zöld gallyat.”²⁷ A

²² MANGA 1969. 145—174.

²³ TESSEDIK 1938. 52—53; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 298.

²⁴ BALINT 1976. 341.

²⁵ Magyar Néprajzi Atlasz 159/IV. HEGYI 1963.

²⁶ Magyar Néprajzi Atlasz Sl. 27/IV. KÓSA 1968.

²⁷ Magyar Néprajzi Atlasz Sl. 31/IV. PALÁDI-KOVÁCS 1965.

legények pünkösdi szombatján „zöldfát” állítottak a templom bejáratához, a papné székéhez, és a választott előljárók, a két legényatya és a lányok két előljárója székéhez.²⁸

A szokásokat gyakran tiltották, ugyanakkor a tanítók díjlevelében, a Canonica visitatiók alkalmával készült jegyzőkönyvekben tételesen felsorolták ezeket.

Almásy Dániel békési főszolgabíró írja 1771. nov. 29-i kurrensében:

„Parancsoltatik, hogy egyáltalán fogvást ezentúl minden idvezlések, köszöntések a lakosoknak neve napjaira, húsvétra avagy más sátoros innepekre vagy első májusra majálisfák által valók, avagy (hogy bár)miképpen és (bár)mimódon pénzt öszveszerezhessen, kicsalhasson valaki, megszűnjenek teljességgel, elkerülhetetlen büntetés alatt, (akár) mesterek (tanítók), deákok, akár muzsikások légyenek.”²⁹

Implom József közöl szemelvényeket az evangélikus tanítók javadalmazására vonatkozóan is, ahol a bevételek közt szerepel pl. [Békés] Csaba helységben: négy fő ünnepnapon szokásos kantációból (ünnepet köszöntő éneklés) a helység két negyedrésében lakó gazdaktól szabad bevétele van; a kisebb fiúkat tanítóé a helység egy negyedrésében újév, húsvét, pünkösdi és Szent Márton-napján, a lányok preceptorának a nevezett ünnepnapokon szokásos kántálásból közepes jövedelme van 1771-ben.³⁰

A Békés megyei esperesség elenchusában, a IX. Intézmények csoportban találjuk 1786-ból, 67. sz. alatt, ápr. 18-án, a coleda és cantatio tiltását az „acatolikusoknál”; ugyanez év december 5-én — újabb rendelkezés szerint, 7. sz. alatt — már arról olvashatunk, hogy a coleda, ha nem történik visszaéléssel, megengedett.³¹

2. AZ EMBERÉLET FORDULÓIHOZ KAPCSOLÓDÓ SZOKÁSOK SZABÁLYOZÁSA AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZBAN

Már TESSEDIK előde és későbbi apósa, MARKOVITZ Mátyás is fellépett bizonyos szokások ellen, s ezeket idézi 1750-ből:

„Markovitz Mátyás lelkész kidolgozta az első egyházi és falusi szabályzatot, azt bevezették. Mihály (napja) utáni vasárnap és a következő vasárnapokon a templomban kihirdették, megmagyarázták és ezzel a város jólétéhez és virágzásához új alapot raktak . . .” „Körültekingő gondossággal volt az tekintettel a bábákra, gyermekágyasokra, a gyermekágyasoknál tapasztalt babonákra, kü-

²⁸ Magyar Néprajzi Atlasz R. 13/IV. SZEMERKÉNYI 1966.

²⁹ IMPLOM 1971. 119.

³⁰ IMPLOM 1971. 330.

³¹ OEL A Békési ág. hitv. evang. esperesség levéltárának leltára 1711—1869-ig.

lőnféle eljárásokra, avatásra, keresztelő-lakomákra, vásár- és ünnepnapokon a templomban, továbbá kocsmákban éjjeli mulatozások alkalmával előforduló visszaélésekre, a ruhákban, lakóházakban előforduló tisztátalanságra, a lakodalmaknál, lakmározásoknál észlelt rendzavarásokra, gyermeknevelésnél, cselédügynél, betegeknel, gyógyulóknál, gazdálkodásnál előforduló kilengésekre, átkozódásba, esküdözésbe, iszákosságba és néhány buja táncban nyilvánuló kicsapongásokra, éjszakai fosztókákra, fonókákra, vételnél és eladásnál előforduló lopásra, adósságcsinálásokkal kapcsolatos csalásokra, végrendeletekre, betegek, haldokló, halotti toroknál és özvegyek meg árvák esetében tapasztalható; tekintettel volt ezeken kívül a helyesebb nevelésre, iskolákra, vizsgákra, tehetségvizsgálatra, az ifjúságnak különböző hivatásokra való képzettségére, irányítására, az életmódra.”³²

1757-es esztendőnél olvashatjuk: „Szegénység, koldulás és ezekkel egyidőben a lakodalmaknál, keresztelőknél és halotti toroknál mégis akkora pazarlás uralkodott e vidéken, hogy meg nem állhatom, hogy a háztartásnak erre a járványos betegségére egy ríktó példával ne világítsak.” A példa arról szól, hogy egy közhivatalnok koldulni járt azért, hogy keresztelőket tarthasson.³³

1775-ös esztendőnél írja: „Szigorúan eltiltják, hogy a holttesteket először a templomba vigyék, s onnan temessék el. Ezt a szokást ma ugyan nevetségesnek találjuk, azonban 1775-ben még fennállott, s az egyszerű ember szilárdan ragaszkodott ahhoz. Kereken eltiltják a halotti torokat; vajjon meg is szüntették azokat?”³⁴

1776-ból az öngyilkos sajátos, hagyományos temetéséről számolt be: „Az első nyilvánvaló öngyilkosság történt, egy kovács felakasztotta magát. (Annak bizonyossága, hogy a kétségbeesés szelíd kormányzat alatt csak ritkán fordul elő.) Az eset nagy szenzációt keltett. A holttestet a harmadik napon a gyulai hóhér vágta le a kötélről, fejét lemetszette, szívét karóra szúrta, s a hullát régi szokás szerint a határ megyén temette el. E műveleteket pedig a megszomorodott özvegynek kellett drága pénzen megfizetnie.”³⁵

Önéletírásában is olvashatunk hasonló megjegyzéseket. Így ír a halotti búcsúztatókról: „Hasonlóképpen nagy nehezen sikerült megszüntetnem a halotti búcsúztatókat, melyeket a tanítók szoktak volt elmondani, és melyekben gyakran negyven, ötven, hatvan rokontól, távollevő baráttól búcsúzott az illető halott, miáltal az iskolai tanítás, különösen a rövid téli napokon sokat szenvedett, s melyek máskülönben is igen káros hatásúak valának. — Az nagy szerencse volt, hogy sikerült!

De fájdalom ezen rossz szokást felújították az iskolák, és az erkölcsiség rovására, mert a búcsúztatókban igen gyakran hazugságokat is el kellett mondani. S én kénytelen voltam ezt a lelketlen fecsegést szó nélkül tűrni, mert azzal vádoltak, hogy a tanítók jövedelmét irigylem — ami távol volt lelkemtől.

³² TESSEDIK 1938. 32—33; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 278—279.

³³ TESSEDIK 1938. 34—35; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 281.

³⁴ TESSEDIK 1938. 59; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 305.

³⁵ TESSEDIK 1938. 60; TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 305—306.

Ismertem egy — nemrég elhalt — nyolcvanéves tanítót, aki szokta volt mondani, hogy semmiféle bűneit nem sajnálja annyira, mint azt, hogy a búcsúztató versekben lelkiismerete ellenére oly gyakran és oly orcátlanul volt kénytelen hazudni. És ezért a hazugságért a tanítók külön fizetést kapnak, s az előljárók szó nélkül hallgatnak, hallgatniuk kell, mert a szó mit sem használ.”³⁶

TESSEDIK tiltakozása hiábavalónak bizonyult, hiszen 1922-ben, a Szarvas község életét bemutató kiadványban NEUMANN Jenő így írt: „Ceremoniás szokások voltak végül a halottak koporsójánál és a temetésnél is. Régi rossz szokás volt különösen a halottak búcsúztatása. A XVIII. században a tanítók végezték ezt, s 40—50—60 rokontól és távol levő baráttól is búcsúztatták a halottat. Tessedik küzdött e szokás ellen, s egy időre azokat sikerült megszüntetnie. Azonban újra feléledtek azok s napjainkban is fennállnak.”³⁷

TESSEDIK a lakodalmakkal kapcsolatban még részletesebben kifejti a véleményét *A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne; egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben* című munkájában, s hogy miért nem boldogulhat a parasztság, nyolcadik okként az alábbiakban fogalmazta meg:

„Régen behozatott igen káros szokások és igen mélyen bégyökerezett rossz módok a parasztot nagyon leverik, és felemelkedni nem engedik. Az illetén káros és rossz szokásokból már sok ízben sok megtiltatott vala, ezt nem tekintvén, azok mégis mindenkor fenntartatnak. Azelőtt a lakodalmak 3, 4, 5 napig tartattak, és most is annyi ideig tartatnak. Megházasodik valamely vagyonos paraszt, ez magát mutatni akarja; ha pedig ezt maga nem akarná is, tehát az ő nyalakodó éhes atyafiai és rokoni mindaddig a nyakán csüngnek-lógnak néki, míglen az ő nagyon reá esett kunyorálását elunván hallgatni, végre reáadja magát. Az egész atyafiság hivatalos a lakodalomra; ha pedig valamely messziről való atyafi bé nem hivattatik, azontúl harag lesz belőle. Azután 3, 4, 5 nap is tobzódnak, pazarolnak és korhelykednek, valamíg 4-, 5-, 6-akós hordóban egy csepp bort éreznek. Megházasodik más valamennyire szegényebb legény, kinek, példának okáért négy marhácskája vagyon; egyet leváгат, talán a legjobbit, hogy a vendéget megtisztelje; a másikat eladja, hogy a lakodalomra bort vehessen; a harmadikat elvesztegeti, hogy a muzsikusokat és más kelletlen költségeskedéseket kifizethessen; a negyedik talán a legrosszabbik, melyet senki sem akart megvenni, tehát az egész fundamentoma az első foka a jövőendőbeli gazdálkodásnak. Ha pedig ez elesik, tehát mindjárt odatesz az új házasoknak egész jó állapotjuk. Osztán a lakodalomnak végén lankadt nyelvel elegenden rebegik köszöntéseket, és még más is következik, amit én gyermekségemben a grammatikából tanultam, de még akkor nem értettem: Paupertas cum prosapia, famesque sitisque. Azaz: A szegénység minden rokonságával éhség és szomszúság. Ha osztán mindjárt az első esztendőben a szép kis szegénység, és egypár esztendőben még egypár gyermekecske is, ó már itt igen megtanulja az ember a sanyarú bajt fűjni; azután egy keveset nyalakodni,

³⁶ TESSEDIK BERZEVICZY 1979. 71.

³⁷ NEUMANN 1922. 211.

kicsinyenként lopogatni és korhelykedni. Mi ennek és más sok gonosznak a kútfeje? A haszontalan lakodalom. Tegyen fel az ember egy nagy parasztgazdát, kinek sok fiai és leányai vagynak, kinek minden esztendőben majd lakodalmat, majd paszitát és tort kelletik tartani, ha ez a valóságos szerencsétlenség ötöt gyakorta megszállja, tehát ámbár minden üdvözlés között is, aminéműek az illetén eszem-iszomnál csoportosan adatnak, el kell néki romlani.” Ezután példával él a gazdaemberről, aki végül koldulni kényszerült.³⁸

SKOLKA András így ír a mezőberényi (Békés m.) lakodalmakról:

„A lakodalmak általában három teljes napon át tartatnak, és ettől a helybeli parasztot semmiféle, még oly jóindulatú előírásokkal sem lehet eltántorítani. Ha egy egész szarvasmarhát, a pár sertést, a sok szárnyast az erre szánt hordó borokkal együtt mind elfogyasztják, akkor a negyedik napon a sok lakodalmi vendég — többnyire száz fölött van a számuk — a sajátjából hoz, és az örömapa házában utólakodalmat tartanak; így telik el általában evéssel-ivással egy teljes hét, amikoris ritkán marad egy is közülük józanul. Jó dolog, hogy ezek a lakodalmi dáridók csak az őszi munkák teljes befejezése után kezdődnek el, mikoris az új bor csak kevésbé iható, és a »farsang utolsó« napjaiban fejeződnek be, úgyhogy eképpen a munkák a földeken nem szenvednek kárt.”³⁹

A lakodalmakról a későbbi tudósítások is hasonlóan írnak. NEUMANN Jenő hivatkozik TESSEDIK-re és a be nem tartott tilalmakra, s részletesebben ismerteti a 19. század eleji, gyakran egy hétig is eltartó lakodalmakat.

„Ezek a nagy pazarlással járó szertartások a múlt század második felében már nem voltak divatban, ami nagy kulturális előhaladást jelent, ha meggondoljuk, hogy épen akkor kezdett a szarvasi nép rohamosan meggazdagodni. Akkor az egész lakodalom legjobb esetben egy nap alatt, ebéd, vacsora és tánccal folyt le. Utóbb azonban a nagy jólét következtében mégis megint nagyobb költségek közt szokott történni a lakodalom. Nem a régi nagy ceremóniák vagy többnapos dáridó állott vissza, csak a pazarlás. A lakodalmakra meghívott vendégek nagy száma, a dús lakoma úgy mutatják, mintha a költségekben versenyezni akarnának a gazdák egymással. A meghívott vendégek közt rendszeren ott kell lennie a papnak, akitől ünnepélyes felköszöntőt várnak.”⁴⁰

1822. szept. 22-i körlevél a hosszú ideig tartó lakodalmakról rendelkezett:

„A lakosok a lakodalmak tartása alkalmatosságával abban négy-öt napokat is eltöltve . . . , végtelen adósságokba verik magokat, azonkívül tehetetlenek lesznek mind a királyi, mind a földesurassági adónak lefizetésére, erre való nézve

³⁸ TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 168—170.

³⁹ SKOLKA 1988. 166.

⁴⁰ NEUMANN 1922. 211.

meghagyatik, hogy ... 48 órán túl senki ne merészeljen házánál muzsikát és lakodalmat tartani. ... Amely háznál 48 óra múlva folytatódna, mind a házigazdát, mind a násznagyot, úgy muzsikásokat az áristomba behajtsák.”⁴¹

TESSEDIK vissza-visszatér a keresztelői lakomákra, a paszitákra és a halotti torokra is, melyeket egyaránt feleslegeseznek vél.

„A pasziták is megtiltattak, de mégis mindenkor fenntartatnak. A gazdaszony mint gyermekágyas gyenge és beteg az ágyban; a szomszédasszony a konyhában, kamarában és pincében. Ami a paszitában el nem kél, az alattomban elharácsoltatik.

A tor, való, hogy keményen megtiltatott, de eltöröltetett-e? Még mind ekkoráig úgy vagyon, mint annak előtte. Ó vajha sok nemes gondolatú emberekkel megismergethetném azt, hogy a sok és kemény tilalmak és következtetések között legalább a faluban, annyi köz vagyon, mint az ég és föld között.”⁴²

Ugyanebben a munkájában ismét visszatér erre a kérdéskörre: a „Rendelések” között a „Nagyvenőtődik rendelés” mutatja meg számunkra elképzeléseit:

„A temetések a legfelsőbb parancsolat szerint minden szükségtelen költségkeskedés és ceremónia nélkül mennek végbe; a már egyszer koporsóba záratott test nem mutatatik ki többé, az illetlen pityergő nóták és más pogány szokásbéli láre-fáre képtelenségek megszűnnek; az iskolabéli gyerekek elmennek ugyan illendő rendben a halotthoz, mindazonáltal az iskolabéli tanítás valamely temetés miatt sohasem mulasztatik el, mivel az mindenkor az iskolai órák után vitetődjék végbe.

Megjegyzés: Itt még egyszer előhozom a már tett kérdést: Hátha az egész temetésbéli ceremónia helyett valami halotthordó szekér vétetnék szokásba, és a pap a mesterrel együtt azalatt, hogy feljebb s alább véle sétál, más hasznosabb dologra fordíttatnék? Már ez régi kívánsága józan értelmű hazafiaknak, hogy a sok ceremóniák és állapotok, melyek gyakorta nagy költségből állnak és mégis semmit nem használnak, és amelyekhez a köznép oly babonásképpen ragaszkodik, mind jobban s jobban meghatározottassanak. Egy jó barátom nekem ezt javasolta: Mivel nyilvánvaló, hogy a parasztok között valamely kereszteleésnél a sok komának behívásuk által nagy illetlenség követtetik el; hogy némelyik egy esztendő alatt tízszer, sőt többször is komának hivatztatik, és néki mindenkor komapénzt, a többi aprólékosságot elhallgatván, kell adni, mely által ő nagyon károsul, hogy végre a keresztyák az ő árvaságra maradt keresztyermekéről nem gondoskodnak, hanem megelégszenek azzal, ha mint keresztyák az ő házasságokbéli lakodalmakra vagy halotti torokra behívattatnak: tehát az én regulát nem szabó javallásom ez volna, hogy ez ebben a faluban másképp tartatnék. Hát miképp? Nem volna-e jó azt a szokást béhozni, hogy két személynél több komák ne lennének? ezáltal a rossz el nem mellőztet-

⁴¹ IMPLÓM 1977. 119.

⁴² TESSEDIK – BERZEVICZY 1979. 170.

nék; hanem legjobban volna, ha most szokásba vett komaság éppen megszűn-
nék. Ehelyett más megerősítés és mégis cél szerént való komaság jó lenne.
Tudniillik az egész község lenne koma az új faluban, mivel ezenkívül is ennek
kötelességében áll, hogy az árvák eránt szorgoskodjon. Ilyenképpen nem lenne
szükséges komapénzt fizetni, sem paszitát tartani. Két törvénybeli személy vagy
árvák atyja jelen lehetne bizonyásgul a keresztségnél, és következőképpen a
községnek nevében megfogadni, hogy a gyermek nevelésére, ha az talán árva-
ságra maradna, legjobban fog gondoskodni. Természet szerént minden kereszt-
séget a papnak ingyen kell tenni, mire nézve is a keresztelőpénznek elvesztését
jó szívvel szemlélje. . . ”⁴³

NEUMANN Jenő a keresztelőkkel kapcsolatosan beállt változásokról számolt be
a 20. század elején: „Valamikor a keresztelők is költséges dáridókkal és babonás
formalitásokkal voltak összekötve. Zsilinszky tud róla 1872-ben, hogy valamikor
a sok meghívott koma és komaasszony jelenlétében a bábák varázserejű szavakat
mondtak, a templomba pálinkát vittek, s abból felhörpintgettek a többi vendégek-
kel együtt. Azóta nemcsak hogy a babonás szertartások szűntek meg, de a kereszte-
lési lakomák is a minimumra redukálódtak.”⁴⁴

SKOLKA András, aki megírta Mezőberényről topográfiai-statisztikai munkáját, s
életében, életművében meghatározó jelentőségű volt TESSEDIKhez fűződő baráti
viszonya, az alábbiakat jegyezte meg a halottbúcsúztatókkal kapcsolatosan:

„A versfaragás olyan dolog, amellyel a tanító a szlovákok és a magyarok
között a köznépnél módfelett behízeli magát. Főleg a temetéseken nagy divat
ez, amikor az elhunyt nevében rímekben vesz búcsút a hátrahagyott szülőktől,
házastársaktól, gyerekektől, sógoroktól, és egyéb rokonoktól, barátoktól,
szomszédoktól. És ezekért a búcsúztató versezetekért megszabott stólapénz jár.
Ha ezek a versezetek gyakran igen siránkozó hangvételűek is, mégis az adott
pillanatban az elhunyt hozzátartozói számára éppen olyan hathatós, könnyeket
és sírást kiváltó eszközök, mint a felfogadott siratóasszonyok gyakran komiku-
san szívtelen, hangos jajveszégélése a kitett koporsó fölött, ami itt valóban
szokásban van.”⁴⁵

A halottbúcsúztatók a 17. és 18. században rendkívül fontos szerepet töltöttek
be a temetési szokásokban.⁴⁶ Az evangélikus lelkipásztorok jelesebb gyászbeszédei-
ket, sőt verses búcsúztatóikat is gyakran publikálták, erről tanúskodnak az egy-
háztörténeti lexikon lelkészekről szóló szócikkei.⁴⁷ Rábukkanhatunk búcsúztató
és lakodalmi versekre is kéziratos másolatokban, mint pl. Schulek József és Gott-
lieb Gamauf egyházi kéziratos másolatgyűjteményeiben.⁴⁸ Pl. másolatban megta-

⁴³ TESSEDIK—BERZEVICZY 1979. 227—228.

⁴⁴ NEUMANN 1922. 209.

⁴⁵ SKOLKA 1988. 158.

⁴⁶ KRÍZA 1993. 9—32.

⁴⁷ ZOVÁNYI 1977.

⁴⁸ Gamauf, Schulek I. BÖRÖCZ 1993.

láljuk Sipkovits Tóth János téti lelkész búcsúztató versét 1746-ból, melynek szerzője Bárány János evangélikus lelkész, később püspök volt. Ezt a búcsúztatót nyomtatásban is közölték.⁴⁹

Hergécz Imre [békés]csabai főszolgabíró 1785. ápr. 30-i kurrensében a költséges temetéseket tilalmazta:

„Temetések alkalmatosságával az haszontalan költségeknek eltávoztatására (a jobbágyok) minden eszemiszomtól (amelyet ők *tornak* nevezni szoktak) magokat megtartóztassák.”⁵⁰

Az Országos Evangélikus Levéltár Békés megyei esperességből származó levéltári anyagában néhány adalékot találhatunk az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokásokhoz. 1807. okt. 6-án rendelkezés született arról, hogy protestáns bábák pópista csecsemőt ne kereszteljenek meg, abban az esetben sem, ha közvetlen életveszély miatt erre lenne szükség. 1805. jan. 14-én arról rendelkeztek, hogy a pópista ünnepekkor a protestánsok tartózkodjanak a lármától és a tánctól. Adventben és nagyböjtkben a szabad vallásgyakorlathoz tartozik, hogy az evangélikusok ilyenkor is köthetnek házasságot, de tekintettel a katolikusokra, ne hangoskodjanak, ne tartsanak lármás lakodalmakat.⁵¹

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott példák bizonyítják azt az évszázadok óta megnyilvánuló ambivalens törekvést, ami az egyházak és a népszokások viszonyát jellemzi. Egyrészt igyekeztek bizonyos szokásokat ébren tartani, azokban tevékenyen részt is vettek, másfelől azonban tiltottak, rendelkezéseket hoztak ellenük, különféle érvekkel. A protestáns puritanizmus ebben éppúgy közrejátszott, mint pl. TESSEDIK esetében a korát jóval megelőző felvilágosult szellem.

Az evangélikus egyház szerepét a szokáshagyomány alakításában nem ismerjük, hiszen csak adalékok állnak rendelkezésre. Ezek közül is TESSEDIK a legismertebb és legtöbbet idézett forrás. Nem foglalkoztunk még eleget azzal a kérdéssel, hogy milyen befolyást gyakoroltak és gyakorolnak napjainkban is a papok és tanítók a népszokások felújítására, életben tartására vagy megszüntetésére. Ezekre igen sok példát találtam recens gyűjtési anyagban a különböző felekezetek vonatkozásában. Pl. erre utalt MANGA János Nyitra és Ipoly vidéki községekből, ahol a plébános beavatkozására szűnt meg kiszehordás, halottsíratás, halotti tor, szentiváni tűzugrás. Gimesen a két világháború közti időben honosította meg a plébános a pünkösdi királynőjárás szokását, melyet itt korábban nem ismertek. A lányok ma is az

⁴⁹ OEL IV. e. 13./VIII. 228—245.

⁵⁰ IMPLON 1977. 119.

⁵¹ OEL Elenchus a Békési ág. hitv. evang. Esperesség leltára IX. 128. sz. és IX. 115. sz.

egyház számára gyűjtenek ezzel adományt.⁵² A Vas megyei Bük községben e század elején az egyik evangélikus tanító betiltotta a szokásokat, s helyette betanította a fiúknak az ún. tavaszköszöntőt, s ezzel az énekkel jártak házról házra, és Hajas tanítónak gyűjtöttek kosárba tojást. Ebből azután a tanító megvendégelte őket. A tavasz első napján mentek. A szokás szövege a Gergely-járás szövegének töredéke volt. A tanító felújította, de nem Gergely napjához kötve a szokást. Az elbeszélés alapján a résztvevők zászlóval, oldalukon fakarddal, fejükön csáköval mentek, akárcsak a 18. századi iskolásgyerekek.⁵³

1942-ben az Országos Luther Szövetség igazgatója, Váczi Elemér vármegyei főlevéltáros *Gyülekezetrajz* címmel kérdőívet bocsátott ki. Az Evangélikus Országos Levéltárban csak töredékeire bukkantam ennek az anyagnak. A gyülekezetekhez intézett 18 kérdésből néhány a szokásokra és a hiedelmekre utal. Így pl. Kölcseről (Szatmár m.) értesülünk, hogy 1942-ben még szokás volt a TESSEDIK által már századokkal előbb betiltott pünkösdi zöld ágakkal díszítés a templomban: „Templomi helyi szokás: pünkösdkor a templomot zöld gallyakkal és virágokkal díszítik. Az oltárt teljesen virágba borítják, a térdeplőt is. Ez a szokás református atyafiaknál is megvan, ott is zöld gallyak díszítik a templomot.”

Mind a történeti, mind a recens anyag vonatkozásában fel kell tárni az egyházak, illetve a mindenkori papok és tanítók viszonyát a kalendáriumi és az emberi élet nagy fordulóihoz fűződő szokásokhoz. Nem elhanyagolhatók az egyházi szokások sem, melyeknek ugyancsak mélyen gyökerező hagyományai vannak, pl. templomi ülésrend, úrvacsoraosztásnál az ún. gyónópénz, oltárkerülés, viselet és az oltárterítő színeinek összefüggése stb. Szükség lenne a néphit, népi vallásosság, népszokások, egyházi szokások komplex vizsgálatára egy-egy felekezeten belül. Különösen elhanyagolt terület ilyen szempontból a protestáns, közelebbről az evangélikus hagyomány vizsgálata, mert bizonyos tekintetben szegényesebbnek tűnik a katolikusokénál, ugyanakkor archaikusabb vonásokat is megőrizhetett.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest

1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I. Budapest

BARABÁS Jenő

1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században*. A gyulai Erkel Ferenc Mú-

zeum Kiadványai. Szerkeszti: Dankó Imre 58—59. Gyula

BÖRÖCZ Enikő

1993 *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok*. Budapest

DÖMÖTÖR Tekla

1964 *Naptári ünnepek, népi színjátás*. Budapest

⁵² TATRAI 1990a. 261—263.

⁵³ Saját gyűjtés Bük, Vas m. 1978. Barki Kálmánné, sz. 1897.

- FÖLDESI Béla
1982 *Egy középkori eredetű népszokás — a Gergely-járás — fejlődéstörténeti vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat)
- HARSÁNYI István
1915 *Adalékok a magyar népszokások történetéhez*. Ethnographia XXVI. 129–130
- IMPLOM József
1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez*, II. 1695—1848. Békéscsaba
- KEVEHÁZI László
1993 *Gyülekezeti szokások*. In: Evangélikus naptár 1994. Budapest
- KRÍZA Ildikó
1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest
- MANGA János
1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Budapest
1969 *Egy magyarországi szlovák falu*. In: Népi kultúra-népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve II–III. (főszerkesztő: ORTUTAY Gyula.) Budapest, 145—175
1981 *Ostyahordás*. Magyar Néprajzi Lexikon, 4. 119—120. Budapest
- NÁDOR Jenő—KEMÉNY Gábor
1936 *Tessedik Sámuel élete és munkája*. Budapest
- NEUMANN Jenő
1922 *Szarvas nagyközség története*. Az új Szarvas alapításának 200 éves jubileuma alkalmából a községi képviselőtestület megbízásából. Szarvas
- PAYR Sándor
1924 *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, I. Sopron
- PÖCS Éva
1965 *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelmeköre*. Néprajzi Közlemények X. 3—4. Budapest
- SKOLKA András
1988 *A Békés vármegyei Mezőberény történeti—topográfiai leírása*. „Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat 12. A sorozatot szerkeszti: GECSEI Lajos és KÖTELES Lajos, Békéscsaba
- TÁTRAI Zsuzsanna
1980 *Köszöntő*. Magyar Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 310
1990a *Adalékok a Zobor-vidéki magyar falvak vallásos hagyományaihoz*. In: Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl. A Magyarországtudományi Könyvtára II. (Sorozatszerkesztő: DIÓSZEGI László—FEJŐS Zoltán.) Vallási Néprajz 4. Budapest
1990b *Jeles napok — ünnepi szokások*. In: Magyar Néprajz VII. 102—264. Budapest
- TESSEDIK Sámuel
1938 *Szarvasi nevezetességek azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája*. A magyarságtudományi könyvei I. (Szerkeszti: ORTUTAY Gyula.) Budapest
- TESSEDIK Sámuel és BERZEVICZY Gergely
1979 *A parasztok állapotáról Magyarországon*. A magyar néprajz klasszikusai. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta: ZSIGMOND Gábor, Budapest
- ZOVÁNYI Jenő
1977 *Magyarországi protestáns egyház-történeti lexikon*. Budapest

SUPPLEMENTARY DATA ON THE HISTORY OF
FOLK CUSTOMS
FROM THE 18TH CENTURY

(Excerpts from the Material of the
Evangelical National Archives)

1. Calendrical festal customs. The study scans primarily those customs which served to supplement the income of priests and teachers. The customs, such as the *hostatio* (the carrying around of the host at Christmas time), processions on St. Blase's and on St. Gregory's day, and other customs of greeting, were, in fact, itemized or individualized in the written agreements concerning the fees of priests and teachers. Data are cited, too, regarding the other emoluments of priests and teachers—payments in kind which had developed on the basis of customary law.

The enlightened writer, Sámuel Tessedik (1742–1820), who was an Evangelical (Lutheran) minister in the locality of Szarvas, repopulated in the early 18th century, treated these calendrical customs in several of his writings. He mentions, in particular, the carrying round of the host, the procession on St. Blase's day, and other festive greetings, customs he judged to be harmful, nay, deserving to be banned. The 18th century material of Békés County's Ecclesiastic Archives also contains evidence suggesting that such a hostile attitude to the said customs was, indeed, present at various levels of the Evangelical Church's leading organs.

2. There were frequent attempts, too, to regulate ecclesiastically the customs and various traditions associated with the crucial turning-points of human life, such as the customs surrounding birth (concerning the activity of the midwife, the choice of the god-parents, the christening feast, etc.), and the customs connected with weddings and funerals. Regarding the latter, for instance, the office of delivering the graveside speech fell to the priests and later to the teachers, who were expected to write and perform the funeral orations. These, in fact, were rhymes or songs in which the dead person made a first-person statement. Sámuel Tessedik also criticized what he saw as the more extravagant manifestations of customs attached to the landmarks of human life.

In the study, data and extracts referring to the 18th century customs and traditions of Hungary's Hungarian, German, and Slovak Lutherans testify to the effort by the Evangelical Church to regulate, at different levels, the calendrical customs and those connected with the watershed events of human life. The decrees,

however, — most of which were really prohibitions—remained ineffective, a fact confirmed by subsequent ethnographical collections.

In writing the paper, the partially unpublished material of the National Evangelical Archives and other literature relating to the period, with particular regard to the material from Békés County, were drawn on.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest 1995

Nyomdai táskaszám: 95. 23845
Felelős szerkesztő: Nagy Tiborné
Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
A fedéltervet Bogdán Hajnal készítette
Kiadványszám: 1—95—20

Megjelent: 22,9 (A/5) + 0,75 iv melléklet terjedelemben
HU ISSN 0541—9522

Az MTA Néprajzi Kutatóintézete évkönyvének ez a kötete a 18. századi szövegfolklor néhány műfajáról, a paraszti írásbeliségről, a boszorkányhiedelmekről, a népi vallásosságról szóló tanulmányokat gyűjti egybe. Folytatása és párdarabja az évkönyvsorozat korábbi, ugyane század anyagi kultúrájának és népi társadalmának bemutatását vállaló kötetének.

Az egyes szövegfolklor-tanulmányok a mese műfaji kérdéseiről, a Mátyás királyhoz kapcsolódó, különböző műfajokban megragadható hagyományanyagról szólnak, illetve a Rákóczi visszatérését híresztelő mondák csíráit hordozó levéltári forrásokat és egy keveréknyelvű, Rákóczira hivatkozó kézíratos énekszöveget elemeznek. A boszorkánypereket az egyik tanulmány a szöveg és a hiedelemtartalom összefüggése szempontjából vizsgálja, a másik a falusi-mezővárosi lakosság írásos kultúrájának nyomait tárja fel a perszövegekből. A folklórműveltséget jelentősen befolyásoló, más-más tartalmú hatásokkal ismertetik meg az olvasót a barokk kori búcsújárásokat, az ábrázoló és díszítő funkciójú félnépi rajzanyagot és az evangélikus egyház népszokásokkal kapcsolatos állásfoglalásait körültekintően elemző dolgozatok.

